

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 1. 9. 2011

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za knjigo
Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafis trade d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Peter Vodopivec, O industrializaciji Maribora in spodnje Štajerske
v 19. stoletju 7
On the Industrialisation of Maribor and Lower Styria in the 19th Century
UDK 330.341.424 (497.4Maribor)"18"
- Andrej Studen, Pričakovani in dejanski krepostni svet ljubezni,
spolnosti in morale služkinj v meščanskih gospodinjstvih 29
*The Expected and Actual Virtuous World of Love, Sex and Morality of Maidservants
in the Bourgeois Households*
UDK 930.85:175/176-058.4/055.2 (497.4)"18/19"
- Mateja Ratej, Krepitev vezi med Slovensko ljudsko in Narodno radikalno
stranko po padcu zadnje vlade Nikole Pašiča leta 1926 45
*The Strengthening Bond between the Slovenian People's Party and National Radical
Party after the Fall of the Last Government of Nikola Pašić in 1926*
UDK 329.11.(497.4):323(497.11)"1926"
- Mojca Šorn, Sobivanje med vojaštvom in civilnim prebivalstvom
na Slovenskem v prvi Jugoslaviji 61
*Coexistence between Military and the Civilian Population in Slovenia during
the First Yugoslavia*
UDK 355.121(497.4)"1918/1941"
- Jože Princič, Vpliv amerikanizacije na gospodarsko življenje v Sloveniji
s poudarkom na drugi polovici 20. stoletja 75
*Influence of Americanisation on the Economic Life in Slovenia with the Emphasis
on the Second Half of the 20th Century*
UDK 330:316.77(497.4) "1945/2004"
- Jurij Hadalin, Načrti Jugoslavije in Zahoda za menjavo albanskega
režima v času po resoluciji Informbiroja 91
*The Plans of Yugoslavia and the West to Replace the Albanian Regime after
the Cominform Resolution*
UDK 327(497.1:496.5)"1948"
- Marjetka Rangus, Dvajset let parlamentarizma: slovenski in hrvaški
parlament – poskus primerjave 105
*Twenty Years of Parliamentarism: Slovenian and Croatian Parliament –
an Attempt at a Comparison*
UDK 328(497.4:497.5)"1990/2010"

ZAPISI – NOTES

Maria Todorova, Vojna in spomin	121
UDK 316.485.26	

JUBILEJI – JUBILEES

Franc Rozman – sedemdesetletnik (Dušan Nećak)	127
K šestdesetletnici Nevenke Troha (Branko Marušič)	130
Jože Princič – šestdesetletnik (Žarko Lazarević)	133

IN MEMORIAM

Bogdan C. Novak (1919–2011) (Peter Vodopivec)	139
Edi Šelhaus (1919–2011) (Dejan Vončina)	142

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Mira Delavec, Moč vesti (Sabina Ž. Žnidaršič)	149
Ervin Dolenc, Med kulturo in politiko (Anka Vidovič-Miklavčič)	153
Prežihov Voranc – Lovro Kuhar : pisatelj, politik, patriot (Jurij Perovšek)	163
Peter Pirker, Gegen das "Dritte Reich" (Brigitte Entner)	172
Michael Koschat, Braune Flecken im Ortsbild (Avguštin Malle)	176
Unsichtbar. NS-Herrschaft: Verfolgung und Widerstand in der Steiermark (Brigitte Entner)	180
Unsichtbar. Widerständiges im Salzkammergut (Brigitte Entner)	182
Das Tagebuch des Thomas Olip (Avguštin Malle)	184
Vojmir Tavčar, Polom : Tržaška kreditna banka (Aleksander Lorenčič)	188

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske pisane o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 31. 3. 2011

UDK 330.341.424 (497.4Maribor)"18"

Peter Vodopivec*

O industrializaciji Maribora in spodnje Štajerske v 19. stoletju

IZVLEČEK

Avtor opozarja na protislovne interpretacije zgodnje industrializacije v slovenskem zgodovinskem in v zborniku *Mesto in gospodarstvo, Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*, ki je izšel leta 2010. V zborniku tako lahko na eni strani beremo, da je Maribor po izgradnji Južne železnice v industrijskem pogledu naglo napredoval, na drugi pa stališče, da njegov razvoj ni opazneje odstopal od razvoja v ostalem slovenskem prostoru, ki ga je označevala do skoraj konca 19. stoletja let trajajoča »depresija«. Avtor se pridružuje drugemu stališču, hkrati pa obširneje predstavlja razlike v gospodarskem razvoju zgornje, osrednje in spodnje Štajerske v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. V sklepu članka ugotavlja, da je bil proces industrializacije in gospodarskega spreminjanja na spodnjem Štajerskem neprimerno bolj počasen kot na zgornjem Štajerskem in v Gradcu z okolico, Mariboru pa so se kot vsej spodnji Štajerki nove razvojne možnosti odprle šele po razpadu monarhije.

Ključne besede: Maribor, Štajerska, gospodarski razvoj, industrializacija, gospodarska struktura, regionalne razlike

ABSTRACT

ON THE INDUSTRIALISATION OF MARIBOR AND LOWER STYRIA IN THE 19TH CENTURY

The author brings the attention to the contradictory interpretations of the early industrialisation in the Slovenian historiography and in the collection of scientific texts entitled *Mesto in gospodarstvo, Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* [City and Economy: the Economy of Maribor in the 20th Century], published in 2010. On one hand these texts state that after the construction of the Southern Railway Maribor was quick to develop in the industrial sense, while on the other hand we see a standpoint that Maribor's development was not notably different from the development of the remaining Slovenian territory, characterised by the »depression« lasting almost until the end of the 19th century. The author supports the second viewpoint, simultaneously providing an extensive presentation of differences in the economic development of the Upper, Central and Lower Styria in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. In its conclusion the article states that the process of industrialisation and economic

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000, Ljubljana, Kongresni trg 1; e-naslov: peter.vodopivec@inz.si

transformation in Lower Styria was much slower than in Upper Styria as well as in Graz and its surroundings. Maribor and the whole Lower Styria only saw new development possibilities after the dissolution of the Monarchy.

Key words: Maribor, Styria, economic development, industrialisation, economic structure, regional differences

Zbornik Mesto in gospodarstvo, Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju, ki so ga uredili Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana in Žarko Lazarević in sta ga spomladi lani izdala Inštitut za novejšo zgodovino in Muzej narodne osvoboditve v Mariboru, je dragocena novost v slovenskem zgodovinopisju. Enaindvajset avtorjev in tematsko zasnovanih razprav, ki predstavljajo gospodarski, socialni in urbani razvoj Maribora od začetkov moderne industrializacije sredi 19. stoletja do sodobnega časa, delno povzema, delno »nadgrajuje« dosedanje raziskave, hkrati pa – zlasti kar zadeva 20. stoletje in »novejšo« zgodovino – tudi povsem na novo osvetljuje obravnavane teme ter z opozorili na »sinhronost in divergentnost gospodarskih in socialnih procesov na lokalni in nacionalni ravni«¹ spodbuja k spraševanju o naravi in dinamiki modernizacijskih procesov v širšem slovenskem prostoru ter njihovih razvojnih stopnjah in posledicah. Zbornik bo nedvomno še deležen strokovnih obravnav in pozornosti, v svojem prispevku pa bi rad opozoril na zanimivo protislovje v interpretacijah zgodnje industrializacije in z njo povezanih socialno-demografskih procesov (od srede 19. stoletja do razpada habsburške monarhije), ki je v gledanjih na gospodarsko in družbeno preobrazbo v deželah s slovenskim prebivalstvom pred prvo svetovno vojno v zgodovinopisju navzoče že dalj časa: če so namreč raziskovalci starejše generacije opozarjali predvsem na prelomnost z uveljavljanjem moderne tehnologije in industrializacije povzročenih gospodarskih in družbenih sprememb, so v sodobnejših raziskavah že nekaj časa v ospredju opozorila na njihovo postopnost in počasnost (v odnosu na hitreje razvijajoče se dežele habsburške monarhije in industrijsko hitreje razvijajoče se države Zahodne Evrope).

V zborniku se prvemu zornemu kotu pridružuje Andrej Studen, ki se v uvodu v širše zasnovano razpravo o Mariboru na poti v moderno mesto, sklicuje na leta 1978 zapisano trditev Antoše Leskovca, da je Maribor v obdobju po izgradnji Južne železnice od »vseh krajev v regiji /.../ v industrijskem pogledu najbolj napredoval« in postal »prvo industrijsko središče Slovenije in industrijsko mesto«. V skladu s takšnimi ocenami naj bi prišlo od srede 19. stoletja – po »odpravi podložništva«, upravnih in sodnih reorganizacijah na lokalni, pokrajinski in državni ravni ter »prebuditvi liberalnega podjetništva« – v razvoju Maribora do preobrata, ki naj bi ga prepričljivo ponazarjala nagla rast mestnega prebivalstva (v letih 1869–1910 za 118% – od 12.828 leta 1869 na 27.994 leta 1910). Industrijski razvoj Maribora

¹ Žarko Lazarević, Željko Oset: Predgovor. V: Mesto in gospodarstvo : mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju. Ljubljana/Maribor 2010, str. 10.

naj bi pri tem posebej pospešila izgradnja železniških prog: najprej Južne železnice, nato železniške zveze proti Ogrski prek Pragerskega (1860) in koroške železnice proti Celovcu (1863), v desetletjih pred prvo svetovno vojno pa tudi lokalnih prog v severovzhodni Sloveniji. Železnica naj bi Mariboru »dala (tudi) prvi res velik industrijski obrat« – Delavnice Južne železnice, ki naj bi že v letih po ustanovitvi zaposlovale več kot tisoč delavcev² in v katerih naj bi tudi med gospodarsko krizo leta 1873, ki je prizadela predvsem usnjarsko in čevljarsko industrijo, ne prišlo do večjega zastoja. Sicer pa naj bi se – kot piše Studen – ustanavljanje tovarn v severovzhodni Sloveniji in v Mariboru nadaljevalo v sedemdesetih letih 19. stoletja in se še razmahnilo v letih 1890–1910, ko naj bi v »trgovski register vpisali največ industrijskih podjetij«. Ves čas naj bi se krepila tudi trgovina, medtem ko naj bi bila rast obrti počasnejša, pri čemer pa naj bi se s tehničnim napredkom starim obrtnim panogam, služnostnim obrtem in obrtem živilske stroke pridružile nove obrti, nekatere obrtne delavnice pa naj bi prerasle v manjše tovarne. Z živahnim gospodarskim razvojem in spremljajočimi družbenimi, urbanimi in komunalnimi spremembami ter novogradnjami naj bi se Maribor do prve svetovne vojne na ta način razvil v mesto, ki je postalo »kristalizacijska točka tehničnega kot družbenega napredka«.³

Precej drugačno sliko gospodarskega razvoja Maribora v istem obdobju predstavlja razprava Žarka Lazarevića Maribor v slovenskem prostoru (Skica dolgoročnih gospodarskih razmerij). Lazarević namreč v njej ugotavlja, da razvoj Maribora v drugi polovici 19. stoletja ne odstopa opazneje od razvoja v preostalem slovenskem prostoru, ki ga označuje do osemdesetih, celo devetdesetih let trajajoča »transformacijska depresija«. Železnica naj bi imela na gospodarsko preobrazbo Maribora in dežele s slovenskim prebivalstvom, skozi katere je stekla, resda »izjemen vpliv«, toda hkrati naj bi povežala tudi hitreje razvijajoča se mesta Gradec, Zagreb in Trst, ki so svoje »gravitacijsko območje razširila globoko v slovenski prostor« in »pritegnila gospodarske in migracijske tokove z znatnega dela slovenskega ozemlja«. Na tem ozemlju naj bi podobnega središča, kot so bila ta mesta, ne bilo in tudi Ljubljana in Maribor naj bi se ne mogla meriti z njimi. Maribor naj bi sicer v dinamiki razvoja obrti in industrije od konca šestdesetih do začetka devetdesetih let 19. stoletja (po rasti zaposlenih v obrti, industriji in storitvah) prehiteval slovensko in spodnještajersko povprečje, toda v devetdesetih letih naj bi začel skupaj s Spodnjo Štajersko zaostajati za njim. Zaposlenost v obrti in industriji naj bi se – v nasprotju s

² Po podatkih, ki jih navaja Tone Petek, naj bi bilo v železniških delavnicah sprva zaposlenih nekaj sto delavcev in naj bi njihovo število šele konec sedemdesetih let oz. okoli leta 1880 preseglo število tisoč. Tone Petek: Kratek etnološki oris železničarske kolonije Studenci v Mariboru. V: Kronika, 1983, št. 2–3, Iz zgodovine Maribora, str. 197–198. Po podatkih Antoše Leskoveca pa je bilo leta 1869 v železniških delavnicah zaposlenih 825 delavcev in šele od leta 1875 več kot 1000. – Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941 : Maribor skozi stoletja, Razprave I. Maribor 1991 (dalje Leskovec, Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941), str. 342.

³ Andrej Studen: Maribor na poti v moderno mesto. V: Mesto in gospodarstvo : mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju. Ljubljana/Maribor 2010, str. 35–43.

Kranjsko in Ljubljano – zmanjševala, medtem ko naj bi prišlo v trgovini, javnih službah in svobodnih poklicih do živahne, vendar v primerjavi s slovenskim povprečjem še vedno nižje rasti. Po Lazarevičevem mnenju je bilo eden pomembnih razlogov za upočasneni razvoj Maribora ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja nasprotje med (nacionalno) nemško naravo formalnih in neformalnih gospodarskih ustanov ter podjetniških in strokovno-tehničnih elit in prevladujočo narodno opredelitvijo prebivalstva. V »nemško sfero vpete« mariborske gospodarske ustanove so v takšnih razmerah ostajale »omejene v lokalne« (torej niti ne regionalne) okvire in jih niso bile sposobne preseči, medtem ko so gospodarske in finančne (zlasti združne in bančne) ustanove na Kranjskem s širitvijo prek deželnih meja in z uveljavljanjem v širšem slovenskem prostoru postopno pridobivale nadregionalni, vseslovenski pomen, kar naj bi pričalo »o drugačnih miselnih« obrazcih in drugačni, ambicioznejši »konceptualizaciji« lokalnega, regionalnega in zlasti nacionalnega prostora ter Ljubljani omogočilo, da je že pred prvo svetovno vojno postala slovensko gospodarsko središče, čeprav si sama za to – kot z mislijo Staneta Grande dodaja Lazarevič – ni posebej prizadevala.⁴

Če natančneje pregledamo zgodovinopisno literaturo, ki obravnava gospodarski razvoj Maribora pred prvo svetovno vojno, lahko naglo ugotovimo, da ta bolj pritrjuje Lazareviču kot Studenu. Antoša Leskovec, nesporno najboljši poznavalec gospodarskega razvoja Maribora v 19. in prvi polovici 20. stoletja (nanj se obširno sklicuje tudi Studen), je v leta 1991 objavljeni razpravi o Razvoju gospodarstva v Mariboru 1752–1941 pri orisu obdobja od konca petdesetih do začetka sedemdesetih let 19. stoletja res ugotavljal »znaten porast« obrti, ki so bile neposredno povezane s povečevanjem števila mestnega prebivalstva (npr. čevljarjev in izdelovalcev obutve, krojačev in krojaških delavnic ter obrti živilskih panog), a sočasno opozoril tudi na počasno napredovanje in celo upadanje drugih, tradicionalnih in še v štiridesetih letih »dobičkonosnih« obrtnih dejavnosti: usnjarske, pivovarniške, mlinarske ter celo stavbarske, tesarske in kamnoseške, kar je bilo ob tedaj živahni gradbeni dejavnosti v Mariboru teže razumljivo. Po izgradnji železnice do Maribora naj bi se hitreje kot omenjene panoge razvijalo gostinstvo, poraslo naj bi število kavarn, medtem ko naj bi se prvi ponudniki »modernih obrti« (fotografi, optik) pojavili na volilnih spiskih šele v začetku sedemdesetih let.⁵

Hitrejši kot razvoj obrti naj bi bil razvoj industrije, katere začetki naj bi prav tako segali v čas pred izgradnjo železnice. Prva tovarna s tovarniškim privilegijem naj bi bila tovarna rozolije (likerja), ki jo je že v predmarčni dobi osnoval tirolski prišlek iz Trsta Franc Gasteiger, v štiridesetih in petdesetih letih pa sta začeli s proizvodnjo še dve tovarni kavnih nadomestkov.⁶ Uspešno naj bi se razvijale tudi

⁴ Žarko Lazarevič: Maribor v slovenskem prostoru (skica dolgoročnih gospodarskih razmerij). V: Mesto in gospodarstvo : mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju. Ljubljana/Maribor 2010 (dalje Lazarevič, Maribor v slovenskem prostoru), str. 15–24.

⁵ Leskovec, Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941, str. 329–313.

⁶ Pri tem je treba seveda upoštevati, da ima oznaka »Fabrik«, kot opozarja tudi Leskovec, v zgodnji fazi industrializacije predvsem pravno-statusni pomen, saj označuje obrat, ki je osvojen

čevljarske in usnjarske delavnice, v mestu in predmestjih naj bi delovali večji pivovarniški obrati, v Melju pa so že leta 1846 postavili prvi parni mlin. Na tej osnovi se je v Mariboru od začetka šestdesetih let začela industrializacija. Nagla modernizacija in razmah naj bi bila značilna zlasti za pivovarniške obrate in usnjarno bratov Staudinger, posebna novost v industrijskem razvoju mesta pa naj bi bila iz čevljarske obrti in ob uporabi usnja »kot domače surovine« zrasla Kleinschusterjeva tovarna čevljev, ki se je leta 1872 s Staudingerjevo tovarno povezala v delniško družbo za proizvodnjo usnja in čevljev. Sočasno naj bi začel v mestu delovati nov parni mlin, po zamenjavi lastnikov konec petdesetih let pa naj bi se uspešno razvijala tudi tovarna rozolije, katere novi lastnik naj bi bil leta 1871 sploh »največji davkoplachevalec med mariborskimi tovarnarji«, (kar po svoje pona-zarja obseg in naravo tedanje mestne in primestne »tovarniške« proizvodnje in moč mariborske »meščanske (podjetniške) iniciative«.⁷

Edini res velik industrijski obrat, ki je v času pred krizo leta 1873 odprl vrata v Mariboru, Delavnice Južne železnice na Studencih, ki so začele obratovati spomladi leta 1863, pač ni bil rezultat domače podjetnosti, temveč geografsko tujega (med-narodnega) kapitala in odločitve železniške družbe, da zgradi delavnice za po-pravljanje voznega parka in železniških naprav ter izdelavo vagonov v križišču, kjer se srečujejo proge z Dunaja, Beljaka, Trsta in Budimpešte. V tej luči je seveda presenetljivo, da gradnja železniških delavnic in z njo povezanega stanovanjskega naselja v Mariboru ni spodbudila živahnejšega razmaha zidarskih, opekarskih, le-sarskih in mizarskih obratov. Tovrstna podjetja, ki so že delovala dotlej ali so na novo začela z delom v šestdesetih in sedemdesetih letih, so imela po podatkih An-toše Leskovca še obrtno-predindustrijsko naravo, modernejša (industrijska) ope-karska, gradbena, lesnopredelovalna in mizarska podjetja pa so začela nastajati šele od osemdesetih in devetdesetih let dalje.⁸ V ožje regionalne okvire je ostala zaprta tudi leta 1861 ustanovljena in sprva ambiciozno zasnovana mariborska eksomptna banka, ki je sicer poslovala neprekinjeno vse do nastanka jugoslovanske države in med drugim kotirala na dunajski borzi.⁹ Izgradnja železnice je resda poživila trgovino, vendar so se hitreje kot velike množile majhne prodajalne (branjarije, kramarije in starinarne). Število teh se je od leta 1864 do leta 1871 povečalo od 39 na 71, medtem ko je število ostalih trgovcev celo upadlo (od 91 na 84). Večina

kakršnih koli cehovskih omejitev, pri čemer to nima nič opraviti niti z njegovo velikostjo, niti z uporabo modernih strojev in tehnologije. – William H. Hubbard: *Auf dem Weg zur Grossstadt, Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914 : sozial und wirtschaftshistorische Studien*. Wien 1984 (dalje Hubbard, *Auf dem Weg zur Grossstadt*), str. 221; Leskovec, *Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941*, str. 339.

⁷ Leskovec, *Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941*, str. 339–341; isti, *Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne : od Maribora do Trsta*, Zbornik referatov. Maribor 1997 (dalje Leskovec, *Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne*), str. 107–109.

⁸ Leskovec, *Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941*, str. 343–344.

⁹ Lazarevič, *Maribor v slovenskem prostoru*, str. 24. Gl. Žarko Lazarevič, Jože Prinčič: *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana 2000, str. 34–35.

med trgovci še ni bila specializirana, najmočnejša specializirana trgovska panoga pa je bila trgovina z vinom, ki se ji je postopoma pridružila trgovina z lesom.¹⁰

Že Antoša Leskovec je nedvoumno opozoril, da v Mariboru od krize leta 1873 – do propada »stare Avstrije« – ni bilo več pravega industrijskega zagona in novih tovarn z »veliko perspektivo«.¹¹ Med industrijskimi obrati, ki so nadaljevali s proizvodnjo, jo razširili ali na novo odprli vrata, so prevladovali parni mlini, pivovarska, živilska, mizarska, lesnopredelovalna in gradbena podjetja ter opekarne. Uspešno, čeprav s pogosto menjavo lastnikov so se razvijale usnjarne – novozgrajena tovarna usnja Alojza Naska ml. v Melju, ki je začela obratovati leta 1900 in je imela električno razsvetljava, naj bi bila »prva, s kakovostnimi stroji opremljena usnjarna na Štajerskem«; vseeno jo je ustanovitelj sin že leta 1913 prodal dunajskemu podjetniku. Manj je bilo obratov »novih industrijskih panog«, pa še ti naj bi bili sprva »skromni po obsegu«: »tovarno mila in maščob«, predhodnico poznejšega Zlatoroga, ki je začela obratovati leta 1902, je ustanovitelj, lastnik stare milarske obrti, tik pred prvo svetovno vojno dal v zakup, v času vojne pa prodal Tirolcu Leu Kerschbaumerju, ki jo je po prevratu leta 1919 prodal naprej veletrgovcu Josipu Rosenbergu; šele ta jo je skupaj z družabniki v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja razvil v resnično uspešno podjetje.¹² S posebnimi, ne le podjetniškimi, temveč tudi inovacijskimi sposobnostmi se je odlikoval kemik Franc Swaty, ki je leta 1879 v Währingu pri Dunaju ustanovljeno tovarno umetnih brusov sredi devetdesetih let (1894) preselil v Maribor in njene po lastnem postopku proizvedene izdelke uspešno prodajal tako na avstrijskem kot širšem evropskem in ameriškem tržišču.¹³ Novost v mariborskem industrijskem razvoju pa je po pomenila tudi železolivarna, ki jo je leta 1902 ustanovil graški podjetnik Anton Bandelj in jo je v letih 1908–1910 prevzelo češko podjetje poljedeljskih strojev K.&R. Ježek.

Večina mariborskih industrijskih podjetij je pri tem – kot je že leta 1979 pokazal Franc Rozman – pred prvo svetovno vojno zaposlovala le nekaj deset delavcev. Železniške delavnice so bile z več kot 1000 (leta 1900 celo 1230) zaposlenimi ne le daleč največji industrijski obrat v Mariboru, temveč tudi na Spodnjem Štajerskem, saj se jim je po številu zaposlenih do prve svetovne vojne približala le Westnova tovarna emajlirane posode v Gaberju pri Celju (913 zaposlenih leta 1914). V Mariboru je bilo več sto zaposlenih le še v železniški kurilnici (v letih 1912–1914 več kot 600), več kot 100 jih je bilo v pivovarni Götz, od 80 do 120 v Scherbaumovem in Franzovem parnem mlinu, število zaposlenih v gradbenih

¹⁰ Leskovec, Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941, str. 333–334.

¹¹ Prav tam, str. 342, 345.

¹² Prav tam, str. 345. Nekoliko drugačni so podatki, ki jih v geslu Zlatorog v Enciklopediji Slovenije navaja Marjan Matjašič. Po teh podatkih je lastnik stare milarne ter prodajalne mila in kemičnih izdelkov F. Bros leta 1905 v Melju najprej zgradil večjo delavnico in skladišče, tovarno mila in sveč pa začel graditi šele leta 1907. – Enciklopedija Slovenije, 15. Ljubljana 2001, str. 191.

¹³ Leskovec, Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941, str. 345; Marjan Matjašič: Swaty. V: Enciklopedija Slovenije, 12. Ljubljana 1998, str. 414–415; Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 672.

podjetjih, ki so največ – vsa skupaj 982 – ljudi zaposlovala leta 1907, pa je bolj nihalo in se začelo v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno že zmanjševati.¹⁴ Prevlada industrijskih obratov z nekaj deset zaposlenimi seveda v začetku 20. stoletja ni bila mariborska ali spodnještajerska posebnost: v bližnjem, v primerjavi z Mariborom neprimerno živahneje se razvijajočem Gradcu, ki je po številu zaposlenih v industriji in trgovini sicer zaostajal za Dunajem, Trstom in Prago, med večjimi avstrijskimi mesti pa prekašal le Krakov in Lvov, je bilo še leta 1902 v štirih petinah »industrijskih obratov« zaposlenih do pet ljudi, pri čemer je v takšnih (dejansko obrtnih) delavnicah delala več kot tretjina graških »industrijskih« delavcev.¹⁵ A vendar je v isti sapi več kot tretjina zaposlenih delovala v podjetjih z več kot petdeset delavci, saj sta mehanizacija in koncentracija industrije od srede devetdesetih let do preloma stoletja naglo napredovali, strojna in kovinska industrija pa sta v letih 1895–1900 – s tovarnami, ki so zaposlovale več sto, celo več kot tisoč delavcev – sploh doživeli pravi razcvet.¹⁶ Recesija in kriza, ki sta nastopili v začetku 20. stoletja, sta resda tudi v Gradcu prekinili manj kot desetletje trajajoči konjunkturni tok, še več: gospodarska rast je znatno upadla. Gradec je, kar zadeva stopnjo industrijske rasti, po letu 1900 zaostal za drugimi večjimi avstrijskimi mesti, sorazmerno pa se je zmanjšal tudi delež prebivalstva, ki je dohodek ustvarjal v industriji in obrti. Toda večina novih, modernih, v času konjunktore v devetdesetih letih nastalih industrijskih podjetij v Gradcu in okolici je nadaljevala s proizvodnjo in uspešnejša med njimi so njen obseg v letih pred prvo svetovno vojno še povečala.¹⁷

Zmanjševanje števila in deleža zaposlenih v obrti in industriji v Mariboru od konca 19. stoletja, na katero sta opozorila Jasna Fischer in Žarko Lazarevič,¹⁸ je potemtakem lahko v nasprotju z razvojnimi težnjami na Kranjskem in v Ljubljani, kjer se število in delež zaposlenih v obrti in industriji v istem času povečujeta, ne odstopa pa od razvoja v Celju, Ptuj in Gradcu, kjer sta bila število in delež zaposlenih v obrti in industriji v letih 1900–1910 prav tako v upadu. Tega upada zato po vsej verjetnosti ni mogoče razložiti le s spremenjenima metodologijo in kvalifikacijo poklicnih skupin pri popisovanju, ki sta bili za vse enaki, vzroke zanj bi morda bolj kazalo iskati v strukturi obrtne in industrijske proizvodnje v posa-

¹⁴ Franc Rozman: *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana 1979 (dalje Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*), str. 24–28. Sicer pa je imel med spodnještajerskimi podjetij največ zaposlenih trboveljski rudnik (leta 1906 3569, leta 1914 3828) – prav tam, str. 23.

¹⁵ Hubbard, *Auf dem Weg zur Grossstadt*, str. 77, 90.

¹⁶ V treh tovarniških obratih *Österreichische Alpine Montangesellschaft* je bilo leta 1897 zaposlenih skoraj 1400 delavcev, graška družba za proizvodnjo vagonov in voz Johanna Weizerja je zaposlovala 1200 ljudi, okoli 1100 delavcev pa je pred prvo svetovno vojno delalo tudi v Puchovi tovarni (motornih) koles. Gl. Hubbard, *Auf dem Weg zur Grossstadt*, str. 73–74, 81; Janez Puh – Johann Puch, človek, izumitelj, tovarnar, vizionar. Ptuj 1998.

¹⁷ Hubbard, *Auf dem Weg zur Grossstadt*, str. 89–90.

¹⁸ Jasna Fischer: *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo: družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije*. Ljubljana 2005 (dalje Fischer, *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo*), str. 104–105, 111–126; Lazarevič, *Maribor v slovenskem prostoru*, str. 19–21.

mezni mestih in deželah, saj statistični podatki kažejo, da je bil razvoj po panogah zelo neenakomeren in sta recesija in kriza različne obrtne in industrijske panoge različno močno prizadeli.¹⁹ V letih 1900–1910 se je na ta način zmanjšal predvsem delež zaposlenih v kovinski, usnjarski in lesno-predelovalni industriji in v teh panogah delujočih obrteh, v gradbeništvu, v tekstilni industriji in oblačilnih obrteh ter v nekaterih delih prehranske industrije (v pivovarništvu, mlinarstvu) pa je nihal ali stagniral.²⁰ Za Maribor bi v tem smislu lahko rekli, da je bil njegov upočasnjeni razvoj pred prvo svetovno vojno v nemajhni meri rezultat v konjunktorni drugi polovici devetdesetih let 19. stoletja odsotne odločnejše podjetniške pobude, ki bi pospešila posodabljanje mestne industrijsko-obrtne strukture in nastajanje novih, tržno uspešnejših in prodornejših podjetij. Za kaj takšnega v Mariboru očitno – z redkimi izjemami, kot je bil Swaty – ni bilo niti dovolj podjetnih mož niti kapitala, čeprav je primer Westnove tovarne emajlirane posode v Celju, ki se je v slabih dveh desetletjih (od 1895 do 1914) iz podjetja s 50 delavci razvila v tovarno z več kot 900 zaposlenimi, razkrival, da je mogoče tudi v okolju brez posebne podjetniško-industrijske dinamike ustanoviti uspešen industrijski obrat.

Toda nagli razvoj Westnove tovarne je bil pred prvo svetovno vojno tudi v širših slovenskih razmerah bolj izjema kot pravilo, medtem ko Maribor v dinamiki industrijsko-obrtnega razvoja in spreminjanja gospodarske strukture ni opazneje prehitel spodnještajerskega in kranjskega povprečja, za hitreje se razvijajočimi kraji Srednje in Zgornje Štajerske pa je sploh zaostajal.²¹ V tej luči je presenetljivo, da ne le slovensko, temveč tudi avstrijsko štajersko zgodovinopisje razlikam v gospodarskem razvoju Zgornje, Srednje in Spodnje (»slovenske«) Štajerske in vzrokom zanje doslej ni posvetilo večje pozornosti, čeprav je nanje občasno opozarjalo.²²

¹⁹ Med drugim Emil Brezigar: Die wirtschaftlichen Konjunktur- und Depressionwellen in Österreich seit dem Jahre 1896. V: Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, Band XXIII, Wien 1914, str. 1–40.

²⁰ Fischer, Družba, gospodarstvo, prebivalstvo, str. 116; Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, str. 27.

²¹ Vseeno pa naj bi Maribor v 19. stoletju in pred prvo svetovno vojno (z izjemo Gradca) druga štajerska mesta prehitel po rasti prebivalstva. Leoben se je po podatkih H. Pircheggerja od konca 18. stoletja do leta 1920 iz mesta s 1563 ljudmi razvil v mesto z 11.231 prebivalci, število prebivalcev mesta Eisenerz se je v istem obdobju povečalo od 3028 na 6337, Donawitza od 549 na 15.097, Brucka od 1939 na 8490, Judenburga od 2157 na 5668, Maribora pa od 4860 na nekaj več kot 28.000. Gl. Hans Pirchegger: Geschichte der Steiermark (1740–1919) und die Kultur und Wirtschaftsgeschichte (1500–1919). Graz/Wien/Leipzig 1934, str. 478. Za razvoj prebivalstva v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne tudi Jerneja Ferlež: Prebivalstvo Maribora 1848–1991. V: Studia historica Slovenica, 2002, št. 1, str. 81–86.

²² Sodobno avstrijsko zgodovinopisje tako – podobno kot slovensko že nekaj časa – obravnava regionalne socialno-gospodarske razlike in razvojne težnje v nekdanjih habsburških deželah le (ali pa predvsem) z vidika po letu 1918 nastalih državnih meja. Izjemno zanimiva monografija graškega zgodovinskega demografa Petra Teibenbacherja o štajerskih razvojnih vzorcih in demografsko/ družbeno-gospodarski modernizaciji Štajerske v letih 1850–1914 se v tem smislu omejuje ozemlje današnje avstrijske Štajerske in ne zajema njenega slovenskega, po razpadu habsburške monarhije v Kraljevino SHS vključenega dela. – Peter Teibenbacher: Regionale Entwicklungsmuster : demographische und sozio-ökonomische Modernisierung in den Politischen Bezirken der Steiermark

Najbolj očitne in največkrat omenjene so bile razlike med razvojem goratega, s kakovostno železovo rudo in gozdovi bogatega ozemlja Zgornje Štajerske (tj. ozemlja severno od rek Mure in Mürz in južno od rek Aniže in Salze), kjer sta bila železo in železarstvo vse od srednjega veka »glavni vir blagostanja«, ter siromašnejših, gričevnatih in nižinskih spodnještajerskih območij, kjer naj bi tradicionalno prevladovalo kmetijstvo. Trgovsko-gospodarski pomen Maribora naj bi na ta način, kot je v svoji Zgodovini Štajerske zapisal znani (avstrijski) štajerski zgodovinar Hans Pirchegger, že v 13. stoletju temeljil na vinogradništvu, pomen Leobna pa na bližnjem pridobivanju železove rude ter trgovini z železom in železarskimi proizvodi.²³ Sicer pa naj bi bili po Pircheggerjevem mnenju zgornještajerski hribovci od nekdaj navajeni na trdo delo, medtem ko naj bi bili prebivalci nižinskih območij manj delavni, kar naj bi posebej veljalo za Slovence, ki naj bi jih k marljivejšemu delu sploh pripravila šele stiska in pomanjkanje.²⁴ Da so se območja z večinsko nemško govorečim prebivalstvom na Štajerskem po gospodarski razvitosti, materialnem stanju in »zunanji podobi« razlikovala od območij z večinsko slovensko govorečimi prebivalci, je leta 1819, ko je potoval po »južni« Štajerski, opazil tudi znani avstrijski pesnik Franz Grillparzer, ki je ugotavljal, da se je pokrajina, potem ko je zapustil prevladujoče nemško poseljene predele, spremenila in je iz premožnejšega »nemškega« prišel v »neprijaznejši in siromašnejši ... slovenski« del dežele, po čemer je sklepal, da je oba dela ločevala ne le opazna jezikovna, temveč tudi nič manj očitna kulturna meja.²⁵

Grillparzerjevi že povsem nedvoumno protislovansko in nacionalno nemško obarvani komentarji, ki so socialno-gospodarske razlike in razlike v podobi krajine povezovali z razlikami v jezikovno-etnični sestavi prebivalstva, so postali v drugi polovici 19. stoletja sestavni del nemško nacionalističnega, protislovenskega (kot smo videli – tudi Pircheggerjevega) besednjaka. Vseeno pa to ne pomeni, da so bila pesnikova opažanja, kar zadeva premoženjske in družbeno-gospodarske razmere v različnih delih Štajerske, le plod njegove domišljije. Znani kranjski zgodovinar in geograf Vinko Ferer Klun je v svoji Splošni in trgovski geografiji gospodarske razlike med posameznimi deli Štajerske leta 1860 popisal takole: Osrednja in Spodnja Štajerska naj bi bila prevladujoče kmetijska pokrajina z razvitim vinogradništvom, kokošerejo, gojenjem murv sviloprejk in konoplje, v »novejšem času« pa tudi z uveljavljajočim se premogovništvom, vendar s precej manj pomembno »industrijo«, saj naj bi ta zvečine proizvajala le za lokalne (domače) potrebe, pri čemer naj bi v celoti ne krila niti teh. Stroje in strojna orodja naj bi izdelovalo le

zwischen 1850 und 1914. Graz 1999 (dalje Teibenbacher, Regionale Entwicklungsmuster). Podobno tudi Atlas zur Geschichte des Steirischen Bauerntums, Red. Von Gerhard Pferschy, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Band 8. Graz 1976.

²³ Hans Pirchegger: Geschichte der Steiermark bis 1282. Graz/Wien/Leipzig 1932 (dalje Pirchegger, Geschichte der Steiermark bis 1282), str. 441.

²⁴ Pirchegger, Geschichte der Steiermark bis 1282, str. 142.

²⁵ Martin Moll: The German-Slovene Language and State Border in Southern Austria: from Nationalist Quarrels to Friendly Co-Existence (19th to 21st Centuries). V: Imagining Frontiers, Contesting Identities. Pisa 2007, str. 207.

šest večjih obratov in samo eden med njimi, v bližini Gradca, naj bi proizvajal parne in druge stroje, medtem ko naj bi se drugi posvečali izdelovanju poljedelskih naprav in orodij. Predelava kovin naj bi bila omejena na majhno obrt, čeprav naj bi železarstvo skromnemu obsegu navkljub ne krilo le lokalnih potreb. »Kemijsko-industrijski«, tkalski in pletilski obrati naj bi bili majhni, predelava usnja naj bi bila sploh le domena majhne obrti, nekoliko živahnejši naj bi bili »papirniška in steklarska industrija«, največ večjih podjetij pa naj bi se ukvarjalo s proizvodnjo živilskih in drugih konzumnih izdelkov (npr. rafinerije sladkorja, tovarne kavnih nadomestkov, pivovarne itd.).²⁶

Povsem drugačna naj bi bila gospodarska podoba Zgornje Štajerske. Tu naj bi bilo malo njivskih površin, zemlja naj bi ne bila rodovitna, podnebje naj bi bilo neprijazno in delovne sile naj bi primanjkovalo. Pomemben vir zaslužka naj bi sicer predstavljali govedoreja in ponekod tudi konjereja, a vendar naj bi kmetijstvo tudi skupaj z živinorejo ne moglo zadovoljiti življenjskih potreb prebivalstva. Prebivalci naj bi zato iskali in našli dodaten zaslužek v »industriji«, zlasti v železarstvu in rudarstvu. Klun je v tej zvezi posebej opozoril na bogata zgornještajerska nahajališča železove rude, soli in premoga in omenil, da je bila Štajerska največji avstrijski proizvajalec železa in je njeno železo od antične dobe slovelo zaradi svoje izjemne kakovosti. Najpomembnejši del »industrije« vse od zgornje Mure do graške okolice naj bi se na ta način ukvarjal s predelavo železa in kovin, najbolj pa naj bi pri tem povečevali proizvodnjo obrati, ki so jo oprli na uporabo (rjavega) premoga in šote (vsi ti obrati – z izjemo spodnještajerske Mislinje – naj bi bili na Zgornjem Štajerskem ali v bližini Gradca).²⁷

Klunov prikaz socialnih in gospodarskih razlik med posameznimi deli Štajerske je natančneje ponazarjala obširna spomenica, ki jo je istega leta (1860), ko je izšla Klunova geografija, v spomin na leto prej umrlega nadvojvodo Janeza izdal tajnik štajerske kmetijske družbe Franc Ksaver Hlubek. Po Hlubekovih izračunih je imela Štajerska sredi petdesetih let 19. stoletja nekaj več kot milijon »domačih« prebivalcev (»der einheimischen Bevölkerung«), pri čemer jih je v mariborskem okrožju (tj. na Spodnjem Štajerskem brez Lučan in Radgone) živelo okoli 38%, v graškem (brez mesta Gradca) približno 40%, v bruškem nekaj več kot 18%, nekaj manj kot 4% pa jih je bivalo in delovalo v Gradcu.²⁸ V bruškem okrožju naj bi bilo pri tem

²⁶ Vinzenz F. Klun: Allgemeine und Handels Geographie. Wien 1860, str. 119–120.

²⁷ Prav tam, str. 120.

²⁸ Ein treues Bild des Herzogthumes Steiermark (als Denkmal dankbarer Erinnerung an Weiland Seine kaiserliche Hoheit den durchlautigsten Erzherzog Johann, herausgegeben von der k.k. steiermärkischen Landwirtschaftsgesellschaft durch ihren Sekretär Dr. F.X. Hlubek, Professor und kaiserlicher Rath (dalje Hlubek, Ein treues Bild des Herzogthumes Steiermark), Gratz, 1860, str. 47, 51. Avtor v spomenici objavljene tabele o poklicni sestavi in virih zaslužka štajerskega prebivalstva se je skliceval na popis prebivalstva iz leta 1855 oz. 1857, po katerem naj bi tedaj skupaj z ženami, otroci in osebami mlajšimi od 14 let na Štajerskem prebivalo 1.010.076 »domačih« (»der einheimischen«) prebivalcev različnih poklicev in zaposlitev. Od tega naj bi jih 181.306 živelo v bruškem okrožju, 408.151 v graškem, 381.302 v mariborskem (tj. na Spodnjem Štajerskem brez Lučan in Radgone) in 39.317 v štajerski prestolnici Gradcu. V vseh treh okrožjih naj bi razen »domačinov« živeli še »tujci«

– kljub pol manj prebivalstva kot v mariborskem – opazno več »fabrikantov«, obrtnikov in obrtnih pomočnikov (oz. »pomožnih obrtnih delavcev«); le slabo petino manj kot v mariborskem okrožju naj bi bilo trgovcev in okoli desetino manj trgovskih pomočnikov, znatno manj pa naj bi bilo zemljiških (gruntnih) posestnikov, kmetijskih poslov oz. delavcev in dninarjev. Največ v gospodarstvu zaposlenih in od gospodarstva živečih naj bi bilo v graškem okrožju, ki je za bruškim in mariborskim zaostajalo le po številu trgovskih pomočnikov, za mariborskim pa tudi po številu dninarjev. Po Hlubekovih podatkih je bila slika v gospodarstvu delujočih »domačinov« (»der Einheimischen«) v treh okrožjih in mestu Gradcu sredi petdesetih let naslednja:²⁹

	Zemljiški (gruntni) posestniki	Tovarnarji (Fabrikanten) in obrtniki	Trgovci	Trgovski pomočniki (pomožni delavci)	Obrtni pomočniki (pomožni delavci)	Dninarji	Kmečki posli
Bruško okr.	15.337	3684	207	464	8639	53.767	9766
Graško okr.	62.856	5592	292	443	11.222	129.584	11.345
Marib. okr.	56.282	3512	219	511	7825	115.325	15.806
Mesto Gradec	46	1801	252	240	3152	134	1404

Iz teh podatkov je razvidno, da je bilo sredi 19. stoletja, ko se je na Štajerskem začel proces industrializacije, absolutno največ »fabrikantov«, obrtnikov in zaposlenih v obrti v graškem okrožju in mestu Gradcu, trgovcev pa je bilo že v samem mestu Gradcu več kot v vsem mariborskem okrožju (torej na Spodnjem Štajerskem). Zanimiv in poveden je tudi podatek, da je bilo v graškem okrožju ob večjem številu zemljiških posestnikov (gruntarjev) in kmetijskih delavcev precej manj dninarjev kot v mariborskem. Primerjava med delujočimi v gospodarstvu v bruškem in mariborskem okrožju nazorno kaže tudi na razlike v pomenu in obsegu agrarne in neagrarne proizvodnje na tedanjem Zgornjem in Spodnjem Štajerskem. V odstotkih aktivnega prebivalstva je bilo po popisu leta 1857, kot je izračunal avstrijski zgodovinar Othmar Pickl, največ v industriji, obrti in trgovini zaposlenih v mestu Gradcu (34,8%), precej manj v bruškem okrožju (13,1%), 7,5% pa v graškem in 5,8% v mariborskem. V isti sapi je bilo v bruškem okrožju v kmetijstvu

(v bruškem okrožju naj bi jih bilo 22.000, v graškem 21.724, v mariborskem 7058 in v mestu Gradcu kar 25.732), tako da naj bi bilo vseh prebivalcev Štajerske – »domačinov« in »tujcev« 1.086.190). Te številke se nekoliko, vendar ne bistveno, razlikujejo od drugih v literaturi objavljenih podatkov, ki se prav tako opirajo na popis prebivalstva leta 1857. Po Pircheggerju naj bi imela Štajerska po popisu leta 1857 1.056.800 ljudi, po Grafenauerju pa so na Štajerskem leta 1857 našeli 1.056.773 prebivalcev, od katerih naj bi jih 377.407 živelo na »slovenskem« Štajerskem. (Gl.: Pirchegger, Geschichte der Steiermark bis 1282, str. 478; Bogo Grafenauer: Populacija in agrarno prebivalstvo od srede 18. stoletja do druge svetovne vojne : gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo. Ljubljana 1970, str. 104). Razlike v objavljenih podatkih so torej zanemarljivo majhne, tako, da se zde tudi po Hlubekovi tabeli izračunani odstotki v posameznih okrožjih živečega »domačega« prebivalstva verodostojni.

²⁹ Hlubek, Ein treues Bild des Herzogthumes Steiermark, str. 51.

dejavnih 69,4% aktivnih prebivalcev, v graškem 82,3% in v mariborskem 81,2%, (če upoštevamo, da je bila v kmetijstvu zaposlena vsaj še polovica v statistikah posebej zabeleženih »služabnikov in dninarjev«, pa je bil odstotek v kmetijstvu delujočih še večji – na Srednjem in Spodnjem Štajerskem do 85%).³⁰ Sicer pa gospodarske razlike med posameznimi deli Štajerske slikovito ponazarjajo tudi drugi podatki: leta 1857 naj bi bilo tako po Hlubekovi spomenici v štajerskem rudarstvu zaposlenih 8246 delavcev, od tega 75% v bruškem, 8% v graškem in 17% v mariborskem okrožju. Od skupno 37 plavžev naj bi v mariborskem okrožju delovala le dva in v graškem le eden.³¹ Od 64 obratov s tovarniškim privilegijem v območju graške trgovske in obrtne zbornice naj bi jih bilo na Spodnjem Štajerskem v času izdaje Hlubekove spomenice 16 (od tega v Mariboru dve tovarni kavnih nadomestkov, medtem ko so bile med drugimi spodnještajerskimi »fabrikami« v večini steklarne).³² Nekoliko drugače naj bi bilo z akcijskimi družbami: med štirimi štajerskimi akcijskimi združenji (Aktien-Vereine) sredi 19. stoletja je Hlubek na prvem mestu omenil združenje štajerskih vinskih »producentov« v Mariboru, ki naj bi skrbelo za prodajo spodnještajerskih in štajerskih vin.³³

Regionalna razporeditev obrtne oz. neagrarne proizvodnje naj bi bila v habsburški monarhiji do srede 19. stoletja še v splošnem rezultat predindustrijskih tehnik in organizacije, »korenit in dinamičen« proces prostorskega prestrukturiranja, ki naj bi ga ponazarjalo kumulativno premeščanje proizvodnih lokacij in nastajanje novih industrijskih središč, pa naj bi »obratno« oz. neagrarno gospodarstvo v večjem obsegu zajel šele s tehnično in proizvodno modernizacijo od srede 19. stoletja dalje. Osrednjo vlogo v oblikovanju nove industrijske regionalne strukture naj bi imela izgradnja učinkovitega prometnega sistema, pri čemer pa naj bi avstrijski prometni razvoj jasno pokazal, da so železnice učinkovito pospeševale razmah industrije predvsem tam, kjer so že obstajale »(predhodne) obrtne strukture«. Širitev prometnega omrežja naj bi imela namreč poseben pomen zlasti za tradicionalna proizvodna območja in lokacije, saj je z nenehnim intenziviranjem in zniževanjem prevoznih stroškov povečevala območja cenovno ugodnih transportnih možnosti in krepila aglomeracije industrije na ozemlju z že obstoječimi, uspešnimi obrtnimi središči. Bolj protislovne naj bi bile posledice uvajanja tehničnih inovacij in strojev v obrtno in industrijsko proizvodnjo, ki je z opuščanjem starejših virov energije in uporabo premoga spodbujalo selitev velikih »porabnikov energije« v bližino nahajališč premoga. Do novega, daljnosežnega preobrata v tem pogledu je prišlo po prelomu

³⁰ Othmar Pickl: Wirtschaftliche und gesellschaftliche Veränderungen in der Steiermark bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 14/82, Graz 1983 (dalje Pickl, Wirtschaftliche und gesellschaftliche Veränderungen in der Steiermark), str. 204, 200.

³¹ Prav tam, str. 228.

³² Prav tam, str. 322–323. V Hlubekovi spomenici ni omenjena Gasteigerjeva tovarna rozolije, ki naj bi po podatkih Antoše Leskovca tedaj že tudi imela tovarniški privilegij. Za steklarne gl. Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem. Maribor 1984, str. 240–241.

³³ Hlubek, n. d., str. 408. Gl. Leskovec, Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, str. 107–108.

stoletja s povečano uporabo elektrike in plina v gospodarstvu, kar je omogočilo tudi večjo prostorsko razpršenost in diferenciacijo industrijskih obratov.³⁴

Vse to naj bi bilo značilno tudi za industrijski razvoj na Štajerskem v 19. stoletju. Z železovo rudo bogata območja Zgornje Štajerske so spadala med najstarejše evropske rudarske in obrtne pokrajine in bila od 13. stoletja največje srednjeevropsko središče pridobivanja in predelave železa. Velika prednost zgornještajerskega železarstva pri tem ni bila v proizvodnji »cenenega železa«, temveč visokokakovostnega jekla in njegovi predelavi v kakovostne kovaške izdelke. Zgornještajerski železarji so pri tej usmeritvi vztrajali tudi v 19. stoletju, zgornještajersko železarsko območje pa je bilo, kot ugotavlja Akos Paulinyi, eno redkih evropskih železarskih območij, ki je uspelo po letu 1840 z ohranitvijo plavžev na lesno oglje, delno modernizacijo starih tehnik in s prilagoditvijo pudlarskih peči domačemu rjavemu premogu ujeti korak z zahtevami množične proizvodnje.³⁵ Takšen razvoj naj bi ne omogočili le nahajališča odlične železove rude, podjetniki brez strahu pred tveganji in »bistri« strokovnjaki (kot Franz Xaver Riepl, Johann Dulnig, Karl v. Scheuchenstuel in Peter Tunner, eden ustanoviteljev rudarske šole v Vordebnbergu oz. Leobnu),³⁶ odločilnega pomena naj bi bila široko zaledje visokokvalificirane delovne sile in dolgoletna prometna in carinska izoliranost štajerskega železarstva, ki vse do izgradnje Južne železnice in sprostitev avstrijskega carinskega sistema v petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja (z izjemo s strani nekaterih koroških železarjev) ni bilo soočeno z resnejšo konkurenco.

Z liberalnejšo avstrijsko carinsko politiko in novimi železniškimi povezavami v šestdesetih letih pa so se razmere temeljito spremenile in zgornještajerski železarji (podobno kot koroški in kranjski) le z delno modernizirano proizvodnjo in tehnično izboljšanimi plavži na lesno oglje niso mogli več tekmovati s tekmeci iz vodilnih, tehnično moderneje opremljenih železarskih območij. Nadaljnja tehnična prenova je postala neizogibna, glavni motiv za ohranitev in širitev železarstva in kovinske industrije pa so bila še naprej bogata nahajališča izvrstne železove rude. V naslednjih treh desetletjih se je sicer delež štajerskega železarstva v proizvodnji surovega železa v avstrijski polovici monarhije zmanjšal,³⁷ toda v isti sapi so se večja železarska podjetja z uvajanjem plavžev na koks in z usmeritvijo k uvozu črnega,

³⁴ Herbert Matis, Karl Bachinger: Österreichs industrielle Entwicklung : die Ausbildung der industriellen Regionalstruktur. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band I, Die Wirtschaftliche Entwicklung, Wien 1973 (dalje Matis, Bachinger, Österreichs industrielle Entwicklung), str. 220–225.

³⁵ Akos Paulinyi: Industrialisierung eines Montangewerbes ohne eigene Steinkohle : die Obersteiermark – ein Sonderfall. V: Toni Pierenkemper: Die Industrialisierung Europäischer Montanregionen im 19. Jahrhundert. Stuttgart 2002 (dalje Paulinyi, Industrialisierung eines Montangewerbes ohne eigene Steinkohle), str. 301–332.

³⁶ Othmar Pickl posebej opozarja tudi na vlogo nadvojvode Janeza pri modernizaciji zgornještajerskega železarstva v prvi polovici 19. stoletja. – Pickl, Wirtschaftliche und gesellschaftliche Veränderungen in der Steiermark, str. 196–198.

³⁷ Matis, Bachinger, Österreichs industrielle Entwicklung, str. 225; Paulinyi, Industrialisierung eines Montangewerbes ohne eigene Steinkohle, str. 314–315.

večinoma moravskega premoga uspešno modernizirala in se z osvojitvijo novih postopkov ter z opiranjem na predhodne dosežke pri predelavi surovega železa z uporabo domačega rjavega premoga osredotočila na množično proizvodnjo kakovostnega jekla in specialnih jeklarskih izdelkov. To je po ustanovitvi Avstrijske Alpine Montangesellschaft v začetku osemdesetih let 19. stoletja privedlo do delne premestitve predelovalnih in proizvodnih lokacij in njihove koncentracije okoli Erzberga in Donawitza, hkrati pa omogočilo neprekinjen razvoj zgornještajerskega železarstva in kovinske industrije ter preprečilo njun padec na raven preprostih dobaviteljev surovega železa in železove rude.³⁸

Gospodarska struktura Zgornje Štajerske se v naslednjih desetletjih tako ni bistveno spremenila. Železarstvo s pridobivanjem in predelavo železove rude oz. proizvodnjo jekla je – ob postopnem zmanjševanju števila delujočih v kmetijstvu in gozdarstvu – bilo in ostalo najpomembnejša neagrarna panoga, pri čemer je po letu 1890 upadalo število zaposlenih pri plavžih, naraščalo pa število zaposlenih pri predelavi železa in v kovinski industriji. Sočasno se je povečevalo število zaposlenih v transportu in železniškem prometu, nove zaposlitvene in proizvodne možnosti so se odpirale s pridobivanjem soli in magnezita, zmanjševalo pa se je število zaposlenih v premogovništvu. Vseeno naj bi bila – kot piše Peter Teibenbacher – za zgornještajersko industrijo kot delodajalca v drugi polovici 19. stoletja značilna povprečna rast, ki ni spodbujala k živahnejšemu priseljevanju ali nastajanju večjih urbanih središč, število prebivalstva pa je večinoma raslo z dinamiko naravnega prirastka.³⁹ Velika večina rudarstva, železarstva in industrije je bila skoncentrirana v središču regije (v leobenskem, bruškem in judeburškem okraju), večina železarske proizvodnje pa v rokah leta 1881 ustanovljene Avstrijske Alpine Montangesellschaft, ki je bila v prevladujoči lasti dunajskega in po prelomu stoletja tudi češkega (železarskega) kapitala.⁴⁰ Leta 1890 naj bi bilo na območju trgovsko-obrtne zbornice v Leobnu (torej na Zgornjem Štajerskem) v industriji in obrti zaposlenega 24,30% poklicno dejavnega prebivalstva (v kmetijstvu in gozdarstvu 52,90%), do leta 1910 pa naj bi se število zaposlenih v obrti in industriji dvignilo na skoraj 30% poklicno delujočih, medtem ko je število zaposlenih v kmetijstvu in gozdarstvu padlo na nekaj manj kot 40%. Za primerjavo: na območju graške trgovske in obrtne zbornice (tj. na Srednjem in Spodnjem Štajerskem) se je leta 1890 s kmetijstvom in gozdarstvom preživljalo še 70,70% zaposlenih, z delom v obrti in industriji pa le 12,60%. V dveh desetletjih pozneje (1910) je delež ukvarajočih se s kmetijstvom in gozdarstvom zdrsnil na 61,20%, zaposlenih v industriji in obrti pa narasel na 14,70%.⁴¹

³⁸ Paulinyi, *Industrialisierung eines Montangewerbes ohne eigene Steinkohle*, str. 330–332.

³⁹ Teibenbacher, *Regionale Entwicklungsmuster*, str. 331–332.

⁴⁰ Prav tam, str. 317–319.

⁴¹ Paulinyi, *Industrialisierung eines Montangewerbes ohne eigene Steinkohle*, str. 339.

Gospodarsko središče ozemlja graške trgovsko-obrtne zbornice (tj. Srednje in Spodnje Štajerske) je bila seveda štajerska prestolnica Gradec, ki pa – kot opozarja Peter Teibenbacher –, kar zadeva lokacije industrijskih obratov, ni bila pravo industrijsko mesto, saj so ti večinoma nastajali na zelenih površinah zunaj (starih) mestnih meja. Mesto Gradec v ožjem smislu naj bi bilo na ta način tudi v drugi polovici 19. stoletja predvsem središče srednje in male obrti, prometa, trgovine, uprave in izobraževanja, v širšem obsegu novonastajajočih industrijskih območij pa – v nasprotju z zgornještajerskimi mestnimi središči – mesto priseljevanja po zgledu tedanjih drugih evropskih in avstrijskih večjih mest.⁴² V letih 1857–1910 se je število graškega prebivalstva povzpelo z 61.000 na 151.886 oseb, mesto pa se je širilo na nove, dotlej primestne ali zunajmestne površine. Večina priseljencev naj bi prihajala iz Srednje Štajerske (število priseljenih iz Spodnje Štajerske naj bi poraslo šele v začetku 20. stoletja), nemajhen del med njimi naj bi se priselil v Gradec le za krajši čas (nekaj let ali do deset let), med štajerskimi priseljenci pa naj bi v nasprotju s priseljenci iz drugih avstrijskih dežel in Dunaja, med katerimi so bili v večini predstavniki »boljših poklicev« in uradništva, prevladovali nekvalificirani delavci in iskalci zaposlitve v služabniških dejavnostih.⁴³ V gospodarskem pogledu je doživela štajerska prestolnica od srede stoletja, ko je bila njena podoba še močno tradicionalna, nagel, čeprav počasnejši razvoj kot Dunaj, Praga in Trst. Že v prvem obdobju moderne industrializacije (v času do krize leta 1873) sta kot najbolj dinamični panogi (po velikosti obratov in številu zaposlenih) izstopali strojna in kovinska industrija, z živahno gradbeno dejavnostjo jima je sledilo gradbeništvo, pomemben pa je bil tudi razvoj tekstilne in prehranske proizvodnje (zlasti pivovarništva), papirniških obratov in usnjarstva.⁴⁴ Po začetnih težavah so potem, ko so se v leta 1859 osnovanem dunajskem Credit Anstalt odklonilno odzvali na pobudo graške trgovske in obrtne zbornice, naj v štajerski prestolnici ustanovijo svojo podružnico, problem pomanjkanja investicijskega kapitala in posojil reševale predvsem novoustanovljene domače (deželne) banke in hranilnice,⁴⁵ gospodarsko preobrazbo in industrijski razvoj mesta in okolice pa naj bi učinkovito pospeševale tudi izobraževalne ustanove (leta 1864 ustanovljena tehnična visoka šola, leto prej nastala Trgovska in

⁴² Teibenbacher, Regionale Entwicklungsmuster, str. 332; Hubbard, Auf dem Weg zur Grossstadt, str. 18.

⁴³ Hubbard, Auf dem Weg zur Grossstadt, str. 10–50.

⁴⁴ Prav tam, str. 54–60. Po številu zaposlenih so vse prekašale že v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih let zgrajene strojne in kovinske industrijske tovarne. Körösijeva livarna in strojna tovarna je leta 1862 zaposlovala več kot 600 delavcev (v začetku sedemdesetih let pa celo več kot 1000), število zaposlenih v Weitzerjeveih obratih za proizvodnjo vagonov, parnih strojev in orožja je v drugi polovici šestdesetih let preseglo 1500, okoli 500 ljudi pa je sredi šestdesetih let zaposlovala tudi valjarna Južne železnice. – Prav tam, str. 62–65.

⁴⁵ To so bile, kot opozarja W. H. Hubbard, sprva zlasti Steiermärkische Escompte – Bank in deželna Pfandbriefsanstalt des Steiermärkischen Sparkassenwesens, nato pa prav tako deželna Allgemeine Steirische Creditbank, Grazer Bankverein, Innerösterreichische Bodencredit-Anstalt in nekatere hranilnice. Delničarji teh bančnih in denarnih ustanov so bili zvečine elitni predstavniki graškega gospodarskega življenja. – Hubbard, Auf dem Weg zur Grossstadt, str. 57–61.

industrijska akademija ter leta 1872 osnovana obrtna šola štajerskega obrtnega združenja). Toda najbolj naj bi industrializacijo graškega območja spodbudile železnice: na eni strani izgradnja proge Dunaj–Trst, ki je Gradec med drugim povezala z železarskimi središči zgornje Štajerske in na drugi železniška zveza z rudniškim revirjem rjavega premoga okoli Köflacha, ki je štajerski prestolnici in okoliškim industrijskim obratom omogočala razmeroma dobro energetska oskrbo.⁴⁶

Gospodarska kriza leta 1873 je opisani razvoj zavrla, ni ga pa dolgoročno prekinila. Finančni polom je posebej prizadel banke in v težavah so se znašla velika gradbena, strojna, metalurška in kovinsko-predelovalna podjetja, ki so odpuščala delavce, nekatera med njimi pa so sploh zaprla vrata in propadla. V desetih letih, od konca šestdesetih do konca sedemdesetih let 19. stoletja, ko je depresija dosegla dno, se je število zaposlenih v industriji in obrti v Gradcu in okolici zmanjšalo za skoraj deset odstotkov.⁴⁷ Toda v začetku osemdesetih let je bila kriza – podobno kot drugod v monarhiji – tudi v štajerski prestolnici in njeni bližnji okolici premagana in gospodarski kazalniki so se znova obrnili navzgor.⁴⁸ Čeprav je bilo okrevanje postopno, so uspešnejši podjetniki že v osemdesetih letih širili in posodabljali proizvodnjo, pri čemer je postala najpomembnejši dejavnik obnovljene gospodarske dinamike z nakupom velikih strojnih in kovinskih tovarn Avstrijska Alpine Montangesellschaft. V drugi polovici devetdesetih let sta zlasti strojna in kovinska industrija tako doživeli nov razcvet, ki je sodobnike spominjal na konjunktorna leta pred finančnim zlomom leta 1873. Hkrati so podobno kot Alpine Montangesellschaft industrijske obrate modernizirala in povečevala druga podjetja (npr. Weitzgerejva tovarna vagonov), naglo rast sta doživljala pivovarništvo in gradbeništvo, strojni industriji pa so se nove možnosti odpirale tudi z razvojem proizvodnje motornih koles, v kateri se je kot edini resnično uspešni proizvajalec uveljavil spodnještajerski priseljenec Johann (Janez) Puch. Ponovnemu gospodarskemu zastoju po prelomu stoletja je sicer sledila nova depresija z rastjo brezposelnosti, zniževanjem življenjskega standarda in množičnim izražanjem delavskega nezadovoljstva, ki pa sta jo strojna in kovinska industrija presegle že okoli leta 1906, ko sta začeli – med drugim z novimi izdelki, kot so bili šivalni stroji, električne naprave, zobniki in celo avtomobili – zopet občutno povečevati proizvodnjo. Sočasno je proces mehanizacije, kjer je bilo to tehnično le mogoče (torej ne le v strojni in kovinski, temveč tudi kemični, usnjarski in papirniški industriji ter tiskarstvu), spremljal proces povezovanja in koncentracije proizvodnje, kar je pospeševalo propadanje manjših obrti in trgovcev. Vseeno so se številni majhni obrtni in trgovski obrati obdržali in se bolj ali manj uspešno upirali konkurenci večjih proizvajalcev in nastajajočih trgovskih središč. Opisnemu razvoju navkljub je Gradec od preloma stoletja v primerjavi z drugimi večjimi avstrijskimi

⁴⁶ Prav tam, str. 59.

⁴⁷ Prav tam, str. 68–70.

⁴⁸ Za habsburško monarhijo Matis, Bachinger, *Österreichs industrielle Entwicklung*, str. 131–132, za slovenske razmere pa Peter Vodopivec: *Velika gospodarska kriza leta 1873 in Slovenci. V: O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana 2006, str. 263–280.

mesti nazadoval v gospodarski rasti in opazno zaostal za njimi. Stagnacija v potrošniškem sektorju, gradbeništvu in – kar zadeva dohodek – v obrti in industriji je trajala dalj časa, število davčnih zavezancev pa je raslo počasneje kot drugod. Graškemu zaostajanju v prvem desetletju 20. stoletja naj bi botrovala predvsem dva vzroka: na eni strani prometno-zemljepisna lega z visokimi transportnimi stroški, ki naj bi bili med drugim rezultat visokih cen in monopola Južne železnice, na drugi pa pomanjkanje podjetniškega duha med graškim meščanstvom, med katerim naj bi po gospodarski krizi leta 1873 – z nekaj izjemami, kot so bili Weitzger, Reininghaus in Puch – večina podjetnikov bolj težila h gotovosti in ohranitvi pridobljenega položaja kakor k nadaljnji rasti in širitvi.⁴⁹

Relativni zaostanek Štajerske, Gradca in drugih alpskih območij v dinamiki gospodarske preobrazbe za industrijsko hitreje se razvijajočimi deželami Cislajtanijske (Spodnjo Avstrijo, Češko in Moravsko) v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno je seveda neizogibno vplival tudi na razvoj južnih avstrijskih pokrajin (Spodnje Štajerske, Kranjske in Primorske), kjer je bil proces spreminjanja še počasnejši.⁵⁰ Spodnja Štajerska je kljub začetni industrializaciji vse do prve svetovne vojne spadala med prevladujoče agrarna oz. v urbanih in hitreje se spreminjajočih delih agrarno-industrijska območja, delež aktivnega prebivalstva, zaposlenega v obrti in industriji, pa je bil na ozemlju južno od Gradca ne le manjši kot na Zgornjem Štajerskem in v graški okolici, temveč tudi nižji kot na Primorskem, Goriškem in na Kranjskem.⁵¹ Sicer pa se je v spodnještajerskih okrajih s kmetijstvom in gozdarstvom še leta 1910 preživljalo neprimerno več ljudi kot v okolici Gradca in na Zgornjem Štajerskem: v ptujskem okraju naj bi tedaj od kmetijstva živelo še 85,8% prebivalcev, v ljutomerskem 82,9%, v konjiškem 79,3% in v mariborski okolici 72,6%, medtem ko naj bi bil delež od kmetijstva živečega prebivalstva v okolici Gradca le še 45% in v leobenskem okraju celo 18,9%.⁵² Proces spreminjanja tradicionalne socialno-gospodarske strukture in industrializacije je bil torej na Spodnjem Štajerskem razmeroma počasen, saj se število v obrti in industriji zaposlenih ni v štirih desetletjih od leta 1869 do leta 1910 niti podvojilo (po izračunih Jasne Fischer in Žarka Lazarevića je v povprečju naraščalo po 1,3-% letni stopnji in od 5,1% leta 1869 poraslo na 7,2% leta 1910), industrializacija, ki je po Lazareviću »vendarle dobivala značilnosti

⁴⁹ Hubbard, *Auf dem Weg zur Grossstadt*, str. 72–86.

⁵⁰ Peter, Eigner: *Die Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert : ein Modellfall verzögerter Industrialisierung?*, *Beiträge zur historischen Sozialkunde*, 27. Jg., Nr. 3/97 (dalje Eigner, *Die Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert*), http://vgs.univie.ac.at/VGS_alt/b973lp.html, 13. 1. 2011.

⁵¹ Fischer, *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo*, str. 113–115.

⁵² Hans Pirchegger: *Das steirische Draugebiet – ein Teil Deutschösterreichs*. Graz 1919, str. 19–20, cit. po: Stefan Karner: *Die Abtrennung der Untersteiermark von Österreich 1918/19. : ökonomische Aspekte und Relevanz für Kärnten und die Steiermark, Kärntens Volksabstimmung 1920, Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussionen anlässlich des internationalen Symposions Klagenfurt 1980*. Klagenfurt 1981 (dalje Karner, *Die Abtrennung der Untersteiermark von Österreich 1918/19*), str. 255–256.

kontinuiranega procesa«, pa je hitreje stekla šele od devetdesetih let dalje (z nekaj manj kot 2-% prirastkom zaposlenih v obrti in industriji po letu 1900).⁵³ Pri tem so se značilno najhitreje razvijale panoge, povezane z izkoriščanjem naravnih virov (premogovništvo) in predelavo surovin v polizdelke in deloma končne izdelke (cementarne, lesna, prehrambna, kemijska in kovinska industrija). Bolj stabilne, nekaj let pa tudi v stanju stagnacije, so bile razmere v gradbeništvu, podoben, čeprav s precej večjim deležem zaposlenih je bil položaj oblačilnih obrti, neprimerljivo manjši pa je bil delež zaposlenih v tekstilni industriji in obrteh, ki očitno še niso uspele učinkovito tekmovati s konkurenco iz drugih, kar zadeva tekstilno proizvodnjo, hitreje se razvijajočih avstrijskih dežel.⁵⁴

Opisano sliko nazorno potrjujejo podatki o številu zaposlenih v večjih spodnještajerskih podjetjih, ki jih je na temelju poročil okrajnih glavarstev državnemu namestništvu v Gradcu leta 1979 objavil Franc Rozman. Iz teh podatkov je razvidno, da je bilo na Spodnjem Štajerskem med delujočimi v neagrarnih dejavnostih največ zaposlenih v premogovnikih. V rudniku Trbovlje je število zaposlenih v sedemnajstih letih, od leta 1895 do leta 1912, poraslo s 2534 na 3980, v Hrastniku s 420 na 955 (leta 1914), v Zabukovci od 125 na 300 (leta 1914), v Pečovju pri Štorah od 85 na 310 (leta 1907) in v Škalah pri Velenju od 197 na 426 (leta 1914). Med večjimi industrijskimi obrati je po rasti števila zaposlenih vse druge prekašala že omenjena Westnova tovarna v Celju, število zaposlenih je v letih 1895–1914 podvojila tudi tamkajšna državna cinkarna (z 200 leta 1895 na 400 leta 1914), več kot 1000 zaposlenih so imele vse do prve svetovne vojne železniške delavnice v Mariboru (leta 1900 celo 1230), za več kot dvakrat pa je število zaposlenih v zadnjih dveh desetletjih pred vojno povečala tudi mariborska železniška kurilnica (od 200 leta 1895 na 644 leta 1914). Toda v nekaterih drugih industrijskih obratih je število zaposlenih bolj nihalo. Dvig števila zaposlenih so od srede devetdesetih let beležile kemična tovarna v Hrastniku (380 zaposlenih leta 1908), cementarna Trbovlje (240 zaposlenih leta 1905), tovarna meril Polzela (350 leta 1907), tovarna stolov Oplotnica (215 leta 1900), tovarna papirja v Sladkem Vrhu (180 leta 1912), bombažna predilnica v Preboldu (240 leta 1903) in v železarna v Muti (320 leta 1911), pri čemer pa se je obseg proizvodnje v več med temi podjetji v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno zopet občutno zmanjšal, saj je število zaposlenih ponekod strmo padlo (v cementarni Trbovlje celo na 23, v tovarni meril v Polzeli na 54 in v tovarni stolov v Oplotnici na 83). Bolj vztrajno in uravnoteženo je raslo število delavcev v železarni Štore (280 leta 1896, 450 leta 1914), v Winklerjevi kopitarni v Sevnici (95 leta 1899, 220 leta 1914), v usnjarni v Šoštanju (100 leta 1897, 237 leta 1914), v tovarni opeke v Pragerskem (108 leta 1902, 350 leta 1914) ter v cementarni v

⁵³ Fischer, Družba, gospodarstvo, prebivalstvo, str. 114; Žarko Lazarevič: Spremembe demografskih struktur v panonskem prostoru kot posledica industrializacije. V: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1998, Ljubljana 2006 (dalje Lazarevič, Spremembe demografskih struktur v panonskem prostoru), str. 105–106.

⁵⁴ Lazarevič, Spremembe demografskih struktur v panonskem prostoru, str. 106–108.

Laškem, v steklarni v Hrastniku, v parnih žagah v Mislinji in Lovrencu na Pohorju, v parnih mlinih v Mariboru in Celju ter v mariborskih pivovarnah.⁵⁵

Že ti podatki kažejo na razmeroma neenakomeren gospodarski razvoj in prostorsko razpršenost neagrarnih oz. industrijskih obratov, hkrati pa tudi na dinamičnejšo gospodarsko preobrazbo urbanih središč (Celja, Maribora, delno tudi Ptuja) in nekaterih področij (Zasavja), ki so postala gospodarsko »modernizacijska jedra« Spodnje Štajerske.⁵⁶ Kot drugod v Cislajtaniji je bila stopnja rasti zaposlenih v industriji in neagrarnih panogah (rudarstvu) tudi na Spodnjem Štajerskem večja v začetni fazi industrializacije (do 1873), ko je tako rekoč vsak nov obrat vplival na dvig statističnih kazalcev, nato pa je nihala, od osemdesetih/devetdesetih let (ponekod pa tudi po 1900) najprej navzgor in v zadnjih letih pred prvo stopnjo zopet navzdol. V prvem obdobju (do leta 1880) je npr. Celje v rasti zaposlovanja v industrijsko-obrtnem sektorju prehitevalo Maribor in zaostajalo za njim v zaposlovanju v trgovini in prometu; v drugem (1880–1900) je Maribor prehiteval Celje pri zaposlovanju v industriji in obrti in zaostajal v dinamiki zaposlovanja v trgovini in prometu; v tretjem (1900–1910) pa je bila stopnja rasti v industriji in obrti obeh mestih negativna, medtem ko je v trgovini in prometu zopet nekoliko porasla. Z novimi industrijskimi obrati drugod na Spodnjem Štajerskem se je relativni delež v Celju in Mariboru zaposlenih v industriji in obrti, ki je okoli leta 1890 znašal skoraj 40% vseh zaposlenih v spodnještajerskem industrijsko-obrtnem sektorju, zmanjšal, rast zaposlovanja v industriji in obrti pa je bila na Spodnjem Štajerskem v celoti v povprečju višja kot v obeh mestih, kjer je prišlo v zadnjem desetletju in pol pred vojno celo do upada števila zaposlenih v industrijsko-obrtnih dejavnostih.⁵⁷ Razlike v stopnji industrializacije med Spodnjo in Zgornjo Štajersko pri tem zanimivo ponazarjajo podatki o deležu industrijskega delavstva med zaposlenim prebivalstvom v celjskem in leobenskem (najbolj industrializiranem štajerskem) okraju: v celjskem okraju naj bi bilo med tedaj zaposlenimi prebivalci 4,55% industrijskih delavcev, v leobenskem pa kar 23,76%.⁵⁸

Z rastočo industrializacijo so se regionalne razlike v Cislajtaniji še povečale, uvažanje novih proizvodnih postopkov in tehnologij pa je glede na različne naravne možnosti in oddaljenost od surovinskih in energetskega virov nesorazmerja dodatno okrepilo.⁵⁹ Če so v predindustrijskem obdobju na gospodarski razvoj regij in dežel vplivali predvsem dejavniki, ki so bili rezultat naravnih razmer (geografske lege, konfiguracije krajine in naravnih bogastev), zgodovinskega razvoja ter upravno-političnih funkcij, so se moderna industrijska središča od srede 19. stoletja oblikovala okoli že obstoječih ali na novo nastajajočih obrtno-industrijskih obratov in prometnih vozlišč, v krajih in področjih z ustrezno surovinsko in energetsko bazo,

⁵⁵ Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, str. 22–28.

⁵⁶ Lazarević, Spremembe demografskih struktur v panonskem prostoru, str. 108–111.

⁵⁷ Prav tam, str. 111.

⁵⁸ Karner, Die Abtrennung der Untersteiermark von Österreich 1918/19, str. 256.

⁵⁹ Eigner, Die Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert.

državno in komunalno infrastrukturo, podjetniško usmerjenimi storitvami, kreditnimi ustanovami, kupci in prodajno-izvoznimi možnostmi, skratka tam, kjer so bili ugodni pogoji za povečanje vrednosti kapitala in so se investicije naglo in učinkovito obrestovale.⁶⁰ Vse to je ob različno dinamični modernizaciji starih in uspešnem nastajanju novih obrtno-industrijskih lokacij ponekod privedlo do premeščanja industrijskih središč in spreminjanja razmerij med njimi, drugod pa poglobilo tradicionalne strukturne razlike in neravnovesja.

O tem, kako so natančneje ti procesi potekali na Štajerskem v njenih zgodovinskih, do leta 1918 obstoječih mejah, še ni podrobnejših raziskav. Že iz povedanega pa je razvidno, da je Zgornja Štajerska kljub zaostanku za hitreje se industrijsko razvijajočimi Spodnjo Avstrijo, Moravsko in Češko od osemdesetih let 19. stoletja dalje z učinkovito modernizacijsko preobrazbo in koncentracijo industrijskih obratov uspela pritegniti potreben kapital in ohraniti položaj industrijsko vodilnega območja dežele. V isti sapi je okoli Gradca nastalo novo, dinamično industrijsko jedro, ki se je v najuspešnejših panogah oprlo na tradicijo železarstva in kovinske industrije in se kljub nihanjem in zaostajanju za večjimi cislajtanskimi industrijskimi središči – z investicijami delno domačega (štajerskega) in delno tujega (neštajerskega) kapitala – uspešno vključilo v proces industrializacije. Proces gospodarskega spreminjanja južno od Gradca je bil, nasprotno, precej manj živahen in t. i. Spodnja Štajerska je bila v primerjavi z Zgornjo Štajersko in graškim industrijskim območjem – z izjemo premogovniških revirjev in nekaj večjih podjetij – potisnjena na raven z vidika kapitala manj zanimive in investicijsko podhranjene deželne periferije. Glavni razlog za takšno stanje seveda niso bile le zgodovinske zamude in podedovane gospodarsko strukturne razlike. Pomembneje je bilo, da se je kapital, kolikor ga je sploh bilo, usmerjal v industrijsko vitalnejša področja (Zgornjo Štajersko in okolico Gradca), ta pa so bila deležna tudi precej večje pozornosti in podpore deželnih gospodarskih in upravno-političnih ustanov kot pasivnejša spodnještajerska območja. Istočasno so konkurenčno uspešnejša zgornještajerska in graška podjetja oteževala uveljavitev spodnještajerskih obratov, konkurenca nekaterih, na Spodnjem Štajerskem še neuveljavljenih industrijskih panog (kot tekstilne industrije) pa je bila v Cislajtaniji tudi sicer prehuda in zato zanje na Spodnjem Štajerskem še ni bilo pravega zanimanja. V tej luči se tako ne zdi povsem prepričljiva teza, ki jo je po Toussaintu Hočvarju povzel Žarko Lazarevič, da so družbeno-gospodarski razvoj Spodnje Štajerske v desetletjih pred prvo svetovno vojno posebej zaznamovale jezikovno-nacionalne razlike med večino prebivalstva ter prevladujočimi gospodarskimi ustanovami in elitami.⁶¹ Večji spodnještajerski podjetniki so bili večinoma res Nemci in prevladujoče nemška je bila tudi večina spodnještajerskih in štajerskih gospodarskih ustanov, toda gospodarsko življenje je vse

⁶⁰ Andrea Komlosy: *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung, Binnenmarkt und Migration in der Habsburgermonarchie*. Wien 2003, str. 40–41. Na knjigo me je ljubeznivo opozoril dr. Žarko Lazarevič, za kar se mu zahvaljujem.

⁶¹ Lazarevič, Maribor v slovenskem prostoru, str. 21.

do leta 1918 v veliki večini še potekalo v deželnih okvirih in v teh očitno tudi mnogi nemško govoreči spodnještajerski podjetniki svojim obratom niso uspeli zagotoviti ustrezne kapitalske (»tuje« ali deželne) podpore in možnosti za stabilnejši in hitrejši razvoj.

Nove možnosti so se spodnještajerskemu gospodarstvu – kot gospodarstvu na drugem slovenskem ozemlju – na ta način odprle šele z razpadom habsburške monarhije in z vključitvijo v jugoslovanski državni okvir. Z državno-političnimi spremembami so se spremenila tudi regionalna gospodarska razmerja in slovenski prostor, ki je bil v dotedanjem habsburškem sistemu del gospodarskega obrobja, je dobil v novih razmerah novo vlogo in nov razvojni zagon. S tem pa se je lahko začelo novo, precej bolj dinamično obdobje tudi v gospodarskem razvoju Maribora, kar v zborniku, ki je bil povod za ta zapis, nazorno razkrivajo razprave Dragana Potočnika, Aleksandre Berberih Slana, Franceta Kresala, Marije Počivavšek, Mitje Sunčiča in Marjana Matjašiča.

Peter Vodopivec

ON THE INDUSTRIALISATION OF MARIBOR AND LOWER STYRIA
IN THE 19TH CENTURY

S u m m a r y

In the introduction the author underlines the importance of the collection of scientific texts entitled *Mesto in gospodarstvo, Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* [City and Economy: the Economy of Maribor in the 20th Century], published by the Institute of Contemporary History and the National Liberation Museum in Maribor. The author also points out the contradictions in the interpretations of early industrialisation, which have been evident for quite a while in the Slovenian historiography as far as the viewpoints of the economic and social transformation are concerned. Thus in the aforementioned collection of scientific texts Andrej Studen states that after the construction of the Southern Railway Maribor was quick to advance in the industrial sense, already developing into a modern industrial city in the time of the Habsburg Monarchy. Quite the opposite, Žarko Lazarevič writes that in the 19th century Maribor's development was not notably different from the development of the remaining Slovenian territory, characterised by the »transformation depression« lasting almost until the end of the 19th century.

According to the author of this article, the research carried out to date seems to support the latter rather than the former viewpoint. To this end the author refers to the discussions of Antoša Leskovec, showing that in the time until the crisis of 1873 several modern industrial facilities had been created in Maribor. However, this development already came to an end as the crisis began: the city by the river Drava »did not see further industrial development until the demise of the old Austria«. The only truly significant industrial plant opening its doors in Maribor already before the 1873 crisis were the workshops of the Southern Railway, while most of the industrial companies established before and after the crisis were smaller, employing only a few dozen workers. Before World War I the number of employees in craft and industry in Maribor and in certain other Styrian towns had even decreased, but the author ascribes this fact to the structure of the Maribor and Styrian craft and industrial production, since recession influenced various craft and industrial sectors in different ways.

Furthermore, the author emphasises the differences in the economic development of Upper, Central and Lower Styria, as well as the reasons for these differences. Therefore he presents the economic and social makeup of Upper Styria and its development in the 19th century more extensively, at the same time focusing on the changing economic structure of Graz and its

surroundings. In this regard the author establishes that, as far as the dynamics of the economic transformation is concerned, in the last decades before World War I Styria and Graz lagged behind the territory of Cisleithania, which developed more swiftly. However, the regional differences between Upper, Central and Lower Styria were considerable and kept increasing. The process of industrialisation and economic transformation in Lower Styria was far slower than in Upper Styria and in the outskirts of Graz. This was not only caused by the historical delays and inherited economic and structural differences, but also by the self-evident focusing of capital on the industrially stronger areas, as well as by the competition of the more successful and efficient Upper Styrian, Graz and other Austrian industrial plants, which the Lower Styrian entrepreneurs were mostly unable to compete with. The Lower Styrian economy and Maribor only saw new development possibilities after the dissolution of the Habsburg Monarchy.

1.01
Prejeto 10. 6. 2011

UDK 930.85:175/176-058.4/055.2 (497.4)"18/19"

Andrej Studen*

Pričakovani in dejanski krepostni svet ljubezni, spolnosti in morale služkinj v meščanskih gospodinjstvih

IZVLEČEK

Nekaj obveznega, lahko bi rekli samoumevnega, so bile v meščanskih družinah služkinje. Dajale so pečat meščanskemu kulturnemu habitusu, meščanskemu statusu; v meščanski družini so igrale poglavitno vlogo. V meščanskih gospodinjstvih so bile zadolžene za domača in osebna opravila. Pri celostnem obravnavanju problematike služkinj se ni mogoče izogniti svetu takratne ljubezni, spolnosti in morale. Za meščansko družbo je bila značilna dvojna morala, spolni nagon kot potreba pa se je priznaval le moškemu. Moški si je zadovoljitev svojih nagonov lahko poiskal zunaj družbeno sprejemljivega. Dvojna morala se je bobotila tudi za zaprtimi vrati meščanskega stanovanja. Prispevek na podlagi ohranjenih virov obravnava spolne in ljubezenske afere meščanskih očetov in sinov z domačimi služkinjami. Gre za tipične vzorce t. i. nižje, navadne ljubezni, ki je služila zadostitvi seksualnih potreb meščanskega moškega. Avtor obravnava tudi problem nezakonskih otrok, prostitucije in kvarne šund literature. Mnoge služkinje so prišle služiti v mesto z željo, da bi se omožile. Upanje na boljše življenje so dekleta zato iskala tudi v ženitnih oglasih. Iskanje primerneža moža pa je bilo lahko tudi nevarno, saj so služkinje lahko postale tudi žrtve prevarantov ali celo morilcev.

Ključne besede: meščanstvo, služkinje, ljubezen, spolnost, morala, nezakonski otroci, prostitucija

THE EXPECTED AND ACTUAL VIRTUOUS WORLD OF LOVE, SEX AND MORALITY OF MAIDSERVANTS IN THE BOURGEOIS HOUSEHOLDS

ABSTRACT

In the bourgeois families maidservants were obligatory – we could say self-evident. They characterised the bourgeois cultural life and status and played an important role in the bourgeois families. In the bourgeois households they were responsible for domestic and personal chores. A comprehensive analysis of the issue of servant girls cannot avoid the world of contemporary love, sex and morality. Double standards were characteristic of the bourgeois society, and sex drive as a need was only acknowledged as far as men were concerned. Men could seek the satisfaction of

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: andrej.studen@inz.si

their desires outside of what was deemed as socially acceptable. Double standards also flourished behind the closed doors of the bourgeois homes. On the basis of the preserved resources the contribution explores sexual and love affairs of bourgeois fathers and sons involving servant girls. These are the typical patterns of the so-called lower forms of love or ordinary love with the aim of satisfying the sexual needs of bourgeois men. The author also focuses on the issue of illegitimate children, prostitution, and harmful pulp literature. Many girls came to the cities and became maidservants in the hope of getting married. Therefore these girls also pursued their hope for a better life with personal ads. The search for an appropriate husband could also be dangerous, since servant girls could also become victims of con artists or even murderers.

Key words: bourgeoisie, maidservants, love, sex, morals, illegitimate children, prostitution

Specifična oblika načina življenja in mišljenja, ki jo lahko označimo s pojmom meščanskost,¹ je bila značilna tudi za provincialno meščanstvo mest in trgov na Slovenskem. Nekaj obveznega, lahko bi rekli samoumevnega, so bile v meščanskih družinah služkinje. Dajale so pečat meščanskemu kulturnemu habitusu, meščanskemu statusu, v meščanski družini so igrale poglobljeno vlogo.² Služkinje, ki jih lahko označimo kot sloj najbolj izkoriščanih, zapostavljenih in prikrajšanih poklicnih skupin, so bile v meščanskih gospodinjstvih zadolžene za domača in osebna opravila. Med njimi so prevladoval predvsem mlajše ženske. Skoraj vse so bile samske. Večina je prišla v mesto iz okoliških vasi, torej s podeželja, nekatere pa tudi iz manjših mest in trgov.³ Njihov socialni izvor se omejuje na kmečke in spodnje sloje.⁴

Dekleta so se pri meščanskih družinah v večini primerov zaposloval kot »deklice za vse« ali pestunje. Ta zaposlitev ni zahtevala posebne kvalifikacije, mnoga dekleta s podeželja pa zaposlitve pri meščanski družini niso sprejela samo iz ekonomskih razlogov, temveč so se rade zaposlile v mestu tudi zaradi predstav o bolj-

¹ Prim. M. Rainer Lepsius: Zur Soziologie des Bürgertums und der Bürgerlichkeit. V: Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Göttingen 1987, str. 96.

² Služkinje so dejansko sooblikovale meščansko kulturo in jo (v procesu pomeščanja drugih slojev – delavstva in kmetov) posredovale tudi naprej. Jürgen Kocka je poudaril, da lahko v isti sapi govorimo tako o »stoletju meščanstva« kot o »stoletju služkinj«. Poglobljeno vlogo služinčadi so razpoznali že takratni sodobniki. Heinrich von Treitschke je leta 1875 npr. ugotavljal, da »brez služinčadi ni kulture«, približno pol stoletja prej pa je Arthur Schopenhauer spredel: »Meščanska kultura sloni na služinčadi.« – Gunilla Budde: Blütezeit des Bürgertums. Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Darmstadt 2009, str. 37. Razumljivo je, da več kot je meščanska družina premogla služinčadi, več ugleda je imela.

³ O izvoru služinčadi v Ljubljani Andrej Studen: Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar : socialno-zgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910. Ljubljana 1993 (dalje Studen, Pedenarca, ...), str. 23–73.

⁴ Andrej Studen: Stanovati v Ljubljani. Ljubljana 1995 (dalje Studen, Stanovati v Ljubljani), str. 151.

šem življenju, lažjem in čistejšem delu, boljšem zaslužku, lepših oblekah itd. Gospodinje oziroma »milstljive« so delovno razmerje s služkinjami sklepale ustno. Želele so predvsem »delavne, poštene, vljudne, spoštljive pomočnice. Služkinja ni smela biti preveč gostobesedna ali celo jezikava, ni se smela 'presvobodno' vesti.«⁵

Prvi pogovor med služkinjo in »milstljivo« se je sukal okoli delovnih dolžnosti, pogojev, zaslužka. Če je bila služkinja gospodinjji všeč, jo je sprejela najprej na nekajdnevno preizkusno delo, in če je bila z njo zadovoljna, jo je vzela na delo. Delodajalcem je bilo prepovedano vzeti v službo služinčad brez poselske knjižice, ki je »od nastopa do izstopa iz službe ostala v hrambi pri delodajalcu, s čemer naj bi oteževali protizakonito uhajanje iz službe. Brez poselske knjižice pa je bil onemogočen vstop v naslednjo službo.«⁶ Poselska knjižica naj bi izkazovala poslovo »zvestobo, spretnost, pridnost in nrvnost«. Ob vse večji mobilnosti služkinj naj bi poselska knjižica očitno zagotavljala lažji nadzor in registracijo poslov. Spodnještajerski pisatelj Rudolf Gustav Puff (1808–1865) je v poselski knjižici videl »tisto listino, s pomočjo katere bi preprečevali nezvestobo, odsotnost resnice in vdanosti, razsipnost in nemoralnost. Izboljševanje obstoječih razmer bi lahko dosegli samo tedaj, ko bi bila delojemalec in delodajalec v primeru kršitev, občinska predstojništva pa pri opuščanju nadzora strogo kaznovani.«⁷

Večina meščanskih gospodinjev je zaposlovala le po eno služkinjo, t. i. »deklico za vse«, ki je v celoti morala prevzeti gospodinjiska dela v svoje roke. Poleg pospravljanja stanovanja, pomivanja oken, ribanja tal, kuhanja, pranja in likanja perila ter nakupovanja za gospodinjstvo potrebnih stvari (v takratnih meščanskih gospodinjstvih so marsikatero osnovno živilo pridelali ali pripravili doma in tudi to je zahtevalo pridne roke služkinje) je morala po navadi tudi streči pri mizi in varovati delodajalčeve otroke. »Delo, ki ga služkinje niso zmogle čez dan, se je nemalokrat zavleklo pozno v noč, njihov delovnik pa je po navadi trajal 15 do 16 ur, po potrebi tudi več. Delo služkinje torej skoraj ni dopuščalo počitka. Daljši počitek so si lahko privoščile samo v času, ko so imele prosto. Navadno je bilo to ob nedeljah popoldne.«⁸

Služkinje so bile za svoje delo plačane s hrano in stanovanjem, denarni del zaslužka pa so jim po navadi izplačevali mesečno. V naših mestih so pred prvo svetovno vojno imele 2 do 3 goldinarje začetne plače, z leti, ko so postale bolj izkušene, pa 10 do 12 goldinarjev na mesec.⁹ Včasih so od gospodinje dobile tudi kako

⁵ Janja Žagar: Služkinje v Ljubljani. V: Traditiones 1986 (dalje Žagar, Služkinje v Ljubljani), str. 25.

⁶ Dorothea Wiesenberger: Das Dienstbotenbuch. Ein Beitrag zum steirischen Dienstbotenwesen von 1857 bis 1922, str. 113–136, tu str. 118. http://www.verwaltung.steiermark.at/cms/dokumente/11124963_146242/affcd3db/113%20bis%20136%20aus%20Mitteilungen%2034-Das%20Dienstbotenbuch.pdf

⁷ Prav tam, str. 120.

⁸ Studen, Stanovati v Ljubljani, str. 153.

⁹ Žagar, Služkinje v Ljubljani, str. 37. Prim. Petra Testen: Hišne pomočnice – žensko delo v mreži narodnih in socialnih odnosov na Goriškem v 19. in 20. stoletju. Doktorska disertacija, tipkopis, Ljubljana 2010 (dalje Testen, Hišne pomočnice), str. 377–381.

ponošeno obleko, čevlje ali perilo, v »boljših družinah« pa so ob večjih praznikih (božič, velika noč) dobile še kak »priboljšek« ali posebno »darilce«. Dekleta so tudi varčevala za stara leta, za primer bolezni, mnoga pa so v želji, da bi se poročila, varčevala tudi za bodoči zakon. Nekatera so skušala z denarjem pomagati svojim družinam. Veliko breme je predstavljalo tudi vzdrževanje nezakonskih otrok.¹⁰

V najpremožnejših meščanskih gospodinjstvih, kjer je imela »hišna dama« opraviti s celim štabom hišnih poslov, pa so bili ti podvrženi hierarhiji mesečnih izplačil glede na njihove naloge v gospodinjstvu (v popisih prebivalstva srečamo celo paleto poimenovanj ženskih hišnih poslov kot vzdrževanih stanovalcev: kuharica, sobarica, služkinja, dekla, kuhinjska dekla, vzgojiteljica, pestunja, dovilja, damska družabnica).¹¹ Številna služinčad je, kot rečeno, za meščansko družino pomenila statusni simbol. Več hišnih poslov je imelo gospodinjstvo, več ugleda so imeli »gospoda« in njihove družine.

Čeprav je poselski red določal, da mora biti hrana poslov zdrava in dostojna, je bila ta navadno zelo slaba in večkrat tudi nezadostna. Služkinje so morale jesti posebej, ločeno od družine, navadno v kuhinji, medtem ko je družina jedla v jedilnici. Podobno kot pri prehrani so bile služkinje tudi pri stanovanju kot delu plačila tako osebno kot tudi prostorsko ločene od družine delodajalca. Pogosto so prenočevale v kuhinjah, shrambah, včasih tudi v predsobah, na zložljivih posteljah ali pa v predalnikih. Nekatera meščanska stanovanja so imela tudi posebno izbo za posle, ki je bila odmaknjena od gospodarjevih prostorov in je bila funkcionalno povezana le s kuhinjo, shrambo in predizbo. Poselske sobice so bile prostorsko izjemno majhne, tako da v njih ni bilo mogoče postaviti drugega kot posteljo in omaro. Poleg slabe, bedne opremljenosti je bilo za poselsko sobico značilno tudi pomanjkanje zraka in svetlobe ter ogrevanja. Edini vir ogrevanja je bila navadno s soparo in vonjavami pomešana toplota, ki sta jo oddajala štedilnik in peč v kuhinji. Nekatere poselske sobice sploh niso imele okna, če pa so ga že imele, je bilo po navadi obrnjeno na ozko in temačno notranje dvorišče z vrhno svetlobo, včasih celo samo na hodnik ali v kuhinjo. Nekoliko bolje se je godilo služkinjam, ki so služile pri bogatih meščanskih družinah v imenitnih meščanskih vilah, kjer so bili prostori za posle v kleti, do njih pa je vodil poseben vhod z dvorišča, ki lepo simbolizira ločitev in distanco meščanske družine od poslov.¹²

Zasebno življenje služkinj je bilo zelo omejeno. Osebna nesvoboda se je kazala že v tem, da so morale biti neprestano na razpolago delodajalcu. Brez njegovega dovoljenja niso smele zapustiti hiše. »Gospoda« jim je dovoljevala ali prepovedovala

¹⁰ Testen, *Hišne pomočnice*, str. 380–381. Raziskava premoženjskih razmer deklet in gostačk v Celju v predmarčni dobi pokaže, da je bilo njihovo premoženje minimalno, po navadi omejeno le na nekaj kosov oblek, in le redke so se ob izteku življenja lahko pohvalile s prihranki. Nekatere so imele svoje prihranke »v varstvu« pri delodajalcu ali hišni gospodinji. Bolj spoštovan in donosen je bil poklic kuharice. Podrobneje Rolanda Fugger Germačnik: *Zaznamek smrti in poročilo o zapečatbi kot dopolnilni vir proučevanja zgodovine vsakdanjega življenja. V: Hiša pisanih spominov. Jubilejni zbornik ob 50. letnici Zgodovinskega arhiva Celje, Celje 2006*, str. 135–146.

¹¹ Prim. Studen, *Pedenarca, ...*, str. 148–149.

¹² Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 154–155.

obiske. Takratni bontonci so priporočali, da naj »gospoda« neprestano skrbi za moralnost služkinj. Svetovali so npr., da naj »leži soba služkinje tako, da za njeno nrvanost ni nobene nevarnosti«, gospodinja pa naj bi imela nadzor tudi nad prostim časom služkinje, nad njenimi izhodi in pravočasnimi vrnitvami.¹³ Poleg omejitev pri izhodih so bile služkinje deležne še nekaterih pogosto malenkostnih zapovedi in prepovedi, ki so jih bile primorane doživljati kot hude omejitve njihove osebne svobode. Morale so upoštevati navodila za nagovor »gospode«, za izbiro besed, za primerno pričesko in obleko, za porabo in podobo skromno odmerjenega prostega časa.¹⁴

Pri celostnem obravnavanju problematike služkinj, ki so si služile vsakdanji kruh v meščanskih družinah, se seveda ne moremo izogniti svetu takratne ljubezni, spolnosti in morale. V dobi meščanstva je krepostno življenje postalo ideal, ki naj bi ga poskušal doseči vsak član skupnosti. »Meščanska družba je skozi proces civiliziranja izoblikovala standarde in norme vedenja, ki so sicer postajali vedno bolj univerzalni, a kljub vsemu bili predvsem del meščanskega miljeja. /.../ Prag občutenja sramu in nelagodnosti se je zaradi vedno večje prevlade novih, 'modernih' meščanskih vrednot začel spreminjati. Spolnost in užitek v njej so vedno bolj povezovali z gnusom in moralnim padcem.«¹⁵ Za meščansko družbo je bila značilna tabuizacija seksualnosti. V času t. i. »zarote molka« se o spolnosti skorajda ni govorilo, pri odraščajočih otrocih so se izogibali uporabe nespodobnih, spotakljivih in pohujšljivih izrazov s področja spolnosti, kot npr. nosečnost, sifilis, prostitucija. V središču vzgojnega procesa je pristalo skrivanje in zastraševanje pred spolnim nagonom in nečistimi občutki, ki jih povzročajo. Obsežna pedagoška literatura je »vzgajala v strahu pred spolnostjo, ne da bi dejansko sploh govorila o njej, saj bi že tako govorjenje lahko ustvarilo pohujšanje«. Zlasti meščanska dekleta so zato odraščala v popolni nevednosti in strahu pred spolnostjo in občutki. Sramežljivost, krepost in vzdrževanje nrvne čistosti so v meščanskem vzgojnem procesu postali ideal in zavzemali osrednje mesto. »Strogo nadzorovanje spolnega nagona in sploh vsega, kar bi lahko namigovalo ali pa samo spominjalo na spolnost, je predstavljalo pomemben (če ne najpomembnejši) del procesa, v katerem so se oblikovale norme, ki so bile v 'veljavi' ob koncu 19. stoletja.«¹⁶ Seksualni užitek je postajal vedno bolj nevaren, izrazito nesprejemljiv in prepovedan, vedno bolj je postajal »predmet patologije, nepotreben in škodljiv stranski učinek razmnoževalnega akta, ki se mu vdajajo šibki in moralno pokvarjeni ljudje. Če že komu, se je spolni nagon kot potreba priznaval moškemu. Ženska naj bi bila aseksualna, njeno popolno osebno izpolnitev pa naj bi predstavljalo materinstvo in urejeno gospodinjstvo.«¹⁷ »To se je seveda popolnoma ujemalo z vladajočo dvojno moralno, ki je bila v iztekajočem se 19. stoletju tudi znanstveno podkrepljena. Medtem ko so se mladi meščanski sinovi lahko 'iznoreli'

¹³ Prav tam, str. 155–156.

¹⁴ Prim. Budde, n. d., str. 39.

¹⁵ Janez Polajnar: »Pfuj, to je grdo!« : K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje 2008 (dalje Polajnar, Pfuj), str. 9.

¹⁶ Prav tam, str. 14–15.

¹⁷ Prav tam, str. 10.

pri kaki 'ljubki punčki' ali pri domačih služkinjah, pri oženjenih pa so bili 's priprtimi očmi' dopuščeni skoki čez plot, je za 'aseksualne' ženske kot najvišja zapoved veljala neomadeževanost in vzdržnost.«¹⁸

Sistem dvojne morale je konec 19. stoletja v precejšnji meri obvladoval razmerja znotraj meščanskega sloja. Meščanska družba je moškemu, ki si je zadovoljitev svojih nagonov poiskal zunaj družbeno sprejemljivega, to spregledovala. Dovoljene in spregledane so bile razne zadeve, tudi posilstva, če le niso postale javne. Ženske so bile, nasprotno, podvržene bistveno strožjemu družbenemu nadzoru. V »sveti zakon« naj bi stopile nedotaknjene, medtem ko je moški hotel biti v spolnosti izkušen. Že Sigmund Freud je opazal: »Dvojna spolna morala, ki velja v naši družbi za moške, je najboljšo priznanje tega, da družba ne verjame v izvedljivost predpisov, ki jih je sama izdala.«¹⁹ In morda najbolj absurdno je, da se je ta dvojna morala bohotila tudi za zaprtimi vrati varnega zavetja meščanov, za zidovi meščanskega stanovanja, kjer so »mnogi mladi sinovi meščanov zaradi dvojnega merila vstopali v svet spolnosti prek izkušenj s služkinjami, ki so jih v svoje 'varstvo' mnogokrat jemali tudi njihovi očetje.«²⁰ Nekatere služkinje so se jim vdajale, ker so se bale izgubiti zaposlitev, druge so bile žrtve svoje nevednosti, naivnosti in neizkušeneosti,²¹ ali pa so se s svojim neupiranjem gospodi nadejale lepšega življenja.

Virov, ki bi neposredno govorili o ljubezenskih afericah poglavarjev meščanske družine oziroma njihovih sinov s služkinjami ali o njihovem spolnem nadlegovanju, sicer ni veliko. O tem pričajo npr. redki zapisi v spominih, nekatere ohranjene policijske ovadbe, še najbolj povedni pa se zdijo spisi o ločitvi zakona, v katerih služkinje kot dobre poznavalke domačih razmer v sodnem postopku pogosto nastopajo tudi kot pomembne priče.²²

Jasen primer ljubimkanja moža z domačimi služkinjami lepo slika ločitvena tožba med zakoncema Schumi iz leta 1885:

Zakonska sreča Josipine Avbelj, ki se je leta 1875 v Budimpešti omožila s Francem Schumijem, ustanoviteljem tovarne slaščic (Canditen-Fabrik Schumi) v Ljubljani (1876), ni trajala dolgo. Sprva je bila »nekako vdana v usodo /.../ vendar ni

¹⁸ »Es war eine Welt der Geborgenheit...« Bürgerliche Kindheit in Monarchie und Republik. Wien/Köln 1987, str. 35–36.

¹⁹ Polajnar, Pfuž, str. 15.

²⁰ Prav tam.

²¹ Mnoge služkinje zaradi pomanjkljive vzgoje o spolnih ravnanjih sploh niso bile poučene. Prim. Tjaša Podvratnik: »V namenu, da bi ugodil svoji pohotnosti ...« : spolni delikti na Celjskem med leti 1927 in 1931. V: Zgodovina za vse, 2010, št. 2, str. 102. O posledicah takratne pomanjkljive spolne vzgoje in moralnih tendenc gl. Anne-Marie Sohn: Unzüchtige Handlungen an Mädchen und alltägliche Sexualität in Frankreich (1870–1939). V: Alain Corbin, Die sexuelle Gewalt in der Geschichte. Berlin 1992, str. 58–88, tu str. 65–66.

²² Andrej Studen: Očitala mu je tudi slovansko narodnost : mikrosgodba o razpadu zakona češkega tovarnarja Karla Kurke = Vyčítala mu i slovanskou národnost : Mikropříběh o rozpadu manželství českého továrníka Karel Kúrky. V: Češi a Slovinci v moderní době : politika, společnost, hospodářství, kultura = Slovenci in Čehi v dobi moderne : politika, družba, gospodarstvo, kultura. Ljubljana, Praha 2010, str. 263–272.

mogla več zdržati v zakonu zaradi še hujših lastnosti svojega moža.²³ Iz ločitvene tožbe, ki jo je Josipina vložila leta 1885, izvemo, da je zakon potekal »v miru in soglasju« do božiča 1880, ko je prvič posumila, da ima mož razmerje s služkinjo Agnes Saveršnik. Neko noč ga je zalotila v shrambi, kjer je imela svoje ležišče služkinja Neža (Agnes). Ko ga je vprašala, kaj tukaj dela, ji je »v zadregi odgovoril, da je šel po mleko«. Ko mu je »začela v grenkem razburjenju delati očitke«, jo je skušal pomiriti, da naj vendar molči, »da tega ne izvedo drugi ljudje, saj je bil že večkrat pri Neži«.²⁴

Ko je služkinja slišala njun prepir, je hotela takoj oditi. Franc Schumi je vztrajal, da naj Neža ostane, ženo Josipino pa je lepo prosil, da naj deklo obdrži, zlasti zato, »da bi drugi ljudje ne izvedeli vzroka za njeno hitro zapustitev službe« in da ne bi osramotila ugleda družine.

Ker Franc Schumi kar nekaj časa ni pustil, da dekla odide, sta se zakonca neprestano prepirala. Franc je bil zaradi ženinih očitkov tudi nasilen. Nekega dne je ženo »tako udaril s pestjo v prsi, da je padla na tla in nato tri do štiri dni obležala v postelji«. Sorodnikom je zamolčala nedostojno obnašanje svojega moža. Končno se ji je vendarle posrečilo, da je »pod lažno pretvezo« spravila deklo iz hiše.

Dekla Agnes je Francu očitno popolnoma zmešala glavo. Ko je izstopila iz službe, jo je začel iskati. Najprej je poizvedoval pri prijavnem uradu na magistratu, kam je šla v službo. Ker ni imel uspeha, jo je s pomočjo nekaterih pomočnikov (med njimi je bila tudi uradnikova vdova Johana Pogorelc iz predmestja sv. Petra) končno našel v neki gostilni v Krakovskem predmestju. Potem je tam »največ časa tičal«, z deklo hodil na sprehode in se z njo shajal, čim je bila prosta. Sestajala sta se pri omenjeni gospe Pogorelc. Čeprav ga je Neža prosila, da naj jo pusti pri miru, saj je bila zato precej nejevoljna tudi njena nova gospodinja, ji je Franc Schumi prisegal, da je ne bo nikoli zapustil in da jo bo oskrbel z denarjem, »da bi lahko živela tudi brez zaposlitve«. Nazadnje je prepričal celo ženo, da naj deklo vzame nazaj v službo. Po pogovoru obeh zakoncev pri gospe Pogorelc pa je vsa zgodba vendarle doživela preobrat. Ta je namreč »z muko pregovorila« Franca Schumija, »naj opusti svojo namero in se izogne sramoti pred ljudmi«. Dekla Agnes Saveršnik se je vrnila iz Ljubljane domov, od Franca pa je zahtevala, da naj jo pozabi.

Počasi so se prepiri med zakoncema zgladili. Josipina je v ločitveni tožbi izjavila: »Med nama so spet nastopili dobri zakonski odnosi in nisem med tem opazila kake nezvestobe moža, dokler ni za Binkošti leta 1884 nastopila pri nas službo mlada služkinja, po imenu Katarina Mušič, /.../ ki mi je zaupala, da ji je moj mož večkrat ljubezensko prigovarjal, v kar se ni spuščala.« Krepostno Katarino je morala Josipina na zahtevo moža izplačati in odpustiti.²⁵

Josipina Schumi se je po tej epizodi odločila za novo taktiko, ki pa ni imela posebnega uspeha: »Nato sem vzela v službo neko zelo grdo deklo, da bi obvarovala

²³ Angelika Hribar: Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi. Ljubljana 2008, str. 39.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam, str. 40–42.

moža pred skušnjava, ki se je pa zopet ni ubranil in se je tudi s to spečal.« Nazadnje je deklo »oklofutala in na mestu odpuštila«.

Nepopravljivi Franc Schumi se je spečal tudi z naslednjo deklo Ano Bregar. Po njeni odpušitvi pa si je vpricho žene, ki jo je zaradi njene nejevolje tudi pretepal, privoščil še zadnjo avanturo, ki je sodu dokončno izbila dno. Že konec novembra 1884 je ženo skušal spraviti iz stanovanja, v službo pa je vzel dve mladi dekleti. Josipina Schumi je povedala: »Eno od njiju /.../ je pustil spati poleg sebe, razširil pa je svoje ljubimkanje tudi na drugo, komaj 14 let staro deklico, ki jo je tudi osebno spremil na prijavnji urad na magistratu in naslednji dan peljal na ogled muzeja, tako da so me ljudje pričeli spraševati, kako da se moj mož ne sramuje s takim otrokom pohajati po mestu. – Ta deklica mi je tudi sama povedala, da jo mož jemlje v naročje in poljublja, česar ne more prenašati in zato raje proč gre.« Poudarila je, da ji je »mož povsem odkrito povedal, da ne moreva več živeti skupaj, ker nasprotujem njegovim ljubezenskim odnosom z obema služkinjama, in da mora ali on od tod ali pa jaz od hiše, ker me ne more več trpeti in me naravnost sovražiti«.

Skratka, vsi poskusi Josipine Schumi, »da bi moža odvrnila od njegovih moralnih zablod«, so bili zaman. Sklepala je celo, »da ni več pri pravi pameti in da mora zavarovati sebe in otroka pred revščino«. 6. decembra 1884 je končno odšla proč od moža. V ločitveni tožbi je posebej poudarila, da je »vzela s seboj oba otroka, ker bi se ob haremskem gospodinjstvu moža očitno moralno pokvarila«.

Potem ko se je Josipina odselila, se je Franc Schumi še naprej zapletal v ljubezenska razmerja z ženskimi uslužbenkami. Zaradi vseh omenjenih okoliščin se je Josipina čutila primorano prositi za sodno razvezo zakona, za kar naj bi nosil vso krivdo mož, »ki si je napravil zakonolomstvo za navado, me pretepal in mnogokrat žalil«. 27. marca 1885 je od deželnega sodišča v Ljubljani zahtevala ločitev »svetega katoliškega zakona« od mize in postelje.²⁶

Iz zgodbe zakoncev Schumi lahko razberemo, da je Franca skrbelo predvsem to, kaj bodo o njegovem moralno spornem ljubimkanju rekli drugi ljudje. Skrbela ga je javna sramota, ki bi omadeževala čast in ugled družine in škodovala poslovnemu uspehu tovarne slaščic. Njegova vloga v družini je bila nadrejena, patriarhalna, upravljal je družinsko premoženje. Sprva je svoj priljubljeni »konjiček« z mlajšimi služkinjami pred ženo skrival, po njegovem razkritju pa se ni dosti menil za ženino mnenje, njun odnos se je končno sprevrgel v odkrito (in tudi nasilno) sovraštvo. Nesrečna žena Josipina je imela kot milostljiva sicer nadrejeni položaj nad služkinjami (deklam je prisolila tudi kakšno zaušnico), ki pa jih je mož, zato ker je bil z njimi naravnost obseden, večkrat vzel v zaščito.²⁷

²⁶ Prav tam, str. 42–44.

²⁷ Schumijeve avanture s služkinjami pa lahko komentiramo tudi s prvinskim angleškim humorjem iz 17. stoletja. A. Marsh v svojih *Izpovedih mladoporočenega para* pravi, da so takšni podvigi s služkinjami »tesno povezani z nevšečnostmi v zakonu, saj pogosto povzročijo več tegob in nemira v družini kot vse ostale nesreče, ki jo lahko doletijo«. K temu pikro pristavi (in to v našem primeru velja tudi za Josipino Schumi), da naj bi »marsikatera gospodinja odpuščala eno za drugo in se že vnaprej bala naslednje«. – A. Marsh (pripisano Aphra Behnu): Deset radosti zakonskega stanu in Izpoved

Krajše zabeležke o spolnem nadlegovanju služkinj zasledimo tudi v nekaterih ohranjenih policijskih ovadbah. V Ljubljani si je poseben sloves ljubitelja ženskih kril ustvaril npr. kavarnar Jakob Vospernik, ki je kot brencelj obletaval domače služkinje. Leta 1904 je nagovarjal h grehu tudi osemnajstletno služkinjo Angelo Stariha, ki ga je končno prijavila mestnemu policijskemu stražniku, da jo je »dvakrat po desni strani obraza z roko vdaril tako, da je zatekla. Vzrok temu je bil, ker je hotel Jakob Vospernik imeti z Angelo Stariha ljubavne razmere, Angela pa tega ni dovolila, je pa ženi Jakobovi povedala in to je Jakoba raztogotilo, da je Angeli dal topli zaušnici.« A Jakoba Vospernika ta aferica ni odvrnila od nadaljnjih podvigov. Naslednje leto je imel že novo »ljubezensko« razmerje s služkinjo Katarino Payer, ki pa jo je moral na zahtevo žene, ki je opazila več kot očitno moževo ljubeznivost do služkinje, odpustiti. Njegovo razmerje s Katarino Payer pa se s tem ni končalo. V poročilu mestnega policijskega stražnika z dne 14. novembra 1905 namreč lahko preberemo, da je moral poseči v pretep med ljubosumno Jakobovo ženo Marijo in služkinjo Katarino Payer. Ker moža celo noč ni bilo domov, ga je kavarnarjeva žena začela iskati po mestu. Ob osmi uri zjutraj je neprevidna »golobčka« končno zasačila v Flegarjevi gostilni na Zaloški cesti.²⁸

V času značilne meščanske dvojne morale nekatere ljubezenske zveze s služkinjami navkljub vsej diskretnosti niso ostale povsem skrite. Če je njihovo razkritje pricurlo v javnost, so seveda postale predmet vsesplošnega zgražanja. Kakšna ljubezenska afera pa je v času sicer redkih ločitev zakonov lahko botrovala celo razpadu zakonske zveze. V večinoma katoliški Cislajtani se je seveda velika večina od postelje in mize ločenih katolikov, ki so se želeli v drugo poročiti, morala zadovoljiti z življenjem v konkubinatu.

»Tipičen primer je bil npr. ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je po ločitvi od svoje prve žene Emilije, roj. Griga, dvajset let živel v konkubinatu s svojo nekdanjo kuharico Marijo Goričanovo.²⁹ Z njo se je v drugo poročil šele leta 1926, deset dni po smrti prve žene.« Zaradi življenja v konkubinatu je bil liberalni Hribar deležen zgražanja s katoliške strani. Njegovo nemoralno življenje v grehu je motilo zlasti ljubljanskega knezoškofa Antona Bonaventuro Jegliča, ki ga je motilo predvsem to, da se Hribar s svojo konkubino pojavlja v javnosti. V očeh knezoškofa je bil to javni škandal, ki je pomenil skrajno nesramnost in veliko pohujšanje.³⁰

V vseh omenjenih primerih gre za tipične vzorce t. i. nižje ljubezni, ki jo je v kratkem ekskurzu o višji in nižji ljubezni (*Exkurs über hohe und niedere Liebe*)

mladoporocnega para, napisano 1682, prevod Jasmina Hercog, Šmarješke Toplice 2005, str. 189–190.

²⁸ Studen, Stanovati v Ljubljani, str. 156–157.

²⁹ Marija (Micika) Goričanova, rojena leta 1885 v Višnji vasi pri Celju, je mlada, komaj sedemnajstletna, leta 1902 nastopila službo pri Hribarju kot kuharica. Hribar se je kmalu sodno ločil od žene, ki je 19. 3. 1926 umrla v revščini v ljubljanski ubožnici. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), SI ZAL LJU/0504 Mesto Ljubljana, statistični popisi (1830–1924), Popis prebivalstva leta 1910, Gosposka ulica 12.

³⁰ Janez Cvirn: Boj za sveti zakon : prizadevanja za reformo poročnega prava od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne. Ljubljana 2005, str. 48–49.

cesarja Franca Jožefa odlično predstavila Brigitte Hamann. Po vzorcu nižje ljubezni je namreč zapeljeval tudi sam cesar. Gre za njegovo ljubezensko zvezo z Anno Nahowski, ki bi lahko v javnosti izzvala moralne probleme prvega reda. Zato je bil cesar v tej zvezi izjemno previden in diskreten. Enako je ravnal tudi v primeru t. i. višje ljubezni s Katharino Schratt. Cesar se je v obeh primerih (in najbrž tudi v drugih, nepoznanih) »držal najpomembnejšega moralnega predpisa njegove dobe: sicer grešiti, ampak skrivaj.«³¹ Anna Nahowski je bila glede na moralne kriterije 19. stoletja cesarjeva »nižja«, »navadna« (gewöhnliche) ljubezen, ki je služila zadostitvi njegovih seksualnih potreb. »Moški je moral zato plačati z denarjem in širokopotezno pomisliti na morebitne otroke – dalje pa mu ni bilo treba skrbeti. Značilen sočasni izraz za tako zvezo /se je v takratni nemščini glasil/: 'Dienstmädelei'«. ³²

Takšne dvojne morale, ki je v meščanski družbi veljala za moške, pa ni okrcal samo že omenjeni Freud, ampak so jo grajale tudi nekatere takratne razsvetljene ženske. Pisateljica Irma Troll-Borostyáni jo je v svoji knjigi o enakopravnosti spolov (*Die Gleichstellung der Geschlechter und die Reform der Jugenderziehung, 1888*) brez predsodkov takole pronicljivo označila: »Moški, in sicer tisti, ki priznava javno mnenje kot moralno, izhaja iz načela: Zadovoljitev mojih poželenj je nujno potrebna; spodobnih žensk ne smem izbrati za sredstvo te zadovoljitve, kajti to bi bil poseg v pravice nekoga drugega; – mlade deklice iz dobre družine ne smem zapeljati, ker bi to lahko imelo za posledico osramotitev dobrega imena; zato je mi ne preostane nič drugega, kot da si kupim ali pridobim pač neko lepo žensko, ki nima nobenega položaja v družbi, ki nima nikakršne zaščite v svoji družini, ki je revna in se nemočno bojuje s stisko in pomanjkanjem. To so načela najbolj moralnega med moškimi.«³³

Z guvernanto ali z domačo služkinjo pa je doživel prvo ljubezen ali si je pridobil prvih izkušenj v spolnosti tudi marsikateri mladenič. Slovenski pravnik, politik in publicist Vladimir Ravnihar je v spominih na svoje prve ljubezni med drugim zapisal: »Resnejša je bila zadeva s Fernando. Fernando Mottaz. Francozinja iz Lausanne v Švici je bila za vzgojiteljico pri sestri Idi in bratu Marjanu. Bilo ji je 19 let in je torej bila starejša od mene, ki sem bil takrat v sedmi šoli. Kar vnela sva se drug za drugega. Izvedel sem po tem od nje, da je že poročena (kako se je po možu pisala, mi je prišlo iz spomina) in, da ima malo hčerko. Tudi mi je izpovedala, zakaj se je ločila od moža in zakaj je zapustila dom, pa ta storija mi ni več v spominu. Za ta flirt so izvedeli starši – po drugih dobrih ljudeh. Prišlo je do nastopa med njo in papanom pa med maman in menoj. Posledica je bila, da je odpovedala službo in odpotovala na novo službeno mesto v Slavkovo (Austerlitz) na Moravskem. Težka je bila ločitev, saj je bila vroča ljubezen. Dopisovala sva si dlje časa, ona na naslove mojih prijateljev, ker sem bil dognal, da so mi starši nekaj pisem prestregli. Pisma

³¹ Brigitte Hamann: Meine liebe, gute Freundin! Die Briefe Kaiser Franz Joseph an Katharina Schratt. Wien 1992, str. 157.

³² Prav tam, str. 163.

³³ Prav tam, str. 163.

so jela prihajati redkeje, nato pa izostala. Ali sem ji jaz ostal dolžan odgovor, ali ona meni – ne vem več.«³⁴

V imenitnejših in premožnejših meščanskih družinah za vzgojo otrok ni skrbela samo mati. Dojilje, varuške, družabnice, guvernante in privatni učitelji so pogosto celo nadomeščali starše. Ti posli so se marsikateremu meščanu in meščanki vtisnili v spomin, saj so zaznamovali njihova otroška in mladostna leta. Hkrati pa ne smemo spregledati, da jih je »gospoda« tudi neprestano nadzorovala, da bi preprečila njihove morebitne kvarne vplive na njihove otroke.

Celjan Fritz Zangger, sin trgovca s špecerijo, vinom, žganjem in likerji, se spominja, da je v predšolskem času veliko časa preživel z varuško »Netti, debelušno, dobro dušo /.../, ki je namesto mravlja (Ameise) trdovratno govorila bravlja (Omeise)«. ³⁵ Precej komična pojava je bila tudi njena naslednica, guvernanta Julija, ki je bila »dobra, a žal od narave ne ravno sijajno opremljeno bitje. Ravno zaradi tega je pazila na to, da se je držala tudi mode, h kateri je v tistem času spadal cul de Paris (pariški zadek), blazinica, ki je bila določena za to, da je bolj izrazito oblikovala zadnjo izboklino ženskega telesa. Torej tudi gospodična Julija je imela cul de Paris oziroma, kot so dejali kmetje, kikiriki. Ko smo z gospodično Julijo nekoč šli mimo ljubljanske mitnice, je izgubila blazinico in s tem tudi prejšnjo obliko zadnjice. Revica je bila navdana z grozo, mi otroci pa smo bili nasprotno osupli nad metamorfozo, ki se je nenadoma zgodila Juliji. Pristopile so tudi druge osebe in gledale revico, kako išče svoj 'kikiriki'.«³⁶

Zangger se v nadaljevanju spominja še razburljivega prihoda dveh pravih Francozinj in neprave Angležinje, ki so v hiši prevzele vlogo vzgojiteljice:

»Ker je bila mati kot spremljevalka bolnega očeta v zadnjih letih njegovega življenja po več mesecev odsotna od doma, so v hišo končno prišle vzgojiteljice. Najprej so prišle Francozinje in šle, potem ko so vsem moškim v hiši zmešale glavo in sprožile tragedije ljubosumja, ki so se jim bržkone zdele všečne. Za konec se je pojavila še Angležinja, bitje, ki ga je bilo sama kost in koža, z bubi frizuro (takrat prava atrakcija) in z gospodovalno, intrigantsko naravo. Poleg tega je uporabljala homeopatska sredstva. Angležinja se je izkazala v mešanju moških glav celotne hiše še bolj pretkana kot Francozinje. Končno je zapustila hišo in mesto, potem ko je na nekem plesu v Kazini divjala kot domina in razburila 'družbo' z izdajo vsega mestnega opravljanja. S to angleško pokvarjeno mrho, za katero se je pozneje razkrilo, da je madžarska Judinja, se je končala tragikomična doba vzgojiteljic v naši hiši.«³⁷

Posledica zvez med meščanskimi očeti in sinovi ter domačimi služkinjami oziroma srečevanja služkinj s fanti v prostem času³⁸ so bili lahko tudi nezakonski

³⁴ Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. Ljubljana 1997, str. 21–22.

³⁵ Fritz Zangger: Das ewige Feuer im fernen Land, Celje, 1937, str. 42.

³⁶ Prav tam, str. 46.

³⁷ Prav tam, str. 50.

³⁸ Delodajalci so druženju z nasprotnim spolom posvečali posebno pozornost. Izjemno občutljivi so bili, če je dekle pogosto menjalo fante. Če je dekle (ob prisilnih ali prostovoljnih odnosih) zanosilo, je že ob prvih znakih nosečnosti običajno dobilo odpoved službe.

otroci, nebodijihtraba oziroma pankrti, ki so jih moralno obsojali tako katoliški kot meščanski moralisti. Zdravnik Anton Breclj je nezakonske otroke označil za plod zunajzakonskega materinstva, ki je največkrat posledica »ženske lahkovernosti in moške malovestnosti. Nezakonska mati ima v družbenem življenju dovolj pokore za svojo dekliško lahkomišelnost, hujše prizadet pa je malone vsak nezakonski otrok. Največkrat mora otrok po sili razmer proč od matere in odrašča pri tujih ljudeh brez pravšne hrane, brez skrbne vzreje, brez tople ljubezni.«³⁹

Nezakonsko materinstvo in otroštvo je bilo torej sramotno. Nezakonski otroci so stigmatizirali in bremenili samske, neporočene matere, ki so v veliki večini izvirale iz nižjih slojev prebivalstva.⁴⁰ Nezakonski otrok Franc Vodeb, ki se je rodil leta 1901 v celjski bolnišnici, v svojih spominih lepo slika stisko svoje uboge matere: »Prišel sem na svet kot nezaželen otrok in mati me je preklela prvo uro, ker ni vedela, kako me bo hranila in kje bi me imela.« Zgarana mati z zelo majhnim zaslužkom, ki je bila kot perica in postrežnica »zaposlena cele dneve in je razumljivo, da za mene ni imela dovolj časa« se je s Francem »mučila tri mesece«, nato pa ga je oddala k dobrim ljudem na bližnjo kmetijo, kjer so se pred štirimi leti usmilili že njegove, ravno tako nezakonske starejše sestre.⁴¹

V samo srž puritanske meščanske moralne drže glede nezakonskih otrok pa je v svoji »lastni zgodbi« o otroštvu in mladosti posegla v Celju rojena popotnica in pisateljica Alma Karlin. Njen spomin na Mimi, ki je komajda šestnajstletna prišla k hiši in najprej kot varuška nato pa kot družabnica skrbela za Almo, je po krajši ljubezenski avanturi (z najmlajšim podnajemnikom, pomočnikom na gozdni upravi, ki je »spadal k tako imenovanim zajedavcem /.../ in si je za ljubezenska razmerja vedno izbral ženske, pri katerih se ni imel kaj bati. Življenje drugega se je lahko po mili volji omračilo, da le sam ni trpel ...«) »kmalu odkrila, da pust ni minil brez posledic«. V prvem desetletju 20. stoletja, v času meščanske vladavine krepostnega življenja in spodobnosti, njeno pogosto utapljanje v solzah ni nič pomagalo. Mimi, ki je potožila, da je »tako malo prihranila«, je končno dala odpoved. Alma Karlin se je z njenim odhodom le težko sprijaznila. V svoji avtobiografiji je zapisala, da si

³⁹ Anton Breclj: Ob viru življenja : spolne zadeve v preglednih obrisih. Celje 1938, str. 194.

⁴⁰ Študije o rojstvih v Celju in Laškem so pokazale, da se je največ nezakonskih otrok rodilo prav najnižjim slojem družbe, torej deklam in gosačkam (katerih status se ni pretirano razlikoval), izmed drugih poslov izstopajoče kuharice, sobarice in pestunje pa so bile le simbolično zastopane. Število nezakonskih otrok je bilo v predmarčni dobi v stalnem porastu. Jože Hudales je v svoji študiji matičnih knjig in zapisnikov duš v župniji Velenje pokazal, da je v obdobju od 1784 do 1899 »upadalo število zakonskih otrok, število nezakonskih pa se je le nekoliko dvignilo, delež nezakonskih otrok v celotnem številu rojenih pa se je seveda nenehno povečeval«. Hudales poudarja, da se nezakonski otroci rojevajo ob slabih gospodarskih razmerah, ne pa v splošni ali večji moralni pokvarjenosti. Gl. Andrej Pančur: Celjani v krstnih knjigah od 1773 do 1857. V: Iz zgodovine Celja 1780–1848, Odsevi preteklosti 1, Celje 1996, str. 185–234, gl. str. 200; Rolanda Fugger Germadnik: Zaznamek smrti in poročilo o zapečatbi, str. 140; Alenka Hren Medved: Družina v Laškem v predmarčni dobi. V: Zgodovina za vse, 2011, št. 1, str. 84–100, gl. str. 88; Jože Hudales: Od zibel do groba. Velenje 1997, str. 89.

⁴¹ Franc Vodeb: Moji spomini. str. 1–2. Rokopis hrani Pokrajinski muzej Celje.

trdo togost nazorov v njenem otroštvu le stežka predstavljamo, da je bilo »združevanje spolov« takrat nekaj nepojmljivega, »velika beseda v tistih dneh pa je bila 'morala'. Nezakonski otrok je bil zločin, ki je 'grešnico' spremenil v tarčo brezsrčnega posmeha in najglobljega zaničevanja. Takšnemu dekletu je bila od vsega začetka odvzeta marsikatera možnost zaslužka, najbolj oddaljeni sorodnik pa se je takoj oklical za moralnega sodnika. V očeh soljudi je bila 'padlo dekle' in z odpuščenim kaznjencem so ravnali bolje kot z nesrečnico, ki je izgubila svojo 'čast'. Med mamo in menoj je obstajal vedno tihi sporazum, da se bom v primeru takšne nesreče kar ubila. Samo če se vživite v ta nazor predvojnega časa z vso njegovo nestrpnostjo in omejenostjo, boste dojeli, kaj je pomenilo zame, ko sem nenadoma izvedela, da je šla Mimi taki usodi naproti.« Almina mama je ob neprijetni novici kar pihala od jeze. Sedemnajstletna Alma je ostala onstran takšne omejenosti. Usodo nesrečnice je videla v vsej njeni teži: izobčena, nezmožna delati, brez sredstev, tarča posmeha napihnjene 'pravičnosti'. Obenem pa jo je napolnjeval »srd do brezvestne barabe, ki je izkoriščal njeno dobroto in jo – zaradi bežne zadovoljitve – obsodil na življenje v sramoti in tiski.«⁴²

Poleg problema nezakonskosti pa je krepostna meščanska javnost obsojala tudi problem prostitucije. Služkinje, ki so izgubile službo, so si po navadi poskušale poiskati delo drugod, nekatere pa so se »vdale« v prostitucijo. V policijskih ovadbah, poročilih o zaporu in odgonskih listih, ki jih hrani ljubljanski mestni arhiv, je zelo veliko služkinj, ki so jih mestni policijski stražniki popisali zaradi (nočnega) postopanja in nespodobnega vedenja, mnoge pa so zasačili pri tajni prostituciji.⁴³

Medtem ko za Ljubljano obstajajo dokaj podrobni podatki o razširjenosti tajne prostitucije,⁴⁴ najdemo za Celje le nekaj več podatkov o reglementirani prostituciji in samo nekaj skopih zabeležk o skrivni prostituciji. Med njimi je gotovo zanimiva prijava sester Frančiške in Ane Stroissnig, »da v zadnjem času obiskuje prodajalno Ane Krajnc, ki je bila zaradi prostitucije že kaznovana, ponovno veliko moških«. Mestni redar Franc Zintauer je 5. januarja 1899 v prodajalni zaradi suma prostitucije aretiral sedemnajstletno bivšo služkinjo Marijo Tovornik. Ta naj bi se na podlagi prijave ukvarjala s sramotno obrtjo (Schandgewerbe), zadnjih osem dni prebivala pri Ani Krajnc in v njenem stanovanju sprejemala moške za plačilo. Kot sta izpovedali prijaviteljici, naj bi si v tem času v stanovanju Ane Krajnc proti plačilu 1 krone obrusili rožičke ključavničarski mojster Unger, krojaški mojster Dovečar, čevljarški mojster Stor, frizer Piresich in njegov vajenec Grubišič, gostilničar Kronawetter in natak v Franzijevi gostilni na Bregu Dreflak.

Marija Tovornik je pozneje na sodni obravnavi povedala, da jo je zvodništva obtožena Ana Krajnc nagovorila, »da naj ostane pri njej za kurbo« in da ji je ponudila 3 goldinarje mesečno in brezplačno hrano, če bo podnevi sprejemala moške v

⁴² Alma M. Karlin: Sama : iz otroštva in mladosti ... Celje 2010, str. 109, 111, 113, 117–118.

⁴³ Studen, Stanovati v Ljubljani, str. 157–158.

⁴⁴ Bojan Cvelfar: »No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se pa hitro z menoj spolsko združi.« : k zgodovini tajne prostitucije v Ljubljani na začetku stoletja. V: Zgodovina za vse, 1994, št. 2, str. 11–29.

njenem stanovanju, medtem ko bo ponoči »lahko hodila vun«. Ker je bila s ponudbo zadovoljna, je ostala in »sprejemala možke po dnevu in ponoči«. Ko je po dveh dneh opazila, da je dobila »bolezen na svojem sramu« (sifilis), se je branila še naprej opravljati svoje delo. A na zahtevo Ane Krajnc je morala še naprej pustiti, »da so jo možki telesno rabili«. Ana Krajnc je sicer odločno zanikala, da bi Tovornikovi dala za opravljanje nečiste obrti na razpolago stanovanje. Zagotavljala je, da je bila Tovornikova pri njej le kot služkinja in da je bila tudi na hrani in stanovanju. A njeno domnevno nedolžnost so pokopale izjave moških prič, ki so skoraj vse potrdile, »da so Marijo Tovornik res telesno uporabili in to v stanovanju Ane Krajnc«. ⁴⁵

Velik kamen spotike je za moraliste v nravstvenem oziru predstavljala šund literatura. Kvarnim vplivom trivialne literature na sramežljivost so zato posvečali precejšnjo pozornost. Varuhi morale so opozarjali, da ceneni kolportajni romani, po katerih so posegali zlasti nižji sloji mestnega prebivalstva, ravno zato, ker postavljajo v ospredje romantično ljubezen, zasadijo v človeka seme pohujšanja. Škodljive ljubezensko-pustolovski romani z veliko groze so v meščanskih hišah brale tudi služkinje, za katere je roman lahko pomenil umik iz težavnega in naporega vsakdanjika. Na prelomu 19. in 20. stoletja so služkinje poleg kolportajnih romanov seveda brale še krščansko vzgojno literaturo (npr. izjemno razširjeno *Krščansko devišstvo* škofa Antona Martina Slomška), »ki so jo prodajali v istih knjigarnah in je pomenila drugo stran pobega iz realnosti, zatekanje k Bogu, s katerim so si ženske (služkinje) lahko lajšale naporno življenje z mislijo na večnost«. ⁴⁶ Zlasti mlade služkinje, ki so rade sanjale o lepšem življenju, so privlačili »romani, ki so pripovedovali zgodbe o roparjih, vitezih, prikaznih in zaljubljenih revnih dekletih, ki najdejo svojega odrešitelja«. Trivialni roman je služkinje popeljal iz krute realnosti v lepši svet in pri tem »dejansko igral vlogo, ki so mu jo očitali moralisti, češ da uničuje čut za resničnost in dejanskost. Z zatekanjem v fiktivni svet kolportajnega romana so služkinje lahko našle nadomestek za neizživeto življenje.« ⁴⁷

Mnoge služkinje so prišle služiti v mesto z željo, da bi se omožile. Upanje na boljše življenje so dekleta zato iskala tudi v ženitnih oglasih. Iskanje primernega moža pa je bilo lahko tudi nevarno. V osemdesetih letih 19. stoletja so javnost celotne monarhije vznemirili krvoločni morilski podvigi »risa v človeški podobi«, strašnega Hugona Šenka. O njegovih umorih so poročali časopisi in so se pisale knjige. Šenk je ženskam prek časopisnih oglasov obljubljal zakon. Njegove žrtve so bile služkinje, ki se jim je ponujal kot idealen ženin. S svojim šarmom jih je zapeljal, jim pobral njihove prihranke ter s pomočjo dveh pajdašev umoril. Časopisi na Slovenskem so poskušali svoje bralce seznaniti s kar se da senzacionalnimi podrobnostmi. Šenk, ki mu je bil »umor žensk glavna obrt«, si je menda dopisoval tudi z neko gospodično iz Ljubljane. Menda ji je »ta zlodej, ki je razpel svoje mreže

⁴⁵ Janez Cvirn: Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnjega stoletja. V: Kronika, 1985, št. 2–3, str. 145.

⁴⁶ Polajnar, Pfuž, str. 98.

⁴⁷ Prav tam, str. 99.

jako na široko«, pisal »prav prevroča pisma«, gospodična pa da je lahko hvaležna samo Bogu, da ni prišla v njegove strašne kremplje. V Giontinijevi knjigarni v Ljubljani pa so za firbce postavili na ogled celo slike o nekaterih grozovitih dogodkih iz Šenkovega življenja.⁴⁸

Zgodovina možaželjnih služkinj pozna torej tudi temačno plat, saj je marsikatera postala žrtev goljufa ali celo morilca. Služkinje, ki so morale trdo delati, so rade sanjale o princu na belem konju in varčevale, da bodo čim več prihrankov prinesle v zakon. Večkrat so bile zelo lahkomišelnne in pretirano zaupljive. Moralno popolnoma sprijen morilec Hugon Šenk, ki je prek ženitnih oglasov vabil žrtve v svojo mrežo, seveda ni bil osamljen primer. Manj odmevna, a podobna zgodba se je leta 1938 primerila na Spodnjem Štajerskem, ko je zahrbtni morilec Jurij Zabukošek v bližini Celja zverinsko umoril in oropal služkinjo Ivanka Zakrajšek. Umorjenka se je podobno kot mnoge druge možaželjne ženske (med njimi so prevladovala služkinje od blizu in daleč) z morilcem seznanila prek mamljivega ženitnega oglasa. Zabukošek ji je obljubljal razkošno življenje v Franciji. V pismih ji je zagotavljal, da potrebuje samo »mirno in pridno gospo« z nekaj prihranki in da ne pije, ne igra na srečo in da samo malo kadi. Za svoj okrutni zločin je septembra 1939 končal na vešalih na dvorišču celjske jetnišnice.⁴⁹

Andrej Studen

DIE ERWARTETE UND DIE TATSÄCHLICHE TUGENDHAFTE WELT
DER LIEBE, SEXUALITÄT UND SITTlichkeit DER DIENSTMÄDCHEN
IN BÜRGERLICHEN HAUSHALTEN

Zusammenfassung

Etwas obligatorisches, man könnte sagen selbstverständliches in den bürgerlichen Haushalten waren die Dienstmädchen. Sie prägten das bürgerliche kulturelle Erscheinungsbild, den Bürgerstatus und spielten in der Bürgerfamilie die Hauptrolle. Dienstmädchen, die als Schicht der am meisten ausgebeuteten, zurückgesetzten und benachteiligten Berufsgruppen bezeichnet werden können, waren in den bürgerlichen Haushalten für Arbeiten im Haus und persönliche Betreuung zuständig. Bei der ganzheitlichen Behandlung der Dienstmädchenproblematik können wir die Welt der damaligen Liebe, Sexualität und Sittlichkeit natürlich nicht umgehen. Für die Bürgergesellschaft war die Tabuisierung der Sexualität kennzeichnend. Schüchternheit, Tugendhaftigkeit und die Erhaltung sittlicher Keuschheit wurden im bürgerlichen Erziehungsprozess zum Ideal und Herzstück. Wenn schon jemandem, dann wurde der Geschlechtstrieb als Bedürfnis dem Mann zugesprochen. Die Frau sollte asexuell sein, ihre vollkommene Persönlichkeitsverwirklichung sollten die Mutterschaft und ein ordentlicher Haushalt darstellen. Dies entsprach natürlich durchaus der herrschenden Doppelmoral, die im ausgehenden 19. Jahrhundert noch wissenschaftlich untermauert wurde. Während sich junge Bürgersöhne bei einem 'süßen Mädels' oder beim Dienstpersonal 'die Hörner abstoßen' durften und Seitensprünge Verheirateter 'mit Augenzwinkern' toleriert wurden, galt für die 'asexuellen' Frauen

⁴⁸ Andrej Studen: *Rabljev zamah : k zgodovini kriminala in kaznovanja na slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana 2004, str. 157–199.

⁴⁹ Andrej Studen: »Ne bo je nikdar več nazaj.« : umor pri Celju ali prispevek k temni strani zgodovine možaželjnih žensk. V: *Zgodovina za vse*, 2004, št. 2, str. 101–122.

Keuschheit und Enthaltsamkeit als oberstes Gebot. Die bürgerliche Gesellschaft sah darüber hinweg, wenn sich ein Mann seine Triebbefriedigung außerhalb des gesellschaftlich Annehmbaren suchte.

Die Doppelmoral prangte auch hinter geschlossenen Türen der Bürgerwohnung. Mit dieser verborgenen Thematik beschäftigt sich der vorliegende Beitrag, der auf den erhaltenen Quellen, die sich mit sexuellen Abenteuern und Liebesaffären bürgerlicher Väter und Söhne mit hauseigenen Dienstmädchen befassen, beruht. Es handelt sich um typische Muster der sog. niederen, gewöhnlichen Liebe, die der Befriedigung der sexuellen Bedürfnisse des bürgerlichen Mannes diente. Verschiedene Erfahrungen mit Dienstmädchen prägten sich manch einem Bürger ins Gedächtnis. Der Autor befasst sich auch mit der Problematik der unehelichen Kinder als Folge der Beziehungen zwischen Bürgervätern und -söhnen und den hauseigenen Dienstmädchen bzw. als Folge der Verabredungen der Dienstmädchen mit jungen Männern in der freien Zeit. Die Bastarde wurden sowohl seitens der katholischen als auch seitens der bürgerlichen Moralisten sittlich verurteilt. Eine uneheliche Mutterschaft und Kindheit waren eine Schande. Ein gewissenloser Mann verurteilte eine uneheliche Mutter einer flüchtigen Befriedigung willen zu einem Dasein von Schande und Not. Neben dem Problem der Unehelichkeit verurteilte die tugendhafte bürgerliche Öffentlichkeit auch die Problematik der Prostitution, der viele Dienstmädchen, die ihren Posten verloren hatten, »verfielen«.

Einen großen Stein des Anstoßes in sittlicher Hinsicht stellte für die Moralisten auch die Schundliteratur dar, die auch von den Dienstmädchen gelesen wurde. Die billigen Romane über romantische Liebe sollten angeblich den Samen des Ärgernisses in den Menschen senken. Der Kolportageroman bedeutete den Dienstmädchen ein Sich Zurückziehen vom mühsamen und anstrengenden Alltag. Mit der Flucht in die fiktive Welt konnten die Dienstmädchen einen Ersatz für das unausgefüllte Leben finden.

Viele Dienstmädchen suchten sich im Wunsch, unter die Haube zu kommen, eine Anstellung in der Stadt. Die Hoffnung auf ein besseres Leben suchten die Mädchen deshalb auch in Heiratsanzeigen. Das Suchen nach einem passenden Mann konnte aber auch gefährlich sein, da die Dienstmädchen auch Schwindlern oder sogar Mördern zum Opfer fallen konnten.

1.01
Prejeto 20. 12. 2010

UDK 329.11.(497.4):323(497.11)"1926"

Mateja Ratej*

Krepitev vezi med Slovensko ljudsko in Narodno radikalno stranko po padcu zadnje vlade Nikole Pašiča leta 1926

IZVLEČEK

Slovenska ljudska stranka je med obema svetovnima vojnama ohranjala svoj prepoznaven politični položaj v jugoslovanski politični stvarnosti tudi (in zlasti) s političnim povezovanjem z največjo srbsko stranko – Narodno radikalno stranko. V dvajsetih letih 20. stoletja je bil vrhunec njunega političnega sodelovanja dosežen s podpisom Blejskega sporazuma leta 1927, ki je vodji Slovenske ljudske stranke Antonu Korošcu omogočil prevzem ministrstva za notranje zadeve in mesta predsednika vlade leta 1928. Vendar so odnosi med Narodno radikalno stranko in Slovensko ljudsko stranko dobili novo dinamiko že po sestopu z oblasti in nato smrti radikalskega staroste Nikole Pašiča leta 1926. Avtorica se bo v razpravi ukvarjala predvsem s tem slednjim obdobjem in z nekaterimi niansami težavnega političnega odnosa med Nikolo Pašičem in Antonom Korošcem.

Ključne besede: Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Slovenska ljudska stranka, Narodna radikalna stranka, Anton Korošec, Nikola Pašič

ABSTRACT

THE STRENGTHENING BOND BETWEEN THE SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY AND NATIONAL RADICAL PARTY AFTER THE FALL OF THE LAST GOVERNMENT OF NIKOLA PAŠIĆ IN 1926

Between both World Wars, the Slovenian People's Party retained its distinctive political position in the Yugoslav political reality, also (and especially) by establishing political links with the largest Serbian party – the National Radical Party. In the 1920s the peak of their political cooperation was reached with the signature of the Bled Agreement of 1927, which enabled Anton Korošec, the leader of the Slovenian People's Party, to take over the Ministry of the Interior and the post of the President of the Government in 1928. However, the relations between the National Radical Party and Slovenian People's Party acquired a new dynamics already after the descent from power and then death of the head of the radicals Nikola Pašić in 1926. In the following discussion the author will focus mostly on the latter period and on certain aspects of the complicated political relations between Nikola Pašić and Anton Korošec.

* **Dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: mratej@zrc-sazu.si**

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Slovenian People's Party, National Radical Party, Anton Korošec, Nikola Pašić

Jugoslovanska muslimanska organizacija, Demokratska in Slovenska ljudska stranka so kot opozicijske stranke 24. marca 1926 ministroma za zunanje zadeve in za finance Momčilu Ninčiču in Milanu Stojadinoviću predložile interpelacijo zaradi suma o korupcijski dejavnosti sina predsednika vlade Nikole Pašića in nekaterih članov vlade iz Narodne radikalne stranke. V njej so od vlade zahtevali imenovanje skupščinske komisije za raziskavo primerov nelegalnega poslovanja v državni upravi in pripravo osnutka zakona proti korupciji – na dnevni red sej Narodne skupščine je bila uvrščena šele 14. maja 1926.¹ Poslanci vladne Hrvatske seljačke stranke so v začetku aprila 1926 od premiera Nikole Pašića zahtevali takojšen sklic Narodne skupščine, kar je bil zadosten razlog za Pašićev odstop, vendar je Nikola Uzunović 8. aprila 1926 prevzel vodenje vlade v skorajda nespremenjeni sestavi.² Ker ni upošteval odklonilnega odnosa opozicijskih voditeljev do sodelovanja s Stjepanom Radićem, so v nezaupnici novi vladi poudarili nesprijemljivost nadaljevanja s korupcijo omažeževanega režima, izpostavili potrebo po nadaljevanju opozicijskih prizadevanj za izkoreninjenje korupcije v državni upravi in za reševanje gospodarske krize v državi.³

Stjepan Radić je bil med vladno krizo proti vstopu Slovenske ljudske stranke v vlado, a je stališče spremenil že 15. aprila 1926, ko je moral na zahtevo vodstva Narodne radikalne stranke izstopiti iz vlade.⁴ Čeprav so zastopniki vladne Hrvatske seljačke stranke konec marca 1926 podprli interpelacijo opozicijskih strank o korupciji Radeta Pašića, to ni zmanjšalo napetosti v odnosih med Slovensko ljudsko in Hrvatsko seljačko stranko.⁵ Zaradi pričakovanih sprememb v vladi in ob napadih Stjepana Radića na apostolskega nuncija v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje SHS) Hermenegilda Pellegrinettija, ki ga je v Narodni skupščini zagovarjal štajerski poslanec Josip Hohnjec, se je nestrpnost do Radića v strankinih vrstah celo stopnjevala.⁶

¹ Slovenec, 25. 3. 1926, str. 1, Interpelacija opozicije o aferah Rade Pašića; Branislav Gligoričević: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*. Beograd 1979 (dalje Gligoričević, *Parlament i političke stranke*), str. 220–221.

² Slovenec, 9. 4. 1926, str. 1, Imamo vlado; Slovenec, 15. 4. 1926, str. 2, Sestanek voditeljev opozicije.

³ Slovenec, 16. 4. 1926, str. 1, Konferenca opozicionalnih voditeljev; Jutro, 16. 4. 1926, str. 1, Kaj pravijo Radić in drugi; Slovenec, 17. 4. 1926, str. 1, Nov načrt zakona o pobijanju korupcije; Slovenec, 18. 4. 1926, str. 1, Opozicija proti drugi Uzunovićeви vladi; Jutro, 18. 4. 1926, str. 1, Komunikacije šefov opozicionalnih skupin; Slovenec, 21. 4. 1926, str. 1, Opozicija proti korupciji; Slovenec, 28. 4. 1926, str. 2, Izjava voditeljev opozicije; Slovenec, 29. 4. 1926, str. 1, Opozicija zahteva deklaracijo vlade; Slovenec, 1. 5. 1926, str. 1, Stališče opozicije; Slovenec, 13. 5. 1926, str. 2, Opozicija vložila predlog zakona.

⁴ Jutro, 14. 4. 1926, str. 1, Oster napad Radića na SLS; Slovenec, 20. 4. 1926, str. 1, Meneviranje St. Radića.

⁵ Slovenski gospodar, 25. 2. 1926, str. 1, Radićevci zapeljujejo naše može. Radićevci tajijo svoje grehe; (Novi) Domoljub, 25. 3. 1926, str. 178, Radićevska protikrimska politika; Franjo Žebot: *Mirotvorci*. V: Slovenski gospodar, 18. 3. 1926, str. 2; Andrej Bedjanič: *Dva obraza Radićeve politike*. V: Slovenski gospodar, 25. 3. 1926, str. 1.

⁶ Slovenec, 14. 2. 1926, str. 1, Interpelacija dr. Hohnjeca na ministra zunanjih del; Jutro, 16. 2.

Slovenska ljudska stranka se je po sestavi Uzunovićeve vlade pridružila skupnim stališčem opozicijskih strank,⁷ saj Pašičev odhod z mesta predsednika vlade kljub velikim pričakovanjem ni izboljšal strankinih pogajalskih pozicij za vstop v vlado.⁸

Anton Korošec je med člani vodstva Narodne radikalne stranke krepil odnose s skupino Ljubomirja Jovanovića, ki je bila strpna do strankinih avtonomističnih idej.⁹ Zaradi predvidevanj o povečanih možnostih vstopa Slovenske ljudske stranke v vlado v začetku leta 1926 je začel po svojem nastopu v Narodni skupščini 8. februarja 1926 ponovno izpostavljati idejo narodnega sporazuma, katere glavni oblikovalec in promotor je bil v času od skupščinskih volitev leta 1923 do sklenitve sporazuma Radić-Pašić.¹⁰ Po sprejetju proračuna za leto 1926/1927 in po ključku zasedanj Narodne skupščine je skupaj z večino opozicijskih poslancev odpotoval iz Beograda.¹¹ Vodstvo opozicijskih strank je proračun ocenilo kot ne-realen in zahtevalo njegovo revizijo. Izvolili so poseben odbor z nalogo izdelati podroben načrt o proračunskem preoblikovanju. Kot zastopnika Jugoslovanskega kluba¹² sta bila v omenjeni odbor imenovana Ivan Vesenjaka in Vladimir Pušenjak; slednji je konec maja 1926 zaradi politične korektnosti zavrnil odlikovanje ministra za finance Ninka Perića za delo v parlamentarnem finančnem odboru.¹³

Konzultacije pri kralju Aleksandru je 5. aprila 1926 v imenu Slovenske ljudske stranke opravil Fran Kulovec.¹⁴ Korošec se je vrnil v Beograd 9. aprila 1926 na skup-

1926, str. 1, Klerikalci kot sluge Vatikana; Jutro, 17. 2. 1926, str. 1, Satisfakcija nunciju Pellegrinettiju; Jutro, 21. 2. 1926, str. 1, Ninčićev odgovor na interpelacije o Pellegrinettiju.

⁷ Slovenec, 9. 4. 1926, str. 1, Imamo vlado; Slovenec, 14. 4. 1926, str. 2, Shodi SLS; Slovenec, 17. 4. 1926, str. 1, Neparlamentarna vlada; Slovenec, 17. 4. 1926, str. 1, Pomembna izjava dr. Korošca; Jutro, 18. 4. 1926, str. 2, Dr. Korošec za politiko sporazuma.

⁸ Slovenec, 10. 4. 1926, str. 1, Izjave raznih politikov o novi vladi; Jutro, 11. 4. 1926, str. 2, Dr. Korošec s Pašičem?

⁹ Jutro, 17. 4. 1926, str. 1, Klerikalci rinejo v vlado; Fran Kulovec: Slovensko stališče. V: Slovenec, 18. 4. 1926, str. 1; Slovenec, 26. 4. 1926, str. 1–2, Zgodovinska seja radikalne stranke; Slovenec, 26. 4. 1926, str. 2, Vtis o včerajšnji seji; Kmetijski list, 24. 11. 1926, str. 2, Razgovor z dr. Korošcem; Slovenec, 5. 5. 1926, str. 1, SLS ostane zvesta svojemu programu; govor načelnika; Jutro, 6. 5. 1926, str. 2, Dr. Korošec in Janez Pucelj; Slovenec, 9. 5. 1926, str. 1, Dr. Korošec pred ljubljanskimi volivci. Zmaga Ljube Jovanovića v medparlamentarnem odboru; Jutro, 9. 5. 1926, str. 2, Dr. Korošec o brezuspešnosti klerikalne politike. Razočarani klerikalci; Jutro, 11. 5. 1926, str. 2, Dr. Korošec priznava svoje neuspehe.

¹⁰ Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1–2, Proračunski govor dr. Antona Korošca; Slovenec, 12. 2. 1926, str. 2, Važna izjava dr. Antona Korošca; Jutro, 18. 4. 1926, str. 2, Dr. Korošec za politiko sporazuma; Slovenec, 9. 5. 1926, str. 1–2, Dr. Korošec pred ljubljanskimi volivci; Slovenec, 19. 5. 1926, str. 1, Izjava dr. Korošca; Pribičević Svetozar: Narodno edinstvo ali narodni sporazum. V: Jutro, 24. 10. 1926, str. 1.

¹¹ Slovenec, 31. 3. 1926, str. 1, Seja Jugoslovanskega kluba; Slovenec, 2. 4. 1926, str. 1, Mož, ki se ne umakne.

¹² Jugoslovanski klub je bil leta 1919 oblikovan parlamentarni poslanski klub Slovenske ljudske, Bunjevsko-šokačke in Hrvatske pučke stranke. Neda Engelsfeld: Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo. Zagreb 1989, str. 112.

¹³ Slovenec, 23. 4. 1926, str. 1, Opozicija zahteva revizijo proračuna; Slovenec, 28. 5. 1926, str. 2 in Jutro, 29. 5. 1926, str. 2, Izjava poslanca Pušenjaka.

¹⁴ Slovenec, 6. 4. 1926, str. 1, Pašić podal ostavko.

ščino Glavnega združnega saveza kot predsednik upravnega odbora, medtem ko je bil edini poslanec Slovenske ljudske stranke v Beogradu ob razpletu vladne krize Anton Sušnik.¹⁵ Razlog za Korošev (delni) umik v politično ozadje je bil nesrečni izrek v njegovem proračunskem govoru, ko je 8. februarja 1926 med drugim dejal, da imajo Srbi svojega kralja, ki ni Slovenec. To je zavrlo približevanje Slovenske ljudske stranke vladi in skalilo odnos z Aleksandrom, ki ga je načelnik z reinterpretacijami izjave uspel popraviti šele ob začetku pogajanj za vstop v vlado jeseni 1926.¹⁶

Predsednik vlade Nikola Uzunović je moral po skupnem nastopu opozicijskih strank in poslancev Hrvatske seljačke stranke ter po izglasovanju nezaupnice zaradi korupcijskih afer 15. maja 1926 odstopiti, kar je pomenilo nov udarec Pašičevi skupini v Narodni radikalni stranki.¹⁷ Uzunović je ob podpori hrvaških poslancev obdržal mandat za sestavo vlade, predstavniki Slovenske ljudske stranke pa na pogajanja niso bili povabljeni. Kljub temu se vladna kriza za Slovensko ljudsko stranko ni razpletla brez možnosti za nadaljnje usklajevanje političnih interesov s predstavniki vladne Narodne radikalne stranke, saj so pristaši Ljubomirja Jovanovića izstopili iz radikalskega poslanskega kluba in osnovali lastnega.¹⁸ Anton Korošec je razcep v najmočnejši srbski stranki ocenil kot zgodovinski dogodek in odstranjevanje ovir za sklenitev narodnega sporazuma.¹⁹ Jovanovićevo pristaši so bili med povabljenimi na velikem shodu za podporo boju proti korupciji v organizaciji vodstva Slovenske ljudske stranke 31. maja 1926 v Ljubljani,²⁰ ki je imel predvsem pomen manifestacije politične moči opozicijskih strank po preoblikovanju vlade in je pomenil potrditev nadaljevanja njihovega skupnega parlamentarnega nastopanja.²¹

Aktivno delovanje Slovenske ljudske stranke v okviru opozicijskega parlamen-

¹⁵ Slovenec, 10. 4. 1926, str. 1, Dr. Korošec o vladi; Slovenec, 11. 4. 1926, str. 2, Skupščina glavne Zadržne zveze.

¹⁶ Nadškofijski arhiv Ljubljana (dalje NAL), A. B. Jeglič, Dnevnik, 1. 11. 1926; Slovenec, 9. 2. 1926, str. 2, Proračunski govor dr. Antona Korošca; Kmetski list, 17. 2. 1926, str. 1, Govor dr. Korošca; Jutro, 13. 4. 1926, str. 2, Nov uspeh dr. Korošca; Slovenec, 5. 5. 1926, str. 1, SLS ostane zvesta svojemu programu; govor načelnika; Jutro, 13. 5. 1926, str. 2, Klerikalci so se prelevili v pašičevce; Slovenec, 18. 6. 1926, str. 2, Odgovor dr. Korošca; Slovenec, 10. 8. 1926, str. 1, Shod SLS v Trebnjem – govor dr. Korošca.

¹⁷ Slovenski narod, 10. 4. 1926, str. 1, Nikola Pašić začenja z ofenzivo; Slovenec, 15. 5. 1926, str. 1–2, Debata o korupciji v parlamentu. Vlada poražena; Slovenec, 16. 5. 1926, str. 1, Seja radikalnega kluba.

¹⁸ Slovenski narod, 20. 4. 1926, str. 1, Shod dr. Korošca v Subotici; Slovenski narod, 28. 4. 1926, str. 1, Izključitev Ljube Jovanovića; Slovenec, 16. 5. 1926, str. 1, Razcep v radikalnem klubu; Slovenec, 18. 5. 1926, str. 1, Tretja Uzunovićevo vlada.

¹⁹ Slovenec, 19. 5. 1926, str. 1, Izjava dr. Korošca.

²⁰ Slovenec, 19. 5. 1926, str. 1, Velik shod vseh protikorupcionističnih strank; Slovenec, 28. 5. 1926, str. 1, Pred ljubljanskim shodom.

²¹ Slovenec, 19. 5. 1926, str. 1, Seja in sklepi opozicije; Kmetski list, 26. 5. 1926, str. 1, Boj proti korupciji; Slovenec, 28. 5. 1926, str. 2, Vsem poštenjakom!; Slovenec, 29. 5. 1926, str. 1, Vsi pošteni Slovenci; Jutro, 29. 5. 1926, str. 2, Ljubomir Davidović o klerikalcih; Slovenec, 30. 5. 1926, str. 1, Pozdravljeni borci za svobodo in poštenje!; Jutro, 1. 6. 1926, str. 2, Nedeljski klerikalni shod v Unionu; Slovenec, 3. 6. 1926, str. 1, Protest voditeljev opozicije; Slovenski gospodar, 3. 6. 1926, str. 1, Veličasten shod proti korupciji.

tarnega partnerstva poleti 1926 ni pomenilo povečevanja zanimanja njenega vodstva za oblikovanje skupne politike opozicijskih strank – v pogovorih o zavrnitvi podpore ratifikaciji Nettunskih konvencij²² se na primer zaradi politike približevanja vladi o tem vprašanju niso več želeli jasno opredeliti.²³ Stališča vodstva Slovenske ljudske stranke sta na srečanjih opozicijskih voditeljev zastopala podpredsednik Jugoslovanskega kluba Anton Sušnik in poslanec Fran Kulovec,²⁴ Anton Korošec pa je medtem iskal možnosti sodelovanja v Narodni radikalni stranki, da bi v primeru volitev v Narodno skupščino zaščitil interese Slovenske ljudske stranke in zajezil politični prodor Hrvatske seljačke stranke v Slovenijo.²⁵ V ta namen je okrepil sodelovanje z vodstvom Hrvatske pučke stranke in posvetil pozornost široko zastavljeni akciji političnih shodov v Sloveniji,²⁶ vendar v svojih javnih nastopih ni izpostavljал zahteve po uvedbi zakonodajne avtonomije v Sloveniji.²⁷ V začetku avgusta 1926 se je sestajal tudi z opozicijskimi politikami zaradi dogovorov o skupnem nastopu za sklicanje Narodne skupščine,²⁸ saj se je z oblikovanjem Demokratske zajednice med Demokratsko stranko in Jugoslovansko muslimansko organizacijo vodstvo Slovenske ljudske stranke spet bolj približalo politiki opozicijskih strank.²⁹ Bolj kot pričakovanje podelitve volilnega mandata opozicijskim voditeljem je poostrena opozicijska drža načelnika Slovenske ljudske stranke pričala o neuspešnosti njegovih pogovorov s

²² O tem gl., npr.: Mateja Ratej: Slovenska ljudska stranka v vladi Antona Korošca – ratifikacija Nettunskih konvencij. V: Zgodovinski časopis, 2005, št. 1–2, str. 111–127.

²³ Slovenec, 12. 6. 1926, str. 1, Delovanje opozicije; Slovenec, 16. 6. 1926, str. 1, Celokupna opozicija proti nettunskim konvencijam; Slovenec, 18. 6. 1926, str. 2, Popolna nedelavnost sedanje vlade; Slovenec, 1. 7. 1926, str. 1, Seja opozicionalnih voditeljev.

²⁴ Slovenec, 20. 4. 1926, str. 1, Velik shod dr. Korošca v Subotici; Slovenec, 21. 4. 1926, str. 1, Opozicija proti korupciji; Slovenec, 13. 6. 1926, str. 1, Seja Narodne skupščine; Slovenec, 2. 7. 1926, str. 1, Stališče ožjega opozicionalnega bloka; Slovenec, 3. 7. 1926, str. 1, Sestanek voditeljev opozicije; Slovenec, 20. 7. 1926, str. 1, Izjava poslanca dr. Kulovca.

²⁵ Kmetški list, 18. 8. 1926, str. 3–4, Odgovor dr. Korošču; Slovenec, 8. 6. 1926, str. 1, Govor dr. Korošca v Požegi; Jutro, 8. 6. 1926, str. 1, Notranja borba v radikalni stranki; Jutro, 8. 6. 1926, str. 2, Klerikalna dvoiličnost; Jutro, 9. 6. 1926, str. 2, Kateremu radikalnemu se klerikalci še niso poklonili; Slovenec, 27. 7. 1926, str. 2, Dr. Korošec v Domžalah; Slovenec, 18. 8. 1926, str. 1, Razgovor z načelnikom SLS dr. Koroščem.

²⁶ Slovenec, 8. 6. 1926, str. 1, Krasno uspeli shodi dr. Korošca na Hrvaškem; Slovenec, 15. 6. 1926, str. 1, Velik shod dr. Korošca; Slovenec, 1. 8. 1926, str. 1, Nov udarec proti Sloveniji; Jutro, 19. 8. 1926, str. 2, Kulturni boj dr. Korošca z Radićem; Slovenec, 18. 8. 1926, str. 1, Razgovor z načelnikom SLS dr. Koroščem; Zlatko Matijević: »Za Hrvatsvo, križ i plug!« – Politička aktivnost Hrvatske pučke stranke od veljačkih do rujanskih parlamentarnih izborna (1925–1927). V: Časopis za suvremeno povijest, 1997, št. 2, str. 256–257.

²⁷ Gl. npr.: Slovenec, 27. 7. 1926, str. 2, Dr. Korošec v Domžalah; Jutro, 28. 7. 1926, str. 2, Dr. Korošec o svoji zavoji politiki; Kmetški list, 28. 7. 1926, str. 1–2, Nekaj pojasnil na govor dr. Korošca.

²⁸ Slovenec, 4. 8. 1926, str. 1, Dr. A. Korošec v Belgradu; Slovenec, 5. 8. 1926, str. 1, Voditelji opozicije o položaju; Slovenec, 6. 8. 1926, str. 1, Malomarnost vlade pri nasiljih in elementarnih nesrečah; Slovenec, 7. 8. 1926, str. 1, Sestanek voditeljev opozicije; Slovenec, 8. 8. 1926, str. 1, Opozicija zahteva delovanje skupščine.

²⁹ Slovenec, 14. 9. 1926, str. 2, Važna izjava dr. Korošca o političnem položaju; Slovenec, 14. 9. 1926, str. 2, Demokratska zajednica.

predstavniki Narodne radikalne stranke;³⁰ ob začetku neformalnih pogovorov z Milanom Srskićem konec septembra 1926 je ponovno omilil opozicijsko držo do vlade in skorajda opustil stike z opozicijskimi voditelji.³¹

Demokratska zajednica je bila ustanovljena 5. oktobra 1926 kot rezultat približevanja politike Jugoslovanske muslimanske organizacije in Demokratske stranke proti vladni Narodni radikalni stranki. Stranki sta ohranili samostojnost v reševanju notranjih vprašanj, vendar je njuno tesno sodelovanje presevalo moč običajnih koalicijskih povezav. Skupni program je temeljil na politiki narodnega sporazuma za ohranitev parlamentarnih metod odločanja ter za reševanje gospodarske krize na podlagi razkrivanja korupcije med organi oblasti. Stranki sta nastopili s skupnimi kandidatnimi listami v Bosni in Hercegovini na oblastnih volitvah 23. januarja 1927 in na skupščinskih volitvah 11. septembra 1927. Vodstvo opozicijske Slovenske ljudske stranke je oblikovanje Demokratske zajednice spremljalo z odobravanjem, saj je ta postala druga najmočnejša parlamentarna skupina; Anton Korošec je pozdravil zlasti začetek novih koalicijskih povezovanj med razcepljenimi parlamentarnimi strankami.³²

Pred nastopom vladne krize so se v Slovenski ljudski stranki začeli pripravljati na razpis pričakovanih in zelenih predčasnih volitev v Narodno skupščino.³³ Poslanec Jugoslovanskega kluba Fran Kulovec je 13. maja 1926 v *Slovenecu* objavil besedilo dopisa slovenskega demokratskega prvaka Gregorja Žerjava z dne 14. maja 1925 ministru za zunanje zadeve Momčilu Ninčiču, s čimer je skušal politično diskreditirati najvplivnejšega idejnega nasprotnika in zaščititi interese Slovenske ljudske stranke v državni upravi.³⁴ Gregor Žerjav je kot minister za gozdove in rude v dopisu zaprosil za odstavitev vicekonzula v Düsseldorfu in pristaša Slovenske ljudske stranke Slavka Barleta z utemeljitvijo, da ne obvlada »slovenskega dialekt«. To je bila iztočnica za večmesečno medsebojno obtoževanje vpletenih akterjev o ponarejanju dokaznega gradiva v časnikih *Jutro* in *Slovenec*,³⁵ vzporedno z njim pa

³⁰ Slovenec, 10. 8. 1926, str. 1, Shod SLS v Trebnjem – govor dr. Korošca; Slovenec, 18. 8. 1926, str. 1, Razgovor z načelnikom SLS dr. Koroščem; Slovenec, 26. 8. 1926, str. 1, Demokratska stranka odklanja vabilo g. Uzunovića; Slovenec, 31. 8. 1926, str. 1, Veličastna manifestacija Slovenske krajine – govor dr. Korošca.

³¹ Slovenec, 5. 10. 1926, str. 1, Veličasten shod dr. Korošca v Brežicah – govor dr. Korošca; Jutro, 14. 10. 1926, str. 2, Priprava SLS na kapitulacijo; Slovenec, 10. 10. 1926, str. 7, Rekonstrukcija vlade.

³² Atif Purivatra: Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sarajevo 1977 (dalje Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija), str. 236, 239, 241, 245, 253 in 263.

³³ Pokrajinski arhiv Maribor, fond Franjo Žebot, Letak izvršilnega odbora SLS v Mariboru pristašem s podpisom Antona Korošca, 6. 2. 1926; Slovenec, 8. 6. 1926, str. 1, Govor dr. Korošca v Požegi; Slovenec, 18. 6. 1926, str. 2, Popolna nedelavnost sedanje vlade.

³⁴ Franc Kulovec: Fotografija dr. Gregorja Žerjava. V: Slovenec, 13. 5. 1926, str. 1–2.

³⁵ Gl. Slovenec, 3. 6. 1926, str. 3, Dr. Žerjav in slovenski dialekt; Jutro, 13. 6. 1926, str. 8, Razkrinkani klerikalni falzifikatorji; Jutro, 15. 6. 1926, str. 2, Klerikalni lažnjivci v pasti; Jutro, 16. 6. 1926, str. 2, Ali je faksimile Žerjavovega pisma falzifikat?; Jutro, 17. 6. 1926, str. 1, Žerjavovo pismo v kovačnici klerikalnih falzifikatorjev; Jutro, 19. 6. 1926, str. 2, Ninčič in Pribičević postavila

je Fran Kulovec izgubljal vpliv na vodenje strankine politike v opozicijskem partnerstvu.³⁶ Poslanci Jugoslovanskega kluba so v zvezi s primerom odstavljenega diplomata 8. julija 1926 v Narodni skupščini vložili interpelacijo proti ministru za zunanje zadeve Momčilo Ninčiča.³⁷ Z omenjeno afero so uravnali politično odmevnost interpelacij, ki so ju vložili poslanci Narodne radikalne stranke na Antona Korošca 27. maja in Antona Sušnika 30. junija 1926 kot svoj odgovor na protikorupcijsko gibanje opozicijskih strank. Vsebina interpelacije zoper ministra za prehrano v vladi Stojana Protiča se je nanašala na vladni nakup raznovrstnih življenjskih potrebščin pri ameriškem *Zavezniškem združenju za inozemske nakupe* v New Yorku leta 1919, Antona Sušnika pa je kot bivšega ministra za promet v vladi Ljubomirja Davidovića bremenilo domnevno nezakonito naročilo za nakup tračnic pri nemškem dobavitelju *Dortmund Union & Otto Wolf* leta 1924.³⁸

Povečana agitacija Slovenske ljudske stranke med volivci poleti 1926 je bila tudi posledica septembrskih volitev v Zbornico za trgovino, obrt in industrijo (nacionalno stanovsko združenje delodajalcev).³⁹ Absolutno večino sedežev je po volitvah ohranila Samostojna demokratska stranka, Slovenska ljudska stranka pa je dobila 3 mandate od 48, zato je bilo ob koncu leta 1926, ko je minister za trgovino in industrijo Ivan Krajač novoizvoljeno Zbornico zaradi nepravilnosti pri izvedbi volitev razpustil, zadovoljen zlasti strankin krščanskosocialni krog.⁴⁰ V Slovenski ljudski stranki so skladno z idejo o stanovski organiziranosti družbe želeli razširiti politični vpliv na področje gospodarskih združenj in z oblikovanjem skupne gospodarske politike slovenskih političnih strank pod okriljem Slovenske ljudske stranke onemo-

klerikalce na laž; Gregor Žerjav: Klerikalni falzifikatorji na popolnem umiku. V: Jutro, 18. 6. 1926, str. 2; Fran Kulovec, Franc Smodej: Izjava. V: Slovenec, 18. 6. 1926, str. 2; Fran Kulovec: Izjava. V: Slovenec, 19. 6. 1926, str. 1; Gregor Žerjav: *Jutrov* faksimile Žerjavovega pisma. V: Slovenec, 19. 6. 1926, str. 1; Isti: Mera je polna. V: Slovenec, 19. 6. 1926, str. 2; Jutro, 25. 6. 1926, str. 2, Uredništvo *Jutra*, G. Kulovec, Vi nesramno lažete!; Jutro, 6. 7. 1926, str. 2, G. Kulovec toži, a ne radi obrekovanja, nego radi popravka; Jutro, 1. 9. 1926, str. 2, Ali bo Kulovec sedaj tožil?

³⁶ Jutro, 9. 10. 1926, str. 2, Izpremembe v vodstvu klerikalne stranke?

³⁷ Slovenec, 9. 7. 1926, str. 1, Interpelacija o aferi dr. Barle – dr. Žerjav.

³⁸ Slovenec, 29. 5. 1926, str. 1, Interpelacija radikalov o nabavah leta 1919 v Ameriki; Jutro, 29. 5. 1926, str. 1, Korupcijska interpelacija proti drju Korošču; Slovenec, 29. 5. 1926, str. 2, Ponesrečena intriga proti ljubljanskemu shodu; Slovenec, 1. 7. 1926, str. 1, Udarec v vodo; Slovenec, 3. 7. 1926, str. 1, Izjava poslanca Sušnika; Boj za obstoj in svobodo Slovenije. Tajništvo Slovenske ljudske stranke. Ljubljana 1924, str. 35–41.

³⁹ Slovenec, 27. 7. 1926, str. 2, Dr. Korošec v Domžalah; Jutro, 29. 7. 1926, str. 2, Začetek nepoštenega boja klerikalcev za politizacijo Zbornice za trgovino, obrt in industrijo; Slovenec, 10. 8. 1926, str. 1, Shod SLS v Trebnjem – govor dr. Korošca; France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998 (dalje Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike), str. 67.

⁴⁰ Jutro, 30. 9. 1926, str. 1, Katastrofalen poraz klerikalcev; Slovenec, 2. 10. 1926, str. 3, Volivni rezultati; Slovenec, 3. 10. 1926, str. 1, Jalovo zmagoslavje; Jutro, 9. 10. 1926, str. 2, Izpremembe v vodstvu klerikalne stranke; Slovenski narod, 23. 12. 1926, str. 2, Razpust Zbornice za trgovino, obrt in industrijo; Slovenski narod, 25. 12. 1926, str. 2, K razpustu Zbornice za trgovino, obrt in industrijo; Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike, str. 67.

gočiti prevladujočo vlogo Samostojne demokratske stranke v njih.⁴¹ Podobne interese so zasledovali tudi na volitvah v Delavsko zbornico (državno stanovsko združenje delojemalcev) februarja 1926, na katerih so dobili 14 mandatov od 50;⁴² predstavniki krščanskih socialistov so po volitvah očitali vodstvu Slovenske ljudske stranke namerno zanemarjanje volitev zaradi bojazni pred okrepitevijo in osamosvojitvijo levega strankinega krila.⁴³

Slovenska ljudska stranka je poleti 1926 ponovno ostro nastopila tudi proti Hrvatski seljački stranki, ki je dobila na skupščinskih volitvah leta 1923 in 1925 v mariborskem volilnem okrožju 2 oziroma 3 mandate.⁴⁴ Strankini predstavniki so o slovenskem značaju Prekmurja, kjer je imel Stjepan Radić najmočnejšo volilno bazo, govorili na katoliški izobraževalni prireditvi Kmetski dnevi, ki je potekala od 13. do 15. avgusta 1926 v Mariboru v duhu krepitve kmečke stanovske zavesti kot doprinos k izgraditvi stanovsko urejene državne skupnosti, 29. avgusta 1926 pa so organizirali veliko manifestacijsko zborovanje za upravo ohranitev Prekmurja v okviru mariborske oblasti v Murski Soboti in v Črenšovcih.⁴⁵ Čeprav so Antona Korošca na shodu Slovenske ljudske stranke v Brežicah 3. oktobra 1926 z govorniškega odra preganali pristaši tam tradicionalno močne Slovenske kmetske stranke,⁴⁶ je njen prvak, politični zaveznik Stjepana Radića v Sloveniji in minister za kmetijstvo Ivan Pucelj, povečeval javni pritisk na vodstvo Slovenske ljudske stranke za priključitev vladni koaliciji. Slovenska kmetska stranka (glasilo *Kmetski list*) je nastala 2. maja 1926 z združitvijo Samostojne kmetijske stranke (glasilo *Kmetijski list*) in Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev, s čimer se je formalno povečalo število simpatizerjev Hrvatske seljačke stranke v Sloveniji.⁴⁷ Pridružitvi Slovenske ljudske stranke vladni koaliciji so bili naklonjeni predstavniki obeh največjih vladnih strank.⁴⁸

⁴¹ Slovenec, 10. 8. 1926, str. 1, Shod SLS v Trebnjem – govor dr. Korošca; Slovenec, 10. 10. 1926, str. 6, Dr. Korošec o slovenski politiki; Anton Korošec: Kriza parlamentarizma. V: Socialna misel, 1926, V, str. 265–268; Josip Jeraj: Ustavni problem naše države. V: Socialna misel, 1923, II, str. 129 in 135.

⁴² Naša Straža, 11. 12. 1925, str. 1, Volitve v Delavsko zbornico; Slovenec, 9. 2. 1926, str. 3, Izid volitev v Delavsko zbornico; Jutro, 9. 2. 1926, str. 3, Izid volitev v Delavsko zbornico.

⁴³ Jutro, 10. 2. 1926, str. 2, Obračunavanje.

⁴⁴ Slovenski gospodar, 29. 7. 1926, str. 4, Poročila SLS; Slovenski gospodar, 5. 8. 1926, str. 1, Radić žali slovensko ljudstvo; Slovenec, 12. 8. 1926, str. 2, HPS v Dalmaciji; Slovenski gospodar, 26. 8. 1926, str. 1, Radićevci ven iz Slovenije!

⁴⁵ Slovenec, 17. 8. 1926, str. 3–4, Praznik slovenskega kmetskega ljudstva v Mariboru; Slovenec, 28. 8. 1926, str. 5, Resolucije kmetskih dnevo v Mariboru; Slovenski gospodar, 2. 9. 1926, str. 1, Veličastna manifestacija za slovensko Prekmurje!

⁴⁶ Slovenec, 5. 10. 1926, str. 1, Veličasten shod dr. Korošca v Brežicah – govor dr. Korošca; Jutro, 5. 10. 1926, str. 2, Razbit dr. Korošček shod v Brežicah; Kmetski list, 6. 10. 1926, str. 1, »Veličasten shod« dr. Korošca v Brežicah.

⁴⁷ Jutro, 4. 5. 1926, str. 2, Ustanovitev politične podružnice zagrebške gospode; Slovenec, 4. 5. 1926, str. 2, Radić-Pučljeva poroka v Celju; Jurij Perovšek: Programi političnih strank organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929), Viri 13. Ljubljana 1998, str. 22.

⁴⁸ Jutro, 12. 10. 1926, str. 2, Sklepi vodstva SLS; Jutro, 14. 10. 1926, str. 2, Priprava SLS na kapitulacijo; Kmetski list, 24. 11. 1926, str. 2, Razgovor z dr. Koroščem; Jutro, 16. 10. 1926, str. 1, Klerikalci in vladna kriza; Jutro, 17. 10. 1926, str. 1, Kako je Radić potegnil klerikalce; Jutro, 19. 10.

Njena podpora bi v primeru ratifikacije Nettunskih konvencij (1925), ki so urejale gospodarske odnose med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS na širšem področju Reke,⁴⁹ vladi olajšala položaj, Ivan Pucelj pa je želel omiliti predvsem Korošcev odpor do članov vlade iz Hrvatske seljačke stranke;⁵⁰ v pogovoru z novinarjem *Kmetskega lista* 24. septembra 1926 je Pucelj dejal: »Trdno sem prepričan, da je dolžnost SLS, ki je že na treh zaporednih volitvah dobila absolutno večino glasov slovenskega naroda, da vstopi v vlado. /.../ In javno izjavljam tu, da sem takoj pripravljen odstopiti kot minister, če bi bila moja oseba ovira za vstop SLS v vlado.«⁵¹

Medtem ko sta Ivan Pucelj in Stjepan Radić pozivala k čimprejšnjemu vstopu Slovenske ljudske stranke v vlado,⁵² so v stranki odobraval Koroščevo zadržanost pri pogajanjih s predstavniki Narodne radikalne stranke.⁵³ Ta zaradi neomajne zahteve o javni odpovedi avtonomističnemu programu po vzoru sporazuma Pašić-Radić⁵⁴ niso obetala skorajšnjega konsenza,⁵⁵ dodaten razlog za previdnost vodstva Slovenske ljudske stranke pa je predstavljala okrepljena struja Nikole Pašića v Narodni

1926, str. 1, Uvodnik; Slovenec, 19. 10. 1926, str. 1, Sestanek dr. Korošca z Radićem; Slovenski narod, 19. 10. 1926, str. 1, Konference med dr. Korošcem in Stjepanom Radićem. Dr. Korošec se pogaja z radikali in radičevci; Jutro, 21. 10. 1926, str. 1, Koketiranje med klerikalci in RR; Slovenec, 23. 10. 1926, str. 1, Uzunović in Radić o vstopu SLS v vlado; Jutro, 23. 10. 1926, str. 2, Radikalska odveza klerikalnim bivšim avtonomistom; Jutro, 26. 10. 1926, str. 1, Blamirani klerikalci; Gregor Žerjav: Avtonomija na mrtvaškem odru. V: Jutro, 29. 10. 1926, str. 2.

⁴⁹ Bogdan Krizman: Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled. Zagreb 1975, str. 45.

⁵⁰ Jutro, 22. 10. 1926, str. 1, Pogajanja s klerikalci prekinjena; Slovenec, 28. 10. 1926, str. 2, Jamstva; Jutro, 28. 10. 1926, str. 1, Politična bolezen dr. Korošca?; Kmetski list, 17. 11. 1926, str. 1–2, Shod zaupnikov SLS v Celju.

⁵¹ Kmetski list, 29. 9. 1926, str. 1, Pogovor s tovarišem ministrom Pucljem.

⁵² Slovenski narod, 7. 4. 1926, str. 1, Radić napoveduje vstop SLS v vlado; Jutro, 18. 4. 1926, str. 1, Komuniste šefov opozicijskih skupin; Slovenec, 20. 4. 1926, str. 1, Manevriranje St. Radića; Jutro, 28. 4. 1926, str. 2, Dr. Korošec na Rakeku; Slovenec, 29. 4. 1926, str. 1, Radićevi napori za obnovo RR; Kmetski list, 12. 5. 1926, str. 1–2, Sijajni »uspehi« dr. Korošca; Kmetski list, 27. 10. 1926, str. 1, Na križ poti; Kmetski list, 3. 11. 1926, str. 2, Vstop SLS v vlado in mi; Kmetski list, 29. 9. 1926, str. 2; 10. 11. 1926, str. 1, SLS in vlada.

⁵³ Franjo Žebot: Ali bo naša SLS stopila v vlado?. V: Slovenski gospodar, 28. 10. 1926, str. 1; Slovenski gospodar, 4. 11. 1926, str. 1, Stališče Slovenske ljudske stranke.

⁵⁴ Nikola Pašić je besedilo sporazuma s Stjepanom Radićem s 16. 7. 1925 objavil na seji kluba Narodne radikalne stranke 16. 2. 1926, da bi s tem odvrnil prvake opozicijskih strank od političnega povezovanja s Stjepanom Radićem, ki je v sporazumu na osnovi vidovdanske ustave priznal tako državno kot narodno edinstvo. – Slovenec, 16. 2. 1926, str. 1, Besedilo sporazuma med radikalno in Radićevo stranko.

⁵⁵ Slovenec, 15. 6. 1926, str. 6, Shod radikalne stranke v Mariboru; Jutro, 15. 6. 1926, str. 2, Agitacijski shod NRS v Mariboru; Slovenec, 18. 6. 1926, str. 2, Odgovor dr. Korošca; Slovenec, 27. 7. 1926, str. 2, Dr. Korošec v Domžalah; Jutro, 19. 9. 1926, str. 1, Klerikalci odpravljajo g. Puclja iz vlade; Kmetski list, 22. 9. 1926, str. 1, Najnovejše želje dr. Korošca; Jutro, 19. 10. 1926, str. 1, Klerikalci se pogajajo za vstop v vlado; Slovenec, 24. 10. 1926, str. 1, Novi glasovi o SLS; Slovenec, 27. 10. 1926, str. 2, Vprašanje vstopa SLS v vlado; Jutro, 17. 11. 1926, str. 1, Radičevci in radikali odklanjajo klerikalce.

radikalni stranki.⁵⁶ Anton Korošec je pozorno spremljal boj za prevlado v Narodni radikalni stranki, ker je bil od njegovega razpleta odvisen tudi politični položaj Slovenske ljudske stranke.⁵⁷ Glede na poudarke v svojih javnih nastopih je vse do Pašičeve smrti 10. decembra 1926 pričakoval zmago njegovih privrženec⁵⁸ – v pogovoru za zagrebški list *Novosti*, ki ga je povzel *Kmetški list* Slovenske kmetijske stranke, se je med drugim zavzel za zaščito osebne integritete Nikole Pašiča in njegove družine pred posledicami korupcijskih afer.⁵⁹

Jeseni 1926 so se notranjepolitične razmere v Kraljevini SHS zaostriale zaradi nesoglasij med vodstvom koalicijskih Narodne radikalne in Hrvatske seljačke stranke.⁶⁰ Vodstvo Slovenske ljudske stranke je na svoji seji 10. oktobra 1926 sklenilo vladi predstaviti stališče o nujnem začetku reševanja težkega socialnega in gospodarskega položaja države. Jugoslovanskemu poslanskemu klubu je odobrilo proste roke pri izbiri taktike, kar je pomenilo odobritev nadaljnjih pogajanj za vstop v vlado.⁶¹ Predsednik vlade Nikola Uzunović je 13. oktobra 1926 kralju ponudil svoj odstop, vendar ga je v nekaj dneh preklical.⁶² Anton Korošec je poznojesenska srečanja strankarskih prvakov izkoristil za približevanje vladni Narodni radikalni stranki,⁶³ da bi dosegel ugodnejši položaj za Slovensko ljudsko stranko do izvedbe volitev v oblastne skupščine, katerih cilj je bila združitev ljubljanske in mariborske oblasti ter prevzem upravnih funkcij v Sloveniji.⁶⁴ Vodja Slovenske ljudske stranke je 2. novembra 1926 za časnik *Slovenec* povedal: »*Naš program je eminentno državotvoren in*

⁵⁶ Slovenec, 23. 10. 1926, str. 1, SLS v središču političnega položaja; Jutro, 23. 10. 1926, str. 1, Barantanje s klerikalci se nadaljuje; Slovenec, 6. 11. 1926, str. 1, Pravilna taktika dr. Korošca.

⁵⁷ Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1, Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhnikih.

⁵⁸ Slovenec, 23. 10. 1926, str. 2, Kaj pišejo o SLS; Jutro, 17. 11. 1926, str. 1, Radičevci in radikali odklanjajo klerikalce; Jutro, 17. 11. 1926, str. 2, G. Korošec rehabilitira mladega in starega Pašiča.

⁵⁹ Jutro, 16. 11. 1926, str. 2, Zbor zaupnikov SLS v Celju; Kmetški list, 24. 11. 1926, str. 2, Razgovor z dr. Korošcem.

⁶⁰ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 222sl.

⁶¹ NAL, A. B. Jeglič, Dnevnik, 24. 10. 1926; Slovenec, 12. 10. 1926, str. 2, Seja vodstva Slovenske ljudske stranke; Slovenec, 13. 10. 1926, str. 1, Resolucija SLS.

⁶² Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, 1. del. Zagreb 1961, str. 486–487.

⁶³ NAL, A. B. Jeglič, Dnevnik, 1. 11. 1926; Slovenec, 14. 10. 1926, str. 1, Komentarji in kombinacije; Jutro, 19. 10. 1926, str. 1, Politični položaj po obnovitvi RR vlade; Slovenec, 19. 10. 1926, str. 1, Vlada in sodelovanje SLS – izjava dr. Korošca; Slovenec, 21. 10. 1926, str. 1, Uzunović vabi SLS v vlado; Slovenec, 23. 10. 1926, str. 1, SLS v središču političnega dogajanja; Jutro, 24. 10. 1926, str. 2, Kapitulacijska pogodba radikalcev s slovenskimi klerikalci; Slovenec, 27. 10. 1926, str. 1, Važna izjava dr. Korošca; Slovenec, 28. 10. 1926, str. 2, Priznanje ustave; Jutro, 29. 10. 1926, str. 2, SLS v tih kompaniji z vlado; Slovenec, 3. 11. 1926, str. 1, Izjava dr. Korošca; Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca; Kmetški list, 17. 11. 1926, str. 1–2, Shod zaupnikov SLS v Celju.

⁶⁴ Slovenec, 22. 10. 1926, str. 2, Časopisni glasovi o SLS; Slovenski gospodar, 11. 11. 1926, str. 1, Ali in kedaj bodo volitve v oblastne in srezke skupščine!; Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1–2, Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhnikih; Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000 (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem), str. 77.

dalekovidno reformatoričen,⁶⁵ vendar ni pristal na formalno odpoved avtonomi-
stičnemu programu stranke.⁶⁶ V začetku novembra 1926 se je ponovno delno
umaknil iz pogajanj za vstop v vlado in obnovil sodelovanje z opozicijskimi vodi-
telji.⁶⁷ Sklenil je počakati na kristalizacijo odnosov med sprtimi skupinami v Na-
rodni radikalni stranki in v zvezi s tem na morebitno politično upokojitev Nikole
Pašiča.⁶⁸ Slednji je z neodobravanjem spremljal pogajanja o morebitnem vstopu
Slovenke ljudske stranke v vlado jeseni 1926; odgovoru na vprašanje novinarja o
sodelovanju Slovenske ljudske stranke v vladi se je po pisanju *Slovenskega naroda*
izognil z besedami: »Slovinci imajo po narečju velike sličnosti z našim narodom v
Južni Srbiji (Makedonija, op. p.), zlasti z narodom v bližini Soluna.«⁶⁹

Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke v Celju 14. novembra 1926 je ob
vzočnosti približno 600 večinoma štajerskih zaupnikov potrdil Koroščeve usmerit-
ve.⁷⁰ Pogovori vodstva Slovenske ljudske stranke za vstop v vlado so sprožili neso-
glasja v stranki glede stopnje popuščanja vladnim zahtevam.⁷¹ Anton Korošec je
nasprotja ob soočenju različnih interesov v času volitev v oblastne skupščine skušal
preseči s pozivi k enotnemu političnemu nastopu Slovencev. Njegovi (predvolilni)
argumenti o nujnosti narodove soudeležbe pri državnem odločanju in številni pozivi
Slovincem k sklenitvi političnega konsenza za vzpostavitev gospodarsko močne Slo-

⁶⁵ Slovenec, 3. 11. 1926, str. 1, Izjava dr. Korošca.

⁶⁶ Slovenski narod, 23. 10. 1926, str. 1, Radikali o vstopu SLS v vlado; Slovenski narod, 31. 10.
1926, str. 1, Ojačeno nasprotje med radikali in klerikalci; Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1–2, Zbor
zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca; Kmetški list, 17. 11. 1926, str. 1–2,
Shod zaupnikov SLS v Celju; Kmetški list, 24. 11. 1926, str. 1–2, Ali je to pošteno?; Jutro, 16. 11.
1926, str. 2, Zbor zaupnikov SLS v Celju.

⁶⁷ Slovenski narod, 27. 10. 1926, str. 1, Definitivno prekinjenje pogajanj med vlado in SLS;
Slovenski narod, 5. 11. 1926, str. 1, Vstop SLS odstavljen z dnevnega reda; Slovenec, 5. 11. 1926, str.
1, Opozicija poziva vlado k delu; Slovenec, 6. 11. 1926, str. 2, Opozicija proti nedelavnim mi-
nistrom; Slovenec, 7. 11. 1926, str. 2, Konferenca voditeljev opozicije; Slovenec, 12. 11. 1926, str. 2,
Opozicija bo javnosti pojasnila položaj; Jutro, 16. 11. 1926, str. 1, Utis Koroščevega celjskega govora;
Slovenec, 19. 11. 1926, str. 1, Širša seja voditeljev opozicije; Jutro, 19. 11. 1926, str. 1, Po premirju v
radikalnem klubu; Slovenec, 23. 11. 1926, str. 1, Opozicija proti nasiljem režima; Slovenec, 26. 11.
1926, str. 1, Akcija opozicije; Slovenec, 4. 12. 1926, str. 2, Šefi ožje opozicije za pravice parlamenta.

⁶⁸ Slovenski narod, 31. 10. 1926, str. 1, Pred pomirjenjem med radikali?; Slovenski narod, 3. 11.
1926, str. 1, Pašič zahteva odstop Uzunovičeve vlade; Slovenski narod, 5. 11. 1926, str. 1, Borba med
Uzunovičem in Pašičem na višku; Slovenski narod, 9. 11. 1926, str. 1, Premirje med Pašičem in
Uzunovičem; Slovenski narod, 17. 11. 1926, str. 1, Senzacionalni dogodki v radikalni stranki;
Slovenski narod, 21. 11. 1926, str. 1, Sprava med radikali; Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1, Velik govor
Antona Korošca na Vrhnikih.

⁶⁹ Slovenski narod, 20. 10. 1926, str. 1, Pašič o Slovencih in novi vladi.

⁷⁰ Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1–2, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona
Korošca; Kmetški list, 17. 11. 1926, str. 1–2, Shod zaupnikov SLS v Celju; Jutro, 16. 11. 1926, str.
2, Zbor zaupnikov SLS v Celju.

⁷¹ NAL, A. B. Jeglič, Dnevnik, 3. 12. 1926; Slovenski narod, 13. 10. 1926, str. 1, Kriza v SLS;
Jutro, 13. 10. 1926, str. 2, Absolutizem in razčiščenje v SLS; Slovenec, 14. 10. 1926, str. 2, Vodstvo
SLS; Jutro, 14. 10. 1926, str. 2, Sestanek duhovščine proti vodstvu SLS; Jutro, 16. 10. 1926, str. 1,
Uvodnik; Slovenski narod, 16. 11. 1926, str. 1, Zbor zaupnikov SLS v Celju; Slovenec, 26. 11. 1926,
str. 1, Volitve v oblastne skupščine razpisane.

venije kot branika na severozahodu države pod vodstvom Slovenske ljudske stranke so bili oprti na zaostrovanje odnosov med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo,⁷² ki so se v Sloveniji manifestirali v zmeraj izrazitejših nastopih italijanskih oblasti proti slovenski narodni manjšini na Goriškem.⁷³ Anton Korošec je 14. novembra 1926 na zboru strankinih zaupnikov v Celju v predstavitvi mednarodnega političnega položaja med drugim dejal: »*Nobenega dvoma ni, da Mussolini namerava nekaj podvzeti.*«⁷⁴

Pogajanja med italijansko in albansko diplomacijo so se 27. novembra 1926 zaključila s sklenitvijo Tiranskega pakta, sporazuma o prijateljstvu med državama, ki je povečal italijansko navzočnost na Balkanu, hkrati pa omogočil tudi napad opozicijskih strank na vlado.⁷⁵ Anton Korošec je po podpisu italijansko-albanskega pakta prijateljstva odpotoval v Beograd na pogovore s predstavniki parlamentarnih klubov,⁷⁶ kjer so se opozicijski voditelji po opravljenih sestankih z zunanjim mini-

⁷² Gl. Slovenec, 7. 8. 1926, str. 1, Važna izjava dr. Korošca; Slovenec, 10. 8. 1926, str. 1, Shod SLS v Trebnjem – govor dr. Korošca; Kmetiski list, 18. 8. 1926, str. 3–4, Odgovor dr. Korošcu; Slovenec, 18. 8. 1926, str. 1, Razgovor z načelnikom SLS dr. Koroščem; Jutro, 31. 8. 1926, str. 2, Klerikalci se pogajajo na dve strani; Slovenec, 14. 9. 1926, str. 2, Važna izjava dr. Korošca o političnem položaju; Slovenec, 3. 10. 1926, str. 7, Jugoslavija in njeni sosedje – predavanje dr. Korošca; Slovenec, 5. 10. 1926, str. 1, Veličasten shod dr. Korošca v Brežicah – govor dr. Korošca; Jutro, 5. 10. 1926, str. 2, Nedosledni dr. Korošec; Jutro, 15. 10. 1926, str. 2, Italijanska zunanja politika in naša država; Jutro, 30. 10. 1926, str. 1, Alarmančne vesti o italijanskih vojnih pripravah; Jutro, 6. 11. 1926, str. 2, Obkroževalni poskusi Italije; Jutro, 12. 11. 1926, str. 2, Italijanska ekspanzija na Balkanu; Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1–2, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca; Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1, Velik govor Antona Korošca na Vrhniki; Slovenec, 18. 1. 1927, str. 1, Govor Antona Korošca na predvolilnem shodu v Ljubljani; Slovenec, 1. 2. 1927, str. 1, Pred novo vlado; Slovenec, 20. 4. 1927, str. 1, Po sestavi nove vlade; Anton Korošec: Ob novem letu. V: Slovenec, 1. 1. 1927, str. 1; Anton Korošec: O političnem programu Slovencev. V: Socialna misel, 1926, št. 1, str. 3.

⁷³ Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca; gl. tudi: Jutro, 30. 10. 1926, str. 1, V znamenju splošne nesigurnosti; Jutro, 6. 11. 1926, str. 1, Fašistovsko divjanje nad Slovenci v Gorici; Slovenec, 7. 11. 1925, str. 1, Nujno vprašanje Jugoslovanskega kluba na ministra Ninčiča; Jutro, 10. 11. 1926, str. 1, Nova fašistovska nasilja; Slovenec, 11. 11. 1925, str. 1, Dr. Hohnjec ožigosa nekulturnost italijanskega gospodstva; Slovenec, 11. 11. 1926, str. 1, Manifestacija Narodne skupščine za zatirane brate; Jutro, 12. 11. 1926, str. 1, Nasilstva proti našemu narodu; Slovenec, 12. 11. 1926, str. 1, Interpelacija Jugoslovanskega kluba radi aretacije poslanca Wilfana; Naša Straža, 13. 11. 1925, str. 1, Mučeništvo našega življa pod Italijo – govor dr. Hohnjeca; Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca; Jutro, 21. 11. 1926, str. 1, Nova nasilstva nad goriškimi Slovenci; Slovenski narod, 5. 12. 1926, str. 1, Italijanska ofenziva na Balkanu.

⁷⁴ Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca.

⁷⁵ Jutro, 3. 11. 1926, str. 1, Oster italijanski afront proti naši državi; Jutro, 4. 12. 1926, str. 1, Posledice albanskega pakta; Slovenec, 4. 12. 1926, str. 1, Izjava dr. Korošca o italijansko-albanskem paktu; Jutro, 5. 12. 1926, str. 1, Zahrbtna politika Italije; Slovenski narod, 5. 12. 1926, str. 1, Interpelacije o italijansko-albanski zvezi; Slovenec, 7. 12. 1926, str. 1, Tiranski pakt; Jutro, 9. 12. 1926, str. 2, Italijanska ofenziva na Balkanu; Bogdan Krizman: Vanjska politika jugoslovanske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled. Zagreb 1975, str. 46–47; Jože Pirjevec: Jugoslavija. Nastanek ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 53.

⁷⁶ Slovenec, 1. 12. 1926, str. 1, Posvetovanje krone s političnimi voditelji; Slovenec, 3. 12. 1926, str. 1, Sestanek voditeljev opozicije.

strom Momčilom Ninčičem dogovorili za enoten parlamentarni nastop proti pasivnosti jugoslovanske vlade ob podpisu italijansko-albanske pogodbe.⁷⁷ Nikola Uzunović je moral na njihov pritisk 7. decembra 1926 odstopiti z mesta predsednika vlade, kar so prvaki opozicijskih strank razumeli kot priložnost za prevzem oblasti, zato so postavljali visoke pogoje za sodelovanje svojih strank v vladi.⁷⁸ Anton Korošec se je v pogovorih s kraljem Aleksandrom in Nikolo Uzunovićem zavzemal za »*diktaturo parlamentarnih voditeljev*«, torej za sestavo avtoritativne koncentracijske vlade na podlagi narodnega sporazuma s podrobnim gospodarskim in socialnim programom, oziroma za razpis skupščinskih volitev v primeru, da bi bila sestava takšne vlade nemogoča.⁷⁹ Podobne vladne koalicije so pogoste v primerih zunanje ogroženosti države, kar kaže na resnost, ki jo je načelnik Slovenske ljudske stranke pripisoval zunanjepolitičnemu položaju države po sklenitvi Tiranskega pakta.⁸⁰ V podrobnostih so pogovori s predstavniki vlade potekali v smeri zagotovitve finančnih pogojev za delovanje oblastnih samouprav in zakonskih določitev pristojnosti med državno upravo ter oblastno samoupravo, pri čemer se je vodstvo Slovenske ljudske stranke soočalo s težnjami vlade po razbremenitvi državne blagajne tako, da bi si oblastne skupščine zagotovile lastne vire financiranja.⁸¹

Tri dni po odstopu vlade je umrl Nikola Pašić,⁸² kar je pomenilo možno izboljšanje položaja vodstva Slovenske ljudske stranke pri približevanju Narodni radikalni stranki, kljub temu pa so bili pogovori med predstavniki obeh strank 21. decembra 1926 ponovno prekinjeni.⁸³ Korošec je imel v prihodnjih dneh še informativne pogovore s predstavniki vlade,⁸⁴ ogorčenja nad razpletom vladne krize pa ni skrival, saj je vodstvo stranke že predlagalo poslanca Andreja Gosarja in Frana Kulovca za vodenje ministrstev za socialno politiko in kmetijstvo ter se je pripravljalo na

⁷⁷ Slovenec, 5. 12. 1926, str. 1, Dolga konferenca ministra Ninčiča z dr. Korošcem; Slovenec, 5. 12. 1926, str. 1, Ožja opozicija za temeljito spremembo; Slovenec, 7. 12. 1926, str. 1, Velekritičen moment.

⁷⁸ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 222.

⁷⁹ Slovenec, 4. 12. 1926, str. 1, Izjava dr. Korošca o italijansko-albanskem paktu; Slovenec, 7. 12. 1926, str. 2, Dr. Korošec o položaju; Slovenec, 14. 12. 1926, str. 1, Korošec, Davidović, Pribičević pri kralju; Slovenec, 14. 12. 1926, str. 1, Kaj so voditelji strank nasvetovali kralju; Jutro, 14. 12. 1926, str. 1, Šefi opozicije nasvetujejo volitve; Jutro, 15. 12. 1926, str. 2, Kaj so voditelji strank nasvetovali kroni; Slovenec, 15. 12. 1926, str. 1, Naše stališče; Jutro, 16. 12. 1926, str. 1, G. Uzunović vabi vse stranke v vlado; Slovenec, 18. 12. 1926, str. 1, Pogajanja Uzunovića z voditelji strank.

⁸⁰ Drago Zajc: Parlamentarno odločanje. Ljubljana 2000, str. 52.

⁸¹ Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1, Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhniku; Jutro, 4. 1. 1927, str. 2, Klerikalna politika zopet na elastiki; Slovenec, 18. 1. 1927, str. 1, Ljubljana na čelu slovenskega naroda – govor dr. Antona Korošca; Striplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 114.

⁸² Slovenski narod, 11. 12. 1926, str. 1, Nikola Pašić umrl.

⁸³ Slovenec, 15. 12. 1926, str. 1, Naše stališče; Slovenec, 23. 12. 1926, str. 1, Radikalni krogi o izjavi dr. Korošca.

⁸⁴ Slovenec, 24. 12. 1926, str. 1, Vlada še vedno ni sestavljena; Slovenec, 28. 12. 1926, str. 1, Zadnja pogajanja med dr. Korošcem in Uzunovićem; Slovenec, 28. 12. 1926, str. 1, Uzunović znova vabi SLS v vlado.

kadrovske zamenjave v upravnih odborih pomembnejših podjetij v Sloveniji: »*Mi Slovenci se zopet enkrat vračamo iz Beograda razočarani. V tej krizi se je zahtevalo od nas tisto, kar se ni zahtevalo od nobene druge stranke: da se odrečemo bistvenim točkam svojega programa. To je nasilje, kateremu ni primere.*«⁸⁵ Neuspešno so se končala tudi vladna pogajanja z drugimi opozicijskimi prvaki, Nikola Uzunović pa je 24. decembra 1926 obnovil vlado s predstavniki Hrvatske seljačke stranke.⁸⁶

V Slovenski ljudski stranki pred koncem leta 1926 niso podali prepričljivih razlogov za prekinitev pogajanj s predstavniki vlade. Anton Korošec je pred novim letom nepričakovano sklical sejo Jugoslovanskega kluba, ki je trajala dva dni, saj je večina poslancev že odpotovala iz Beograda; v uradnem sporočilu s seje so zapisali: »*Jugoslovanski klub je na povoljno znanje sprejel poročilo predsednika dr. Korošca o zadnjih političnih dogodkih in konstatira: Gospod Nikola Uzunović ni zadosti pravočasno obvestil pooblaščenega zastopnika kluba o sestavi svoje sedanje vlade* (Anton Korošec je kot uradni razlog svojega umika iz pogajanj navedel imenovanje aktivnega generala na mesto ministra za promet, op. p.). *Po dogodkih na katoliški sveti večer Uzunović ni obnovil zvez in razgovorov s tem klubom, kar bi gotovo storil, ako bi resno hotel, da v njegovi vladi sodelujejo tudi zastopniki slovenskega naroda*«.⁸⁷

Ne glede na povedano lahko med najpomembnejše razloge za prekinitev pogajanj Slovenske ljudske stranke in vladnih predstavnikov štejemo trdne izhodiščne pogajalske zahteve Nikole Uzunovića glede prilagajanja avtonomističnega programa centralističnim interesom vlade in pripravljenost Stjepana Radića za nadaljnje sodelovanje v vladi.⁸⁸ Kot kaže, je nenadna odločitev Antona Korošca o odstopu od pogajanj naletela na nestrinjanje že nastavljenih ministrskih kandidatov Slovenske ljudske stranke, saj jo je Korošec pospremil s pojasnilom, da mora strankin vstop v vlado koristiti vsemu narodu in ne le posameznikom – ministrskim kandidatom.⁸⁹ Zamrznitev pogajanj med Nikolo Uzunovićem in Antonom Korošcem je bila začasne narave, pripravljenost na nadaljnje pogovore za vstop v vlado pa na nobeni strani ni zamrla. Vodstvo Slovenske ljudske stranke se je v prizadevanjih za vstop v vlado sklicevalo na zaostritev mednarodnega položaja Kraljevine SHS po sklenitvi

⁸⁵ Slovenec, 22. 12. 1926, str. 1, Nečuvveno postopanje z zastopniki slovenskega naroda; Jutro, 22. 12. 1926, str. 1, Nov debate dr. Koroščeve politike; Slovenski narod, 22. 12. 1926, str. 1, Dr. Korošec ostro obtožuje radikale; Jutro, 28. 12. 1926, str. 2, Kompromitirani in blamirani klerikalci.

⁸⁶ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 223.

⁸⁷ Slovenec, 29. 12. 1926, str. 1, Seja Jugoslovanskega kluba; Slovenec, 30. 12. 1926, str. 1, Komunikacije Jugoslovanskega kluba o pogajanjih z Uzunovićem; Jutro, 30. 12. 1926, str. 1, Čudovit komunikacije kluba SLS; Jutro, 4. 2. 1927, str. 2, Svetozar Pribičević o politiki dr. Korošca; Slovenec, 6. 2. 1927, str. 2, Generala za prometnega ministra.

⁸⁸ Slovenski narod, 23. 10. 1926, str. 1, Radikali o vstopu SLS v vlado; Slovenec, 18. 11. 1926, str. 1, Pribičević in Korošec proti Radiću; Slovenski narod, 15. 12. 1926, str. 1, Radić o Pašiću, krizi in klerikalizmu; Slovenski narod, 25. 12. 1926, str. 1, Radičevci in klerikalci se kregajo za oblast v Sloveniji; Slovenski narod, 28. 12. 1926, str. 1, Zakaj klerikalci niso v vladi; Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1, Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhniki; Jutro, 30. 1. 1927, str. 1, Konzultacije na dvoru.

⁸⁹ Slovenec, 15. 1. 1927, str. 1, Važna izjava dr. A. Korošca.

Tiranskega pakta,⁹⁰ vlada pa je stranki omogočila nemoteno volilno kampanjo za volitve v oblastne skupščine.⁹¹

Slovenska ljudska stranka je med obema svetovnima vojnama ohranjala svoj prepoznaven politični položaj v jugoslovanski politični stvarnosti tudi (in zlasti) s političnim povezovanjem z največjo srbsko stranko – Narodno radikalno stranko. V dvajsetih letih 20. stoletja je bil vrhunec njunega političnega sodelovanja dosežen s podpisom Blejskega sporazuma leta 1927 med Velimirjem Vukičevićem in Antonom Korošcem, ki je slednjemu leta 1928 omogočil prevzem ministrstva za notranje zadeve in mesta predsednika vlade. Vendar je bilo v odnosih med Narodno radikalno stranko in Slovensko ljudsko stranko novo poglavje političnega približevanja pričeto že leta 1926 po sestopu radikalskega staroste Nikole Pašiča z oblasti in po njegovi smrti decembra 1926.

Predzgodovina odnosa med največjo srbsko in največjo slovensko politično stranko pa se je vsekakor začela takoj po skupščinskih volitvah leta 1923, ko je bil Anton Korošec v stalnih stikih s predstavniki Narodne radikalne stranke, ki so se po smrti Stojana Protića združevali okrog predsednika Narodne skupščine Ljubomirja Jovanovića. Mednje je spadal tudi Velimir Vukičević, ki je poleti 1925 postal najpomembnejši politični zaveznik Antona Korošca. Zaradi avtoritete Nikole Pašiča, ki je vztrajal na formalni odpovedi od strankinega avtonomističnega državnopravnega programa, in Vukičevićevega podrejenega položaja v Narodni radikalni stranki, se je njuna zveza polno udejanjila s sklenitvijo Blejskega sporazuma.

Za konec in kot zanimivost: avgusta 1923 sta medstrankarska pogajanja med Slovensko ljudsko stranko in Narodno radikalno stranko vodila Fran Kulovec in minister za promet Velizar Janković, na njih pa so razpravljali tudi o upravnih avtonomiji Slovenije in o spojitvi ljubljanske in mariborske oblasti. Anton Korošec, ki je v izjavah za javnost zanikal, da bi se s predstavniki Narodne radikalne stranke pogajal za vstop v vlado, je na septembrskih pogajanjih zahteval izvzete cerkvenih zemljišč iz določil agrarne reforme, kar je bilo v nasprotju z uradnimi stališči stranke o tem vprašanju.⁹²

⁹⁰ Slovenski narod, 31. 10. 1926, str. 1, Ojačeno nasprotje med radikali in klerikalci; Slovenec, 28. 12. 1926, str. 2, Uzunović znova vabi SLS v vlado; Jutro, 28. 12. 1926, str. 1, Klerikalci se še pogajajo za vstop v vlado; Slovenec, 30. 12. 1926, str. 1, Radikalni klub o vstopu SLS v vlado; Jutro, 30. 12. 1926, str. 1, Velika debata v radikalskem klubu; Jutro, 30. 12. 1926, str. 1, Nova klerikalna ponudba g. Uzunoviću; Jutro, 31. 12. 1926, str. 1, Uzunović odklanja razgovor s klerikalci; Anton Korošec: Ob novem letu. V: Slovenec, 1. 1. 1927, str. 1.

⁹¹ Slovenec, 5. 2. 1927, str. 1, Radičevci z demagoško obtožnico proti Maksimoviću; Slovenec, 27. 2. 1927, str. 1, Izbruhi Pavla Radića proti škofu dr. Jegliču; Kmetijski list, 4. 5. 1927, str. 1, Govor Stjepana Radića na sestanku v Ptujju.

⁹² Slovenec, 2. 9. 1923, str. 1, Razgovor s Korošcem; Slovenski narod, 27. 4. 1923, str. 2, Skomine po vladi; Straža, 4. 6. 1923, str. 1, Položaj v Beogradu; Slovenec, 5. 6. 1923, str. 1–2, Važna izjava Korošca; Jutro, 31. 8. 1923, str. 1, Klerikalne zahteve za vstop v vlado; Slovenec, 2. 9. 1923, str. 1, Razgovor s Korošcem; Jutro, 6. 9. 1923, str. 2, Radikalsko-klerikalna pobratimija; Jutro, 11. 9. 1923, str. 1, Dr. Korošec na razpotju; Slovenec, 6. 11. 1923, str. 1–2, Zbor zaupnikov SLS; Politični katekizem ali Kaj mora vsak državljan vedeti o politiki? Ljubljana 1920, str. 41; Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija, str. 162.

Mateja Ratej

THE STRENGTHENING BOND BETWEEN THE SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY
AND NATIONAL RADICAL PARTY AFTER THE FALL OF THE LAST GOVERNMENT
OF NIKOLA PAŠIĆ IN 1926

S u m m a r y

In March 1926 the opposition parties proposed an interpellation to the Ministers for Foreign Affairs and Finance due to the suspicions of corruption in case of Prime Minister Nikola Pašić's son and certain other government members of the National Radical Party. After the establishment of Uzunović's government, the Slovenian People's Party joined the shared standpoint of the opposition parties, since Pašić's withdrawal from the post of the President of the Government did not improve the People's Party's negotiation options for entering the government, despite its great expectations. Among the members of the National Radical Party leadership, Korošec strengthened his relations with the Ljubomir Jovanović's group, which was tolerant of the Slovenian People's Party's autonomist ideas. In the spring of 1926 Korošec retreated into the background, since in his budgetary speech he, among other things, stated awkwardly that the Serbs have their own king, who is not Slovenian. This impeded the approximation of the People's Party to the government and worsened the relations with the King. After a vote of no confidence due to the corruption affairs, Uzunović had to resign on 15 May 1926, which represented a new blow against Pašić's group in the National Radical Party. The government crisis resolved in a way which presented possibilities for the further harmonisation of political interests by the Slovenian People's Party, since the followers of Jovanović left the radical parliamentary group. Korošec saw the split in the strongest Serbian party as a historical event. In August 1926 Korošec met with opposition politicians in order to reach an agreement on the joint effort to convene the National Assembly. His mounting opposition attitude attested to the inability to come to terms with the representatives of the National Radical Party. An increased agitation of the Slovenian People's Party among the electorate in the summer of 1926 was also caused by the September elections into the Chamber of Commerce, Craft Trade and Industry, since the People's Party wanted to spread its political influence to the field of economic associations. At the same time, Korošec followed the struggle for dominance in the National Radical Party carefully. Judging from the emphases expressed in his public appearances, until the very death of Pašić in December 1926, Korošec expected Pašić's adherents to win. He also took advantage of the party leaders' meetings in the late autumn to get closer to the National Radical Party in order to ensure a better position for the Slovenian People's Party at the Administrative Unit Assembly elections. In November 1926 Korošec once again partly retreated from the negotiations to enter the government. He decided to wait until the relations between the opposing groups within the National Radical Party became clear. Pašić followed the negotiations about the potential entry of the Slovenian People's Party into the government with disapproval. Korošec's (pre-election) arguments on the necessity of the national participation in the decision-making at the state level were also based on the worsening relations between the Kingdom of SHS and the Kingdom of Italy. In December 1926 Uzunović resigned from his post of the President of the Government, which was seen by the leaders of the opposition parties as an opportunity to take over the power. Korošec argued for the establishment of an authoritative concentration government on the basis of an agreement between the nations. The talks between the representatives of the Slovenian and Serbian parties were once again severed in the end of December, and Korošec did not give any convincing reasons for that. However, they include Uzunović's tough initial negotiations demands with regard to the adaptation of the autonomist programme to the centralist interests of the government and the willingness of Stjepan Radić to keep participating in the government. The frozen negotiations were temporary and the willingness for further talks did not dwindle on either side.

1.01
Prejeto 25. 2. 2011

UDK 355.121(497.4)"1918/1941"

Mojca Šorn*

Sobivanje med vojaštvom in civilnim prebivalstvom na Slovenskem v prvi Jugoslaviji

IZVLEČEK

Avtorica v razpravi predstavi socialno dinamiko med vojaštvom in civilnim prebivalstvom na Slovenskem v prvi Jugoslaviji. Obravnavana interakcija je bila po eni strani pozitivna in je celo vplivala na družabni, kulturni in socialni nivo slovenskega prebivalstva. Po drugi strani pa je sobivanje med pripadniki vojske in civilnim prebivalstvom terjalo tudi negativne posledice, ki so se v glavnem nanašale na razne manjše prekrške.

Ključne besede: Slovenija, 1918–1941, civilno prebivalstvo, pripadniki vojske, socialna dinamika

ABSTRACT

COEXISTANCE BETWEEN MILITARY AND THE CIVILIAN POPULATION IN SLOVENIA DURING THE FIRST YUGOSLAVIA

In the following discussion the author will present the social dynamics between the members of the armed forces and the civilian population in Slovenia during the First Yugoslavia. On one hand the interaction under consideration was positive and even had significance for the social, cultural and societal level of the Slovenian population. On the other hand the cohabitation of the members of the Army and the civilian population also had negative consequences, mostly involving various minor offences.

Key words: Slovenia, 1918–1941, civilian population, members of the armed forces, social dynamics

*** Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-naslov: mojca.sorn@inz.si**

****** Članek je nastal v okviru projekta št. M6-0180 (Vojaško-civilni odnosi v Sloveniji med obema vojnama), ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The author acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. M6-0180).

V razpravi bo predstavljena socialna dinamika med pripadniki vojske in civilnim prebivalstvom na Slovenskem v prvi Jugoslaviji. Obravnavana interakcija je bila po eni strani pozitivna in je celo vplivala na družabni, kulturni in socialni nivo slovenskega prebivalstva, kar je razvidno iz dokumentov, ki pričajo o raznih akcijah oziroma delovanju vojakov, ki so v krogu svojih enot, predvsem pogosto ob priložnosti vojaških vajah, nudili pomoč civilnemu prebivalstvu: kmetom pri delu na polju in v gozdu, gradili so ceste, pomagali so v primeru naravnih nesreč.¹ Nadalje pa je širši spekter interakcije razbrati tudi iz dokumentov, ki obravnavajo razne cerkvene, posvetne in vojaške svečanosti ter vojaške prireditve, na primer nastope vojaških godb, razne vojaško športne igre. Pri tem je treba poudariti, da so številne prireditve organizirali celo v dobrodelne namene, zaradi česar so bili vojaki deležni še dodatne naklonjenosti. Po drugi strani pa je sobivanje med pripadniki vojske in civilnim prebivalstvom terjalo tudi negativne posledice, ki so se v glavnem nanašale na razne manjše prekrške. Le v redkih primerih je šlo za prekoračitev pooblastil ene ali druge obravnavane skupine oziroma za razne druge hujše kršitve.

Ker je bila obravnavana dinamika tako negativna kot tudi pozitivna, znotraj tega pa večplastna, bo v prispevku najprej ovrednotena in nato podrobneje razčlenjena.

Odnos civilnega prebivalstva do vojske oziroma do vojaštva je bil vsekakor pozitiven, celo dober. Izraze naklonjenosti ljudstva do srbske vojske je razbrati že konec leta 1918, kljub temu da je bila ta formacija širšim slovenskim množicam takrat še relativno nepoznana. Do srečanja je prišlo po razglasitvi Države SHS, ki jo je Slovenija dočakala brez svojih oboroženih sil. Za slovensko ozemlje, ki je bilo v zaledju italijanske fronte, je nastala nevarnost po premirju z Avstro-Ogrsko v začetku novembra 1918 oziroma po umiku okoli 300.000 vojakov avstro-ogrsko armade z italijanskega bojišča čez slovensko ozemlje.² Zaradi tega in zaradi lažjega vzdrževanja javnega reda in miru v obdobju oblikovanja nacionalne državne oblasti je Narodni svet ustanovil polvojaško organizacijo, imenovano Narodna odbrana. V Ljubljani je deloval tudi neformalni častniški odbor, poseben položaj pa so imele vojaške enote, ki so jih sestavljali srbski vojni ujetniki. Del srbskega vojaškega oddelka, ki se je v začetku novembra 1918 skozi Ljubljano vračal v domovino (»Kakor odposlani z neba so dospeli 6. novembra 1918 srbski vojaki /.../ v Ljubljano«³), je namreč po

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Kraljeva banska uprava Dravske banovine. Upravni oddelek, 1801–1941 (dalje AS 68), f. 20-1 (1936), št. 23502/1.

² Damijan Guštin: Oborožene sile Države SHS. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 193.

³ Jutro, 29. 10. 1938, str. 3, Prva srbska vojska v Ljubljani. Spomini pokojnega polkovnika Stevana Kujundžiča.

dogovoru z Narodnim svetom ostal v prestolnici. Vojaki so stražili ljubljansko železniško postajo, pomembne vojaške in državne objekte ter patroljirali peš in na konjih po mestu in njegovi okolici. Vojaki so bili nastanjeni v domobranski vojašnici, več srbskim oficirjem pa so bivališče ponudile »gostoljubne narodne ljubljanske družine«. V Ljubljani so na čast »srbskim junakom« priredili slavnostno gledališko predstavo »Divji lovec« ter koncert slovenskih, hrvaških in srbskih narodnih pesmi, ki jih je izvajal pevski zbor Glasbene Matice v veliki dvorani Uniona.⁴

Civilna sfera je imela do vojske, ki jo je od vsega začetka sprejemala ne le kot dejstvo, temveč kot zakonitost in avtoriteto, pri čemer je ni povezovala ne s politiko ne z ideologijo,⁵ pozitiven odnos celotno obravnavano časovno obdobje. To je med drugim razbrati tudi iz citata iz leta 1940: »S prihodom vojaštva je naša dolina [Ribniška, op. av.] čisto na novo oživela. Prebivalstvo, ki je najprisrčneje sprejelo vojaštvo v svojo sredino, ni bilo razočarano.«⁶

Civilno prebivalstvo je vojake resnično sprejelo v svoje okolje⁷ in to ne le kot neko (vojaško) avtoriteto, temveč kot ljudi.⁸ Slednje so na primer ne nazadnje izkazovali tudi z iskrenim zanimanjem za srbske običaje. Glasilo Sokolič je leta 1922 poročalo, da so številni Mariborčani kljub slabemu vremenu željno pričakovali, »da se naše oko razveseli pogleda na šege in navade bratov onkraj Save, ki so praznovali svoj božič«.⁹ Slovesen obhod po mestu in vesplošno praznovanje z godbo sta se ponavljala iz leta v leto. »Badnjak« oziroma pravoslavni božič so po starem srbskem običaju proslavljali tudi pravoslavni vojaki ljubljanske garnizije: vojaški sprevod z godbo, zastavami ter okrašenimi konji in vozovi je vzbudil po mestu veliko zanimanje. Spoštovanje ljudskih množic do vojaštva pa je bilo izraženo tudi v razumevanju njihove potrebe po drugih (verskih) obredih. Za njih so bili organizirani pravoslavni obredi s spovedjo in obhajilom (v Ljubljani v evangeličanski cerkvi), kmalu so bile osnovane prve pravoslavne cerkvene občine (v Ljubljani leta 1921). Povsem brez zapletov in celo s sodelovanjem ter spodbudami mestnih občin sta bili v tridesetih letih 20. stoletja zgrajeni tudi pravoslavni cerkvi v Celju in Ljubljani. O tem je v svojih spominih spregovoril tudi general Bogoljub Ilić, ki je v Sloveniji služboval dve leti: »Navedel bom, kako so bili ti ljudje naši iskreni

⁴ Prav tam.

⁵ Ustni vir Mirko Kambič, izjava z dne 27. 3. 2007 pri avtorici.

⁶ Slovenec, 28. 8. 1940, str. 5, V slovo g. polkovniku Mirku Paju, poveljniku 37. pešpolka v Ribnici.

⁷ O vojaških enotah, nastanjenih na slovenskem ozemlju v Janez J. Švajncer: *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1992 (dalje Švajncer, *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*), str. 158–159.

⁸ Obojestransko naklonjenost potrdi tudi citat slovenskega častnika kraljeve vojske Benedikta Zeilhoferja: »Premeščeni v južne kraje /.../ smo se tamkaj začeli udeleževati in spoznavati zemljo in ljudi. Opazili smo takoj, da nas je narod spoštoval, kakor smo mi spoštovali njihove šege in tudi njihove kase (žepe, denarnice)« – Janez J. Švajncer: *Benedikt Zeilhofer – vojak*. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1983, št. 1–2, str. 176.

⁹ Anton Šeško: *Praznovanje badnjaka v Mariboru*. V: *Sokolič*, IV. Ljubljana 1922, str. 26.

prijatelji in kako veliki podporniki Jugoslavije /.../: za zidavo pravoslavne cerkve sta ban g. dr. Marušić z banovinskim odborom in predsednik občine z občinskim ljubljanskim odborom podarila najlepši prostor pri glavnem vhodu v »Tivoli«, najlepše urejenem parku ne samo v Sloveniji, temveč v naši celotni državi.«¹⁰

Eden od kazalnikov trditve, da je civilno prebivalstvo jugoslovanske vojske sprejelo in obravnavalo pozitivno, je razviden tudi iz številnih zapisov, da so oficirji radi služili v Dravski banovini, saj dobrega odnosa prebivalcev do vojske in dobronamernosti civilnih in cerkvenih oblasti ter višjega nivoja urbanizacije nikakor niso mogli spregledati.¹¹ O Slovencih so imeli dobro mnenje tudi navadni vojaki, saj so se strinjali, da so pozorni, simpatični in pripravljeni razumeti in sprejemati drugačnost.

Seveda do vzajemnosti med obravnavanima skupinama ni vodil le pozitiven odnos civilnih prebivalcev do vojske, temveč tudi ravnanje slednje, ki je v večini spoštovala »ljudsko življenje«.

Temeljni namen namestitve vojaških garnizij po posameznih slovenskih krajih je bil vzpostavitev in zagotovitev reda, prav tako pa tudi težnje oblasti, ki so želele s pomočjo vojske, organizirane po eksteritorialnem načinu,¹² vojake in domačine spoznati z nacionalno mentaliteto širše populacije. Ta namera oblasti je v Sloveniji padla na plodna tla, sobivanje je namreč sprožilo večplastno socialno dinamiko, ki je zgovorna sama zase.

Sama nastanitev vojaštva ni potekala brez zapletov, stanovanjska beda je po prvi svetovni vojni namreč grozila tudi večini najemnikom v slovenskih mestih. Boj proti perečim težavam je napovedal pri poverjeništvu za socialno skrbstvo ustanovljen stanovanjski referat. V okviru tega so delovali stanovanjski odseki, ki so bili še posebej dejavni v večjih mestih po Sloveniji, kjer so bile ustanovljene posebne stanovanjske komisije. Konec leta 1921 so bile vse te ukinjene in vsi stanovanjski posli so prešli na politične oblasti prve stopnje, se pravi na mestne upra-

¹⁰ »Koliko so ti ljudi bili iskreni naši prijatelji i veliki pobornici Jugoslavije navešču /.../: za zidanje pravoslavne crkve ban g. dr. Marušić sa banovinskim odborom i predsednik opštine sa opštinskim ljubljanskim odborom poklonili su najlepši plac kod glavnog ulaza u »Tivoli«, taj najlepše uređeni park ne samo u Sloveniji već i u celoj naši državi.«, v: Bogoljub Ilić: Memoari armijskog generala 1898–1942. Beograd 1995 (dalje Ilić, Memoari armijskog generala), str. 143.

¹¹ Mile Bjelajac: Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922–1935. Beograd 1994 (dalje Bjelajac, Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije), str. 267.

¹² O eksteritorialnem načinu popolnjevanja polkov v Viktor Andrejka: Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes. V: Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 293; Švajncer, Vojna in vojaška zgodovina Slovencev, str. 156. O naborih, ki so predstavljali eno izmed pomembnih točk stika med vojaško in civilno sfero, Marko Zajc: K zgodovini naborov v Kraljevini SHS/Jugoslaviji : »V Dravski banovini je že od pamti veka v navadi, da rekruti veseljačijo«. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2008, št. 1, str. 91–104.

ve, ki so bile upravičene do dodeljevanja stanovanj. Spore je na nižjem nivoju reševalo stanovanjsko sodišče, na višjem nivoju je bilo za to pooblaščenno upravno sodišče.

Pri nastanitvi vojaštva so bili izrazitejši problemi predvsem v Mariboru in Ljubljani. Na na podlagi arhivskega gradiva sem podrobneje obdelala primer prestolnice,¹³ kjer je vojaška uprava po prevratu brez soglasja mestnih oblasti zasedla obe vojašnici. Kmalu nato je bila v dogovoru obeh strank določena najemnina za objekta, sklenjene so bile najemne pogodbe za eno leto, ki naj bi se, če ne bi bile pravočasno odpovedane, avtomatično podaljšale.¹⁴ V najemnino niso bili všteta poraba vode, elektrike in dimnikarska dela, za kar je plačevala vojaška uprava posebej.¹⁵

Prvotno določeno najemnino za vojašnici so ljubljanske mestne oblasti vojaški upravi leta 1921 primerno povišale. Ker pa vojaška uprava nove postavke ni hotela priznati, je ljubljanska mestna oblast izposlovala odmero najemnine pri takratnem stanovanjskem razsodišču. Leta 1924 in 1925 je ljubljanski magistrat najemnino za vojašnici zopet povišal, saj je bilo prej ali slej računati na večja popravila teh objektov,¹⁶ vendar višjih stroškov vojaška uprava zopet ni bila pripravljena plačati. Od prvega oktobra 1926 vojaška uprava ljubljanski mestni občini ni plačala več nobenega zneska. Ljubljanska mestna občina je razmišljala, da bi se za erar spustila v pravdo, vendar je na podlagi izkušenj mariborske občine dvomila o uspehu. Odločila se je torej, da bo obe vojašnici ponudila brezplačno v last vojski in se s tem znebila vseh stroškov, ki so jih terjala razna popravila in obnovitvena dela.

Podobne spore je v prihodnosti preprečeval zakon o nastanitvi vojske in mornarice. Določal je, da je lastnikom prostorov, v katere se naseli vojaštvo, treba nuditi denarno nadomestilo. Za nastanitev po stavbah državnih in samoupravnih teles nadomestil sicer ni predvidel, vendar v primeru vojnega stanja vojska ni bila dolžna nadomestil plačati niti privatnim ustanovam niti drugim organom. Za pravilno izvedbo nastanitve vojske so bile zadolžene tako vojaške kot tudi civilne (občinske) oblasti, ki so morale na podlagi katastrskih podatkov izdelati popis objektov za namestitve vojske, hkrati pa so morale izvajati preglede vseh stavb samoupravnih teles, privatnih oseb in drugih ustanov na območju posamezne občine.¹⁷

¹³ Primer Ljubljane sem izpostavila zato, ker so podatki za Maribor skopi. Temeljna dokumenta, na podlagi katerih sem postavila trditev, da je imela tudi mariborska mestna občina probleme z vojaško upravo v zvezi z najemom objektov, sta v Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), fond Mesto Ljubljana. Splošna mestna registratura (dalje LJU 489), Reg. I, t. e. 1897, št. 226 in ZAL, LJU 489, Reg. I, t. e. 1897, št. 124.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam, št. 258.

¹⁶ Prav tam, št. 257.

¹⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ), Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, fond 72, f. 33, št. 131, Zakon o nastanivanju vojske i mornarice.

Nekaj let po koncu prve svetovne vojne so zaradi pomanjkanja stanovanj oziroma zaradi visokih najemnin v objektu vojašnice živeli tudi mnogi oficirji s svojimi družinami.¹⁸ Zahtevam vojnega vrha, da morajo komandant mesta in oficirji zaradi svojega ugleda prebivati v predelu mesta, kjer so bivali njegovemu stanu ustrezni družbeni krogi, so v večini lahko zadostili šele z zakonom o nastanitvi, ki je določal njihov stanovanjski standard. Za pravilno nastanitev so bile dolžne poskrbeti občinske oblasti, hkrati pa so morale skrbeti za sorazmerno obremenitev vseh strank. Pri tem se sicer pojavi vprašanje, kaj je sorazmerna obremenitev pomenila za posamezno vojaško osebo, saj so imele te tako nizko plačo, da so bile kljub vsem dodatkom¹⁹ prisiljene živeti skromno in ni bilo mogoče trditi, da so v odnosu do primerljivi slojev civilnega prebivalstva na kakršen koli način privilegirane. Mile Bjelajac v svoji knjigi piše, da je francoski vojni ataše po mnogih srečanjih z jugoslovanskimi enotami in oficirji opazil to skromnost, ki se je izražala celo v tem, da so mnogi svoje cigarete trgali na dvoje, obleka marsikoga pa je kazala številne zaplate.²⁰

Bivanje oficirjev in vojaških uradnikov ter njihovih družin v najetih privatnih stanovanjih v mestu pa se je precej razlikovalo od bivanja oziroma življenja vojaštva. Otroci oficirjev (v začetku dvajsetih let 20. stoletja je bilo teh okoli 20) so hodili v šolo z domačinskimi otroki, učili in tudi naučili so se slovenskega jezika in stkali prijateljstva.²¹ Tudi žene oficirjev so prišle v stik z domačim prebivalstvom – v trgovinah, na tržnici, na vrtovih, na raznih prireditvah in šolskih sestankih. Oficirji in njihove družine so bolj ali manj redno obiskovali kino, gledališče, gostinske lokale, organizirali so zabave za nove znance in se odzivali povabilom le-teh, hodili so na sprehode, na izlete in v hribe ter na javna kopališča.²² Drugače je bilo z vojaki in tudi s podoficirji, ki so živeli kasarniško življenje skupaj s svojimi enotami.²³ Le redkeje, glede na delovni tempo in materialni položaj, so se vključili v neposredno življenje kraja nastanitve. V prostem času so v večjih mestih obiskovali kinopredstave, gledališča, plese, gostilne, sprehajali so se in obiskovali športne prireditve. Veliko prostega časa pa so preživeli kar v vojašnici, kjer so imeli svoje knjižnice in organizirane druge prostočasne dejavnosti, glasbene in športne.

¹⁸ Gl. ZAL, LJU 489, Reg. I, t. e. 1897, št. 436.

¹⁹ O prejemkih/dodatkih gl. Zakon o ustroju vojske in mornarice. V: Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 42 (22. 3. 1930) (dalje Zakon o ustroju vojske in mornarice, UL KBUDB, št. 42), Osmi del, čl. 256–299.

²⁰ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, str. 174.

²¹ Prav tam, str. 267, op. 768.

²² O vsakodnevem življenju oficirjev in njihovih družin v Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), Rokopisi, ROK 23, Spominske knjige polkovnika Milana Majcna.

²³ Podoficirji so sicer bivali v vojašnici, vendar so bila posebej za njih preurejene posamezne sobe v manjša stanovanja, po navadi enosobna s kuhinjo. – ZAL, LJU 489, Reg. I, t. e. 1897, št. 383, 436, 550.

Izsek iz življenja oficirjev in njihovih družin priča o tem, da so s civilisti delili vsakdan, kar za druge pripadnike vojaških enot ni moč trditi. Njihovo vključevanje v civilno sfero je bilo v širšem kontekstu vidno predvsem na posvetnih in cerkvenih praznovanjih ter vojaških slovesnostih. Večino teh so se, poleg ljudskih množic, udeleževali predstavniki tako civilnih in cerkvenih kot tudi vojaških oblasti. General Bogoljub Ilič, ki je dve leti služboval v Sloveniji, je v svojih spominih zapisal, da take harmonije in solidarnosti v sodelovanju civilnih in vojaških predstavnikov ni srečal nikoli in nikjer drugje.²⁴ Le kot primer naj bo izpostavljeno eno izmed teh praznovanj – množično vojaško praznovanje po raznih krajih Slovenije ob uvedbi nove jugoslovanske polkovne zastave.²⁵ Teh srečanj so se udeležili zastopniki cerkvenih in posvetnih oblasti, predstavniki raznih uradov in institucij ter narodnih, kulturnih in prosvetnih organizacij, klubov, društev, javnih zavodov idr.²⁶ V Ljubljani je podžupan prof. Jarc z navdušenjem pozdravil prihod nove zastave jugoslovanske vojske, saj se je Ljubljana, kot je poudaril, »stoječ ob meji države, dobro zaveda, kaj pomeni zanjo močna jugoslovanska vojska«.²⁷ Kot viden znak »enodušne volje« prebivalstva prestolnice je podžupan na zastavo kot simbol miru in sprave pripel lovorov venec. Da so bile take prireditve ljudem v veselje, so pričale množice ljudi po vseh krajih, tako v Škofji Loki, kjer je novo zastavo sprejele »vsa vojska in velike množice iz mesta in vsega sreza z največjo slovesnostjo in navdušenjem«, kot tudi v Ljubljani, kjer so na glavnem kolodvoru in v njegovi okolici nekateri svoj prostor pod soncem našli celo na bližnjih stavbah. Slovesnega dogodka se je udeležilo tudi veliko ljudi s podeželja, ki so z jutranjimi vlaki prišli v mesto, da bi skupaj z množico »vzklikali vojski« in jo obsipavali s cvetjem.

Življenje v slovenskih mestih in na podeželju je vojska močno zaznamovala tudi z godbo,²⁸ ki je bila v obdobju med svetovnima vojnama del mestnega repertoarja družabnih in kulturnih prostorov. T. i. simfonične koncerte je ansambel Dravske divizijske oblasti redno izvajal v dvorani hotela Union, vojaška godba je bila redno navzoča tudi na promenadnih točkah tako v Ljubljani kot tudi v Mariboru in Celju, organizirala pa je tudi številne koncerte po drugih krajih Slovenije.²⁹ Glasbeniki vojaških formacij so bili ne nazadnje tudi dobrodošli gosti raznih dobro-

²⁴ Bogoljub Ilič, Memoari armijskega generala, str. 146.

²⁵ Do leta 1929 so bile polkovne zastave stare srbske polkovne zastave. – Švajncer, Vojna in vojaška zgodovina Slovencev, str. 154.

²⁶ O svečanostih ob priliki sprejema polkovne zastave v Ljubljani: Slovenski narod (dalje SN), 9. 9. 1930, str. 1, Velika vojaška svečanost v Ljubljani, v Celju; SN, 9. 9. 1930, str. 1, Sprejem polkovne zastave v Celju, v Škofji Loki; SN, 9. 9. 1930, str. 1, Sprejem zastave 52. polka v Škofji Loki.

²⁷ SN, 9. 9. 1930, str. 1, Velika vojaška svečanost v Ljubljani.

²⁸ 39. in 40. člen Zakona o ustroju vojske in mornarice (v: UL KBUDB, št. 42) obravnavata t. i. godbeno stroko: »Tej stroki je naloga, zadoščati pri vojski in mornarici glasbeno-etičnim potrebam in negovati narodno glasbeno veččino.« Na čelu godbene stroke je bil referent za glasbo pri ministrstvu vojske in mornarice. Skrbel je za »pravilno opravljanje službe te stroke, za njeno izpopolnjevanje in dopolnjevanje.« Slednje je bilo dovoljeno tudi z glasbeniki – civilisti.

²⁹ Gl. Slovenec, 12. 7. 1940, str. 7, Nova godba celjskega 39. pešpolka.

delnih prireditev,³⁰ zabavnih večerov in plesnih prireditev. Poleg koncertov oziroma posameznih točk vojaške godbe so bili med ljudmi priljubljeni tudi vojaški športni mitingi. Ti so bili dobre ocene deležni tudi zaradi svoje dobrodelne narave, njihov izkupiček je bil večkrat namenjen tako Zimski pomoči in Rdečemu križu kot tudi invalidom iz prve svetovne vojne. Med omenjenimi srečanji so izstopali predvsem letalski mitingi in konjske tekme, ki jih je Komanda Dravske divizijske oblasti priredila v korist (bodočega) ljubljanskega stadiona.³¹ Konjske tekme so pritegnile široko množico gledalcev, ki so si lahko ogledali t. i. šolsko jahanje, tekmo v skakanju in dirke. Komanda Dravske divizije je k sodelovanju povabila tudi člane Slovenskega jahalnega kluba, sokole in orle.

Podeželsko prebivalstvo je v stik z vojaštvom prišlo v glavnem le ob vojaških vajah.³² Tovrstno sodelovanje pa izraža svojo dvojnost. Za kmete je bila predvsem dobrodošla pomoč vojakov pri delu na poljih, travnikih in v gozdovih, občasno pa je bila dobrodošla tudi pomoč vojaških veterinarjev. Domačini so radi spremljali in komentirali manevre in presojali njihovo uspešnost oziroma sposobnost vodilnega kadra.³³ Teže pa so kmetje sprejeli obvezno popisovanje volov in konj ter določbo o »popolnjenju vojaške sile« oziroma mobilizacijo vprežne živine in vozov med vojaškimi vajami; registracija vojaško obvezne živine je leta 1920 na Hrvaškem in v Posavju izzvala nemire večjih razsežnosti, posamezne spore pa tudi med slovenskimi kmeti,³⁴ ki pa so se konec koncev pozivom za pregled njihovih vozov in živine in tudi mobilizaciji le-teh zgledno odzvali.³⁵ Posestnike je vznemirjalo tudi uničevanje privatne posesti s strani vojaštva. Arhivsko gradivo priča o škodi, povzročeni na nastanitvenih objektih, o onesnaževanju okolja, o sekanju drevja, pobiranju pridelkov ipd.³⁶ Tipična pritožba je na primer ta: »Celjska inženjerska četa ima v

³⁰ Dobrodelne prireditve vojaških glasbenih skupin so bile predvsem pogoste v korist Rdečega križa, gl. Slovenec, 19. 9. 1940, str. 7, Celje.

³¹ ZAL, LJU 489, Reg. I., t. e. 1739, št. 591.

³² ZAC, fond Občina Celje okolica 1850–1935 (dalje ZAC 25), t. e. 33, ovoj XXXIII/72, št. 3615; prav tam, št. 5979/2, Sreski načelnik vsem občinam, sem zasledila podatek, da prebivalci podeželja z vojaki niso prišli v stik le v času vojaških vaj. O tem pričajo dokumenti o »komisijonalni nabavi« stelje in krme ter pšenice in hrane za vojake. To vrsto trgovanja je konec maja 1931 naročilo Ministrstvo za vojsko in mornarico in se je nanašalo na vse komandante armadnih oblasti. Vojaški intendantni so s pomočjo upravnih oblasti tako nabavo predstavili ljudstvu in ga zanjo tudi zainteresirali.

³³ Ustni vir Mirko Kambič, izjava z dne 27. 3. 2007 pri avtorici.

³⁴ ZAL, fond Okrajno glavarstvo Kočevje (dalje KOČ 1), t. e. 4, a. e. 29, ovoj 127, št. 798.

³⁵ ZAL, KOČ 1, t. e. 4, a. e. 30, št. 195.

³⁶ ZAC 25, t. e. 33, ovoj XXXIII/71, št. 3410/29, Pritožba županstva Celje-okolica na Vojaško komando mesta Celje; ZAC 25, t. e. 33, ovoj XXXIII/73, št. 3579/34: »Oddelek vojaštva, ki je lani taboril /.../ v Pečovniku, si je napravil stranišče v gozdu posestnika Belaja; isto je bilo navadna izkopana jama, katero so vojaki pri odhodu zasuli. Ker je stranišče na hribu, so razkrajajoči se deli pronicali skozi zemljo v dolino in tako dosegli vodnjak posestnika Dobrajca ter mu tako pokvarili istega in je seveda podana nevarnost iz zdravstvenih vidikov, seveda pa trpi posestnik zaradi tega še tudi gmotno škodo.« O škodi, ki jo je povzročilo vojaštvo tudi v ZAL, fond Občina Ribnica (dalje RIB 2), t. e. 3, a. e. 339.

mojem gozdu stranišča (nužnike) in mi je posekala tudi precej drevja; vojaki so mi ukradli sadje in sem tudi enega ujel, ki je bil sicer kaznovan, pa to ni pomagalo, /.../, prosim, da se ta pritožba predloži komandi dravske divizijske oblasti, da se mi prizna odškodnina in prepreči nadaljnjo oškodovanje.«³⁷

V primerih pritožb je morala svoje delo opraviti posebna »komisija za ocenjevanje škode, storjene po vojaštvu«, ki je na podlagi zbrane dokumentacije in prič odločila, ali je posameznik upravičen do odškodnine oziroma kolikšna naj bo vsota le-te. V arhivskem gradivu je namreč zaslediti več podobnih izjav: »Mnogi posamezniki in tudi občinska uprava so nagnjeni k temu početju – da vso škodo, ki se jim je kdaj koli in od kogar koli zgodila, nakopljejo na vrat mimoidoči četi in kot da komaj čakajo, da pridejo vojaki na njihove kmetije, da imajo potem domneven razlog, da naložijo škodo vojski, četudi jim je ta enota rešila tako imetje kot življenja.«³⁸

V tridesetih letih 20. stoletja so socialno dinamiko med civilno sfero in vojsko sprožile tudi priprave oziroma organizacija zaščite prebivalstva za primer vojne.³⁹ Zaradi predvidevanj, da bo nova vojna zavzela širše razsežnosti oziroma da bo z zračnimi napadi sovražnik namenoma uničeval tudi infrastrukturo v zaledju (mdr. človeška bivališča in skladišča življenjskih in vojaških potrebščin), je jugoslovanska vojska sklenila o potencialni nevarnosti seznaniti tudi civilno prebivalstvo.⁴⁰ Za celotno organizacijo zaščite države in ljudi je pod vodstvom ministra za vojsko in mornarico skrbela »Inspekcija zemaljske odbrane«. Pripravljalna dela za zaščito države in prebivalstva pred zračnimi napadi so sicer opravljale tedanje banske uprave, organizacijo aktivne zračne obrambe pa so vodili poveljniki t. i. teritorialne obrambe. V krajih, kjer so bili nastanjeni poveljniki zračne obrambe, so bili ti nadrejeni tudi krajevnim organizacijam zaščite prebivalstva, v krajih, v katerih vojaških enot ni bilo, so bili predstavniki krajevnih odborov kar starešine civilnih oblasti ali posameznih samostojnih uradov, seveda pod nadzorom novo oblikovanih krajevnih odborov za zaščito. Po izdanih navodilih vojnega ministrstva so ti odbori ljudi želeli poučiti predvsem v zvezi z obrambo mesta in svojih življenj v primeru zračnega napada, o pripravi ustreznih zaklonišč, uporabi plinskih mask, dajanju prve pomoči, organiziranju zdravstvenih, gasilskih in tehničnih enot. V ta namen je

³⁷ ZAC 25, t. e. 33, ovoj XXXIII/73, št. 6587.

³⁸ »Mnogi pojedinci, pa i opstinska uprava skloni su i to čine – da sve ono štete što jim je ma kad i od ma koga natovare na vrat prolazečoj trupi i kao da jedva čekaju da im vojnici navire u to njihovo imanje, te da ga imajo zamišljenog osnova da natovare štetu vojsci, pa ma da jim je ta trupa spasila i imanje i živote.«, v ZAL, RIB 2, t. e. 3, a. e. 339.

³⁹ V tridesetih letih je npr. tudi slovenski liberalni tabor v ospredje postavil obrambni pomen oboroženih sil in zagovarjali stališče, da morajo te uživati vsestransko podporo prebivalstva. O pogledih slovenskih liberalcev na oborožene sile v Jurij Perovšek: Pogledi slovenske liberalne politike na oborožene sile SHS/Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2008, št. 3–4, str. 42–66. O odnosu Slovenske ljudske stranke do vojske, ki je načeloma vrednotila pozitivno, v Jure Gašparič: Odnos Slovenske ljudske stranke do vojske Kraljevine SHS/Jugoslavije. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2008, št. 3–4, str. 67–88.

⁴⁰ ZAL, fond Mesto Ljubljana, Zaščitni urad (dalje LJU 501), t. e. 4, ovoj 1933, Pov. Št. 18/33.

bilo izdanih več uredb⁴¹ in predpisov, izšlo je mnogo strokovnih publikacij, na temo zaščite pred zračnimi napadi so bila organizirana informativna predavanja za širše množice.

V desetletju pred začetkom druge svetovne vojne je bilo v Sloveniji organiziranih in izpeljanih tudi več terenskih vaj, od tistih o »zamračivanju mesta« (pri čemer so predstavniki vojske civiliste pozval, da njihov namen ni ta, da bi se življenje v zatemnjenem mestu ustavilo, pač pa prav nasprotno, da bi se potrudili pod okrnjenimi pogoji živeti kar se da normalno⁴²) do t. i. »poizkusov sovražnega napada iz zraka« (prva vaja je bila izvedena konec leta 1933, v naslednjih letih si je sledilo kar nekaj podobnih vaj). Civilni prebivalci »so morali zopet zavzeti stališče in zopet je prišlo njihovo mirno življenje malo iz tira. Vendar jih napovedi o »zračnih napadih« (slovenščina se neprestano bogati!) niso več tako vznemirile, kakor predlanskim. Zadnje čase se pač vsi pogovarjamo o vojni vsak dan kakor o vrenu.«⁴³

Razen z vojnim letalstvom vojaki v samih vajah niso sodelovali, vaje so le nadzirali in usmerjali, seveda pa so pred začetkom same akcije pregledali vse ekipe. Namen teh aktivnosti je bil, da bi civilno prebivalstvo iz njih potegnilo največ koristi, saj je bilo na podlagi zakona o državni obrambi in od maja 1939 po odredbi o zaščiti pred zračnimi napadi izven vojne obveznosti v vseh pogledih dolžno sodelovati pri obrambi svojega kraja pred sovražnimi napadi iz zraka.⁴⁴ Kljub temu so praktične vaje, ki so potekale v tridesetih letih, doživele mlačen odziv, v javnih občilih so celo navajali, da si organizatorji z njimi ne bodo pridobili ugleda, pri tem pa izpostavili predvsem pomanjkljivo opremo.⁴⁵ Na enega izmed takih pisanj se je odzval divizijski general Nedeljković, sicer predsednik ljubljanskega odbora za zaščito mesta, in zahteval demantiranje takega pisanja, nadalje pa se je obrnil na kraljevo bansko upravo Dravske banovine ter prosil za odredbo cenzure za vse podobne članke v prihodnosti. Vojaški predstavniki so trdili, da poleg preslabe obveščeniosti prebivalstva o vajah na ljudi oziroma njihove dejavnosti vpliva tudi negativistično pisanje.⁴⁶ Vztrajali so, da je trebna navodila za vaje oziroma priprave na njih, objaviti vsakodnevno tako v časopisih kot tudi po radiu, zahtevali so, da se plakate lepi in obeša na vidna mesta: na ulicah, razpotjih, pred kinematografi in gledališči, na avtobusih ipd. Strinjali pa so se z navodili ministrstva, da ne bi s svojimi informacijami o zračnih napadih in njihovih posledicah pretiravali v tej meri, da bi po nepotrebnem strašili ljudi.⁴⁷

⁴¹ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 36 (6. 5. 1939), str. 381–393, Uredba o zaščiti pred zračnimi napadi in prav tam, št. 37, (10. 5. 1939), str. 398–403; Pravilnik o zaščiti pred zračnimi napadi; »Letalski napad ... Varujmo se!« – 72? in odgovorov o zaščiti.

⁴² ZAL, LJU 501, t. e. 5, ovoj: Vaja 1939, št. 4498.

⁴³ SN, 21. 10. 1935, str. 4, Kako je bila Ljubljana »napadena«.

⁴⁴ ZAL, LJU 501, t. e. 4, ovoj 1934, Pov. št. 87/34.

⁴⁵ SN, 21. 10. 1935, str. 4, Kako je bila Ljubljana napadena.

⁴⁶ ZAL, LJU 501, t. e. 4, ovoj 1935, Pov. št. 94.

⁴⁷ ZAL, LJU 501, t. e. 5, ovoj: Vaja 1939, št. 4498.

Na vojne razmere so pripravljali tudi otroke in mladino. Iz arhivskega gradiva je razbrati namen, da bi v šolah zaposlili čim več vojaško šolanih oseb, ki bi izvajale omenjene potrebne priprave, vendar ni podatka, ali so bile te namere izvedene. Dejstvo pa je, da so v osnovnih šolah z različnimi telovadnimi vajami poskrbeli za čim boljše fizično pripravljenost otrok, v vseh razredih srednjih, učiteljskih, meščanskih in sorodnih šol so že konec tridesetih let 20. stoletja prirejali občasna enourna predavanja o zaščiti pred napadi iz zraka. Za mladino srednjih šol je bil obvezen ogled vojaških vaj protiletalske obrambe pred vhodom v Tivoli (sedaj Moderna galerija), kjer so vojaki pokazali delovanje najnovejših protiletalskih težkih strojnic češke proizvodnje. Na tedanjem letališču v Polju pa so demonstrirali delovanje najnovejših dvosedežnih lovsko-bombniških letal tipa Bristol Blenheim.⁴⁸

Pred vojaškim napadom na Jugoslavijo je bila večina prebivalstva prepričana, da je jugoslovanska vojska dobro opremljena in dobro pripravljena na morebiten spopad, kar ponovno kaže na dobro mnenje in zaupanje prebivalstva vse do napada na Jugoslavijo.⁴⁹

Obravnavano sodelovanje pa je imelo tudi nekaj negativnih posledic. V prvi vrsti so te obsegale nepredvidnost vojaških oseb, ki je bila vzrok raznim nesrečam oziroma neljubim dogodkom v zvezi s strelnim orožjem: »Kaplar /.../ 45. pešpolka je pri oddaji v zapor radi tatvine ene civilne obleke v smeri proti Trstenjakovi zbežal. Koj na to sta dva vojnika tekla z nabitimi puškami za njim, od katerih zasledovalcev je eden /.../ 2 strela za njim oddal, kjer se je ubežniku vseeno uspelo ubežati. Po narejenih poizvedovanjih ni bila nobena oseba pri tem streljanju ranjena, kar je bila pa pri tem vseeno vsled pomanjkanja razsvetljave radi streljanja osebna varnost ogrožena.«⁵⁰ Nevšečnostim na to temo je sledilo ogorčenje javnosti in pozivi (civilnih organov) na Komando Dravske divizijske oblasti, naj bolje poskrbi za splošno varnost: »Komando dravske divizijske oblasti prosim za hitra navodila podrejenim vojaškim komandam, da vojaške straže v mestih omejijo uporabo pušk in podobnega orožja samo na najskrajnejše /.../ primere, ki neizogibno opravičujejo tako izredno postopanje, in da se proti vojakom, ki brez neizogibne potrebe uporabljajo orožje, postopa po zakonu z vso strogostjo, ker s takim ravnanjem ne samo da vznemirjajo svojo okolico, temveč ogrožajo tudi življenje mirnega prebivalstva.«⁵¹

⁴⁸ Pisna izjava Tomaža Webra, hrani avtorica.

⁴⁹ AJ, Centralni presburo predsedništva ministarskog saveta, fond 38, f. 4, (1933–1941), ovoj 16, Prepis zaupnega poročila dopisništva Centralnega predsedstva v Ljubljani, naslovljenega na Centralni presburo v Beogradu, št. 1/21, z dne 27. 5. 1940, str. 2.

⁵⁰ ARS, fond Pokrajinska uprava za Slovenijo, Oddelek za notranje zadeve, 1919–1924 (AS 61), t. e. 118, Pov. 2617.

⁵¹ »Umoljavam komandu dravske divizijske oblasti za hitna uputstva podrejenim vojničkim komandam, da vojničke straže u mestima ograniče upotrebljavanje pušaka i sličnog oružja samo na najskrajnije /.../ slučajeve, koji neophodno opravdavaju tako vanredan nastup, i da se protiv vojnika,

Med negativne posledice sodelovanja je nadalje mogoče prišteti tudi prekupčevanje oziroma prodajanje vojaške opreme (od orožja⁵² do bencina in obleke) civilnemu prebivalstvu,⁵³ velikokrat je bil vzrok jeze tudi prehitra vožnja z vojaškimi vozovi in avtomobili, čeprav so tudi same vojaške oblasti od svojih voznikov zahtevale upoštevanje prometnih predpisov in so »brezobzirno« vožnjo šteje kot kršitev vojaške discipline.⁵⁴ Svoje mesto imajo v tem kontekstu tudi gostilniški spori, ki jih je velikokrat sprožila vroča kri zaradi deklet, še večkrat pa alkohol, ki je bil tudi glavni krivec za sem in tja izkazano nacionalno nestrpnost.⁵⁵ Iz podobnih vzrokov je pozimi leta 1936 izbruhnil spor med vojaki in civilisti v Slovenski Bistrici: »Motiv prepira in pretepa med gg. častniki in civilisti je bil v tem, da so kak mesec preje častniki na nekem plesu odklonili Caplanu, Ajdiču, kakor tudi drugim ples z njihovimi plesalkami. Mržnja, ki je vladala že prej med častniki in kmečkimi odnosno domačimi fanti, se je s tem le še povečala in dosegla višek kritičnega večera, to je dne 9. XII. 1936 ob 2 uri. Ta večer so se zopet znašli v hotelu »Beograd« omenjena Capl in Ajdič, in gg. častniki, vsi precej vinjeni«,⁵⁶ ki pa je imel tragične posledice – v pretepu je podporočnik V. R. izgubil življenje.

Hujše kršitve oziroma preokračitve pooblastil s strani vojske so bile zabeležene v Prekmurju, kjer je bil položaj še posebej občutljiva, saj so bili Slovenci po koncu prve svetovne vojne soočeni z močno sovražno madžarsko agitacijo. Oblasti so zato civilne in vojaške funkcionarje pozivale, da skušajo z ustreznim nastopom in z razumevanjem ter tudi z upoštevanjem upravičenih teženj prekmurskega prebivalstva »pridobiti srca prekmurskega ljudstva za državno misel«. Ravno v tem pogledu je deželna vlada nastop podpolkovnika Lukića, ki je bil nastanjen kot komandant posadke v Dolnji Lendavi, ocenila za škodljivega »državni misli« med prekmurskim prebivalstvom. Po raznih poročilih civilnega komisariata je namreč podpolkovnik Lukić uvedel absolutni vojaški režim. Ravnal je po načelu: kar koli si vojak poželi, tega mu kmet ne sme odreči. Vojaški komandant podpolkovnik Lukić je nastopal silno oblastno in je izzival konflikte, med drugim je tudi plenil avtomobile ter šikaniral prebivalce. Lukić tudi ni upošteval civilnih oblasti v Prekmurju, ki jih je štel za sebi podrejene organe: »Uradni avtomobil civilnega komisariata je bil ob priliki zadnjega uradnega obiska civilnega komisarja v Dol. Lendavi dne 20. X. 1920, kljub temu, da je bil že ponovno pregledan, vnovič po vojaški straži ustavljen. Kakor bi spremljal roparje, se je peljal z avtomobilom vojščak s puško od kolodvora do komande v Dol. Lendavi. Službujoči častnik ni bil navzoč, vsi dokumenti, katere je civilni komisar pokazal, niso veljali nič. Civilni komisar je /.../

koji bez takve neophodne potrebe upotrebljavaju takvo oružje postupi sa svom strogosti zakona, jer s takvim baratanjem ne samo da uznemiraju svoju okolinu, nego ugrožavaju i život mirnom stanovništvu.«, v: prav tam, Pov. 2617. Prevod Pov. št. 2028.

⁵² ZAC, fond Okrajno glavarstvo-sresko načelstvo Brežice, 1850–1941 (dalje ZAC 11), t. e. 53, E-82, Komanda celsjkog vojnog okruga, Pov. br. 482.

⁵³ ARS, AS 68, f. 20-1, (1936), št. 8277/4.

⁵⁴ ARS, AS 68, f. 13-18 (1941), št. 841.

⁵⁵ ARS, AS 68, f. 13-41 (1937), št. 8784/1937.

⁵⁶ ARS, AS 68, f. 13-41/1937 (6001–15000), št. 8748/1937.

mogel po dolgem čakanju /.../ pri gospodu podpolkovniku, ki je baje prej spaval, rešiti avto.«⁵⁷

Civilni komisar za Prekmurje je v svojih situacijskih poročilih, naslovljenih na Predsedstvo deželne vlade v Ljubljani in Predsedstvo poverjeništa za notranje zadeve v Ljubljani, pisal, da tudi prebivalstvo obupuje nad svojo usodo, saj mu »preti na desni in na levi vojaška desnica« oziroma podpolkovnik Lukić. Imenovani je bil s službenega mesta v Dolnji Lendavi odpoklican šele po številnih pritožbah tako ljudstva kot tudi lokalnih civilnih oblasti in celo predsedstva deželne vlade v Ljubljani na vse kompetentne vojaške in civilne oblasti v Beogradu.

Pričujoči prispevek, ki obravnava socialno dinamiko med vojaštvom in civilnim prebivalstvom, zajema časovni okvir od leta 1918 do napada sil osi na Jugoslavijo, prostorsko pa območje takratne Slovenije oziroma Dravske banovine, pri čemer zajema tako dogajanje v mestih (kjer so bile vojaške postojanke nameščene) kot tudi na podeželju (kjer je vojaštvo izvajalo vojaške vaje).

Podrobnejša analiza dostopnega oziroma pregledanega gradiva, ki odstira sobivanje civilnega prebivalstva in vojske, izkazuje korekten odnos prve obravnavane skupine do druge in obratno. Vzajemnost, spoštovanje ter sprejemanje drugačnosti so prevladali nad posameznimi spori, prestopki in kršitvami javnega reda in miru. Večplastno interakcijo med vojaštvom in civilnim prebivalstvom, ki je segala na nivo sociale, kulture in družabnega življenja, je tako mogoče vrednotiti s pozitivnim predznakom – in tudi to je del odgovora na vprašanje, zakaj so ljudje na pragu druge svetovne vojne tako zaupali »braniteljem miru«.

Mojca Šorn

COEXISTANCE BETWEEN MILITARY AND THE CIVILIAN POPULATION IN SLOVENIA
DURING THE FIRST YUGOSLAVIA

S u m m a r y

In this discussion the author presents the social dynamics between the members of armed forces and the civilian population in Slovenia during the First Yugoslavia. On one hand the interaction under consideration was positive and even had significance for the social, cultural and societal level of the Slovenian population. That is first and foremost obvious from the documents attesting to various actions or operations of the soldiers who, in the context of their units and mostly during military exercises, provided assistance to the civilian population: aided farmers in their work in the fields and forests, built roads, provided assistance in case of natural disasters. Furthermore, a wider range of interactions can be discerned from the documents discussing various church, secular and military

⁵⁷ ARS, fond Vojaška intendantca za Slovenijo v likvidaciji (AS 248), mapa Pritožba proti podpolkovniku Lukiću, št. 12517.

festivities and events, for e. g. performances of military bands and various military sports events. We should also emphasize that many events were even organised for charitable purposes, which was why soldiers enjoyed even additional fondness. On the other hand the cohabitation of the members of the Army and the civilian population also had negative consequences, mostly involving various minor offences. Only in rare cases did it involve a breach of authorities by one or the other group, or various more serious examples of misconduct.

1.01
Prejeto 10. 11. 2010

UDK 330:316.77(497.4) "1945/2004"

Jože Princič*

Vpliv amerikanizacije na gospodarsko življenje v Sloveniji s poudarkom na drugi polovici 20. stoletja

IZVLEČEK

Osrednji predmet in problem pričujoče razprave je dejaven odnos slovenske politike in gospodarstva do procesa amerikanizacije po drugi svetovni vojni. Slovenci so se z amerikanizacijo, ki je bila in je še vedno eno od gibal globalnih svetovnih procesov, soočili že v njenem začetku, nato pa obdržali stike z njo vse do današnjih dni. Ti so bili raznovrstni, spremljali so jih vzponi in padci, naklonjenost in nasprotovanja ter različni odzivi politične in drugih elit. V času socialistične družbene ureditve na Slovenskem ne moremo govoriti o amerikanizaciji kot konsistentni družbeni praksi. Kljub temu pa je bil ameriški vpliv vseskozi navzoč in se je stopnjeval, tako da lahko rečemo, da so Slovenci v sodobni, razviti svet vstopali skozi ameriška vrata. Amerikanizacija slovenskega prostora je prišla do veljave po političnih spremembah in slovenski osamosvojitvi leta 1991, ko se je lahko povezala z idejami demokratizacije, modernizacije, tržnega gospodarstva in potrošništva.

Ključne besede: Slovenija, amerikanizacija, industrializacija, potrošništvo, John M. Keynes, jedrska elektrarna Krško

ABSTRACT

INFLUENCE OF AMERICANISATION ON THE ECONOMIC LIFE IN SLOVENIA WITH THE EMPHASIS ON THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The central subject and issue of the author's discussion is an active attitude of the Slovenian politics and economy towards the process of Americanisation of Slovenia (the transfer of basic values, relations, rules, organisational forms, and also technology from the United States) after World War II. Slovenians already faced Americanisation – one of the driving forces of the global processes – during its beginnings, and have remained in touch with it to this very day. It involved various processes and was accompanied by rises and falls, sympathy and opposition, as well as elicited different responses from the political and other elites. During the socialist regime in Slovenia we cannot discuss Americanisation as a consistent social practice. Nevertheless, the American influence has constantly been present and increasingly prominent, therefore we can say Slovenians have entered the modern, technologically developed world through the gates of the United States. The Americanisation of the Slovenian space has asserted itself after the political

* **Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-naslov: joze.princic@inz.si**

changes and attainment of Slovenian independence in 1991, when it became associated with the ideas of democratisation, modernisation, market economy and consumption.

Key words: Slovenia, Americanisation, industrialisation, consumption, John M. Keynes, the Krško nuclear plant

Trije valovi amerikanizacije

V prvi polovici 20. stoletja so Združene države Amerike (ZDA) izpolnile vse pogoje, da so dosegle odločilno premoč v gospodarski strukturi sveta in postale njegova vodilna sila. Temeljnega pomena za hiter in izjemno uspešen gospodarski in tehnološki razvoj ZDA ni bil le v tem, da so v tej državi nadgradili idealno povezavo hitre gospodarske rasti in velikih proizvodnih zmogljivosti s kapitalom, sodobno tehnologijo, znanostjo in raziskovalnim delom, temveč tudi v tem, da so znali zagotoviti premoč inteligenci, torej imanentnemu kapitalu, ki obstaja v izumih, organizaciji pretvarjanja novih tehničnih rešitev v proizvodnjo in v enaki meri na znanstvenih metodah sloneči sposobnosti upravljanja podjetij. Da pa so ZDA postale »dežela prihodnosti«, je bilo treba še nekaj: država je morala sprejeti odločilno vlogo usmerjevalca in organizatorja tega procesa, zlasti financirati šolstvo in izobraževanje, zagotoviti velika naročila industriji ter nuditi sistematično in zadostno pomoč svojim družbam pri nastopanju v tujini.

Po drugi svetovni vojni so ameriške družbe vložile v evropski trg velika sredstva. Izbirale so sektorje z razvito tehniko in močnim razvojnim koeficientom, ki so predstavljali podlago drugi industrijski revoluciji. Velike ameriške korporacije so se z lahkoto prilagajale različnim pogojem poslovanja in svoje naložbe financirale s pomočjo evropskih virov. Neposredni učinki ameriških naložb so bili tako pozitivni kot negativni, odvisno od tega, s katerih strani jih ocenjujemo. Evropske vlade so bile nezadovoljne z ameriško konkurenco, zato so vseskozi iskale protiukrepe in se skušale otresti ameriške prevlade. Pri tem pa so imele omejene možnosti.¹

Amerikanizacija Evrope je potekala v treh valovih, ki niso bili enako visoki in močni in so se med seboj razlikovali tako v prostorskem kot časovnem pogledu. Prvi val (1870–1945) je bil v primerjavi s kasnejšima plitek in se je kmalu umaknil. Njegov vpliv je bil omejen na nekaj gospodarskih področij. Vrh je dosegel v desetletju po prvi svetovni vojni, ko se je Evropa seznanila z značilnostmi proizvodnje v ZDA (serijska proizvodnja, delovno varčni stroji, zamenljivi deli), posameznimi izdelki in z načrtnim prizadevanjem za racionalizacijo in modernizacijo proizvodnje, katere sinonima sta bila taylorizem in fordizem. S svetovno gospodarsko krizo je prvi val amerikanizacije usahnil. Ameriški vzorec se je v tridesetih letih znašel v globoki krizi.

Drugi val amerikanizacije je opravil grobo delo pri spreminjanju proizvodnje,

¹ Gl. knjigi J. J. Servan-Schreiberja: *Ameriško izzivanje*. Ljubljana 1969; isti, *Svetovni izziv*. Zagreb 1980.

delitve in v vedenju skoraj na vseh področjih evropske družbe. Potekal je sočasno z dolgim povojnim gospodarskim razcvetom od petdesetih do zgodnjih sedemdesetih let. V tem času so si voditelji ZDA s pomočjo projektov (Marshallov plan) in ustanov (OECD) prizadevali Evropo prepričati o premoči ameriškega sistema. Ameriške korporacije so z načrtno naložbeno politiko začele prevzemati nadzor nad najbolj razvitimi proizvodnimi sektorji, od katerih je bil odvisen nadaljnji industrijski razvoj. Val je dosegel vrhunec konec šestdesetih let, ko je začel upadati. Amerikanizacija je izgubljala moč, ker je evropsko gospodarstvo svoje učitelje dohitelo in jih na nekaterih področjih celo prehitelo. K temu sta prispevali tudi prva naftna kriza leta 1973 in težave zaradi vojne v Vietnamu. Pozornost evropskega gospodarstva se je od ZDA preusmerila k Japonski, kjer so podjetja elektronske in avtomobilske industrije s korenito prenovo fordove proizvodnje po tekočem traku uspela bistveno zmanjšati stroške dela.

Tretji val amerikanizacije se je od predhodnih razlikoval po tem, da je potekal vzporedno z globalizacijo svetovnega gospodarstva in bil z njo tesno povezan. Temeljna načela obeh procesov so si bila zelo podobna, saj so temeljila na pospeševanju konkurenčnosti, komercializacije in individualizacije ter na omejevanju vlog nacionalnih vlad pri uravnavanju gospodarskega življenja. Ta val je odigral svojo vlogo do konca, saj je poglobil in razširil ameriški vpliv na skoraj vsa področja družbenega življenja. Začel se je v osemdesetih letih preteklega stoletja, ko so revolucija v informacijski tehnologiji, pojav nove ekonomske paradigme (monetarizem in supply-side čikaške šole) in propad socialističnih planskih gospodarstev še močneje kot v preteklem valu uveljavili ZDA kot svetovni vzorec za doseganje hitre gospodarske rasti, bogastva in moči. V tem času ZDA niso bile več le superioren gospodarski stroj, ki je napredoval za 50% hitreje kot njegov evropski tekmeč, temveč so postale tudi edina svetovna velesila. Gospodarsko upadanje in spreminjanje sestave prebivalstva je v mnogih evropskih državah še povečalo privlačnost tržnoliberalne ekonomske politike, ki jo je predstavljala ameriška oblika kapitalizma. Po letu 2000 je začel greben tretjega vala amerikanizacije hitro upadati. Najprej je počilo pri velikih internetnih družbah, sledili sta zalivska vojna proti Iraku in padec vrednosti dolarja, ki je povzročil velik proračunski primanjkljaj. Ti in še nekateri drugi pojavi so leta 2004 spodbudili ugibanja, ali se bo v naslednjih letih tretji val amerikanizacije zaustavil ali pa se bo obnovil.²

Soočenje slovenske družbe z amerikanizacijo

V preteklosti so bili stiki Slovencev in slovenske družbe z ameriškim gospodarstvom in s procesom amerikanizacije zelo raznovrstni, spremljali so jih vzponi in padci, naklonjenost in nasprotovanja ter različni odzivi oblasti in izpostavljene inteligence. Prvi so bili ameriškemu vplivu izpostavljeni Slovenci, ki so se že v 19.

² Podrobneje Harm G. Schröter: *Americanization of the European Economy. A compact survey of American economic influence in Europe since the 1880s.* Dordrecht 2005.

stoletju izseljevali v ZDA zaradi ekonomskih, političnih, misijonarskih in drugih razlogov. Do konca prve svetovne vojne se je v slovenskem prostoru izoblikovalo izrazito črno-belo ocenjevanje ameriškega načina življenja in gospodarjenja. Najbolj kritična je bila Rimskokatoliška cerkev, ki je skušala s širjenjem združništva zajeziti množično izseljevanje kmečkega prebivalstva v ZDA.

Če je stara celina v 19. stoletju evropeizirala Severno Ameriko, so ZDA v 20. stoletju začele amerikanizirati Evropo. Ta proces je dosegel Slovenijo po koncu prve svetovne vojne, nakar so se v naslednjih letih soočili s tržno-industrijsko logiko ter prednostmi in skrajnostmi ameriškega kapitalizma tudi drugi deli kraljevine SHS oziroma Jugoslavije. V tem času se je povečalo število knjig in časopisnih poročil, v katerih so skušali bralcem pojasniti ozadje naglega ameriškega dviga med industrijske velesile, jim približati značilnosti ameriške družbe in gospodarstva, ameriška mesta in ameriški način življenja. Poleg domačih založnikov so bili dejavni tudi ameriški. Tako je zastopnik ameriške ladijske linije United States Lines dr. Ivan Černe v Ljubljani izdajal štirinajstdnevnik *Gospodar* (s podnaslovom *The Economist*), ki je v prvi vrsti reklamiral matično podjetje. Največje zanimanje za ZDA kot vzorec uspešnega kapitalističnega in industrijskega razvoja je bilo med liberalnim meščanstvom, ki je bilo že po naravi bolj podjetniško usmerjeno. Njihov časopis *Jutro* je objavil več člankov, v katerih je obravnaval ameriško gospodarsko moč in iznajdljivost. V članku iz septembra 1920 je ameriški dolar opisan kot »vsemogočna« in »silno žilava valuta«, ki se je v »celih rekah razlil preko oceana« in zaradi spretnosti ameriških podjetnikov »sili« v jugoslovanska industrijska podjetja in vedno bolj odločilno vpliva na izvozno in uvozno bilanco.³ Tudi članek s konca leta 1927 je obravnaval vodilna načela ameriškega načina življenja in gospodarjenja, ki so bila z »brezprimerno doslednostjo usmerjena na dosego največjega uspeha z najmanjšim naporom«. Podlaga za ta članek je bilo predavanje uglednega ameriškega gospodarskega propagandista Herberta M. Cassona na Dunaju, ki je orisal številne prednosti racionalizacije v gospodarstvu kot enem od odločilnih gibal ameriškega gospodarjenja in uspeha. Potem je načel problem prenašanja ameriških metod na evropska tla. Avtorja članka je predavanje M. Cassona navdušilo. Dodal pa je razmišljanje, da se amerikanizacija evropskega prostora ne bo mogla izpeljati s preprostim prenašanjem ameriških metod, temveč bo treba omogočiti, da se bodo postopoma »izkristalizirale« metode, ki bodo ustrezale evropskim razmeram.⁴

Uredništvo *Jutra* je podpiralo tudi prizadevanja za pridobitev ameriških Slovencev, da bi prenesli »svoje izkušnje, energijo, kapital in svoj amerikanizem« v prvotno domovino.⁵ Največ pozornosti je namenilo pogovorom med predstavniki Zveze gospodarskih zadrug v Ljubljani in Slovenske narodno podporne jednote v Čikagu, ki so se začeli oktobra 1926 in se uspešno končali januarja 1927. Takrat je glavni odbor Slovenske narodno podporne jednote sprejel okvirni predlog kapital-skih naložb iz Ljubljane in naročil svojemu gospodarskemu odboru, naj jih podrob-

³ *Jutro*, 22. 9. 1920, str. 3, Organizacija kapitala ameriških Jugoslovanov.

⁴ *Jutro*, 13. 12. 1927, str. 5, Ameriške naložbe v Sloveniji.

⁵ *Jutro*, 22. 9. 1920, str. 3, Organizacija kapitala ameriških Jugoslovanov.

neje preuči. Slednji je potem na seji 12. julija 1927 sklenil, da bodo v ta projekt vložili 50.000 dolarjev.⁶

Dnevnik Jutro je svoje bralce obveščal tudi o naložbami bogatih in vplivnih angleških in ameriških podjetnikov v jugoslovansko lesno industrijo in bančništvo, o njihovem velikem zanimanju za udeležbo pri gradnji oziroma posodobitvi jadranskih prometnic in luk,⁷ pa tudi o načrtu za zgraditev velike tovarne za sestavljanje Fordovih avtomobilov v črnogorskem pristanišču Bar, ki naj bi postalo izhodišče za prodajo Fordovih avtomobilov na Balkanu in v Vzhodni Evropi.⁸ Henry Ford in njegov novi način proizvodnje, ki je temeljil na natančni standardizaciji, tekočem traku in množični proizvodnji, je bil že v dvajsetih letih preteklega stoletja tudi v Sloveniji priljubljena tema zlasti liberalnega časopisja in tudi javnih razprav in predavanj. Med organizatorji teh je zagotovo izstopal Celjan Emilijan Lilek, ki se je v svojih razmišljanjih o državnih in ustavnih vprašanjih že pred sprejetjem Vidovdanske ustave leta 1921 navduševal nad ZDA in hvalil njihov napredek. Leta 1921 je Lilek postal prvi predsednik Ljudskega vseučilišča v Celju, kjer so prirejali številna predavanja, tudi o prevzemanju idej Henryja Forda. O njem je leta 1927 objavil tudi knjigo.

Poleg prednosti so v obdobju med obema svetovnima vojnama začeli mediji in skupine intelektualcev opozarjati na prikrito socialne, rasne in druge slabosti in pomanjkljivosti »ameriškega izziva« ter na latentno »nevarnost«, ki jo je za evropske konkurente s svojimi silnimi zmogljivostmi in množico delovne sile predstavljalo ameriško gospodarstvo. Protiameriško razpoloženje je bilo še posebej močno pri slovenskih konservativnih in katoliških izobražencih. Za to so obstojali tudi globlji, notranjecerkveni razlogi.

Ameriški vpliv po drugi svetovni vojni

V času socialistične družbene ureditve, to je v letih 1945 do 1990, v Jugoslaviji ne moremo govoriti o amerikanizaciji kot o konsistentni ekonomski in družbeni praksi. Zagotovo pa je bil posreden vpliv ZDA na oblikovanje jugoslovanske gospodarske politike čutili vse od konca druge svetovne vojne. Po letu 1960 se je postopoma večal, dokler ni postal v času gospodarske krize neposreden in odločujoč. Zato lahko zapišemo, da so v drugi polovici 20. stoletja Slovenci, tako kot tudi drugi jugoslovanski narodi, vstopali v sodobni, razviti svet skozi ameriška vrata.

V obdobju 1945–1948 je bil ameriški gospodarski vliv navzoč prek različnih dobav Unrre. Na začetku so prevladovale pošiljke hrane, najnujnejših življenjskih potrebščin in zdravil, ki so preprečile stradanje in olajšale težave pri t. i. racionirani prehrani prebivalstva. V letih 1946 in 1947 pa je Jugoslavija prek Unrre dobila tudi precej kmetijskih potrebščin, traktorjev in tovornjakov, strojev, opreme in raznega in-

⁶ Jutro, 29. 11. 1927, str. 5, Ameriške naložbe v Sloveniji.

⁷ Jutro, 7. 9. 1928, str. 5, Zanimanje ameriškega kapitala za naše gospodarstvo.

⁸ Jutro, 11. 6. 1930, str. 6, Proučevanje terena za gradnjo Fordove tvornice v Baru.

dustrijskega materiala, ki je pripomogel k hitrejši obnovi gospodarskega življenja v državi.⁹

Po nekajletni prekinitvi se je v petdesetih letih znova začel krepiti ameriški vpliv v gospodarskem življenju. Bil je posreden in šibak – šlo je predvsem za dobave hrane in različne oblike pomoči na področju tehničnega sodelovanja. Ko je Jugoslavijo leta 1950 in 1951 prizadela močna suša, so ji Združene države odobrile za 70 milijonov dolarjev brezplačne pomoči v živilih. V tem času je bila Jugoslavija deležna tudi pomoči v obliki prehranskih proizvodov, ki jih je na podlagi dogovora o pomoči med vladama FLRJ in ZDA v Jugoslavijo pošiljala ameriška dobrodela organizacija CARE. Ta je k zbiranju sredstev za premagovanje prehranskih težav v Jugoslaviji povabila tudi ameriške državljane.¹⁰ V drugi polovici petdesetih let so ZDA Jugoslaviji odobrile posojilo za nabavo pšenice in bombaža iz ameriških kmetijskih presežkov. Posamezne ameriške ustanove so pokazale pripravljenost sodelovati pri racionalizaciji in tehnološki posodobitvi posameznih proizvodnih programov. V tem času se je začelo krepiti sodelovanje na področju znanosti in izobraževanja. Leta 1956 je bilo sklenjeno, da bo v ZDA (in še nekatere druge države) odšlo na izpopolnjevanje 242 jugoslovanskih agronomov. Leta 1959 se je začelo sodelovanje s Fordovo ustanovo (kasnejšo IREX), ki je štipendirala jugoslovanske gospodarske strokovnjake, leta 1964 pa se je Jugoslavija vključila v Fulbraightov program izobraževanja.

Leta 1961 se je končalo obdobje ameriške pomoči, ki je bila kombinacija neposredne pomoči in »mehkih posojil«, vračljivih tudi v dinarjih. Začelo se je obdobje, v katerem so ZDA začele načrtno krepiti svoj posredni ekonomski vpliv v Jugoslaviji. Najprimernejša oblika so bile mednarodne denarne ustanove kot Svetovna banka (IBRD) in Mednarodna denarna korporacija (IFC), v katerih so imele ZDA prevladujoč vpliv. Svetovna banka je pripomogla s svojimi posojili in nasveti k uspešnemu začetku gospodarske reforme leta 1965. V letih 1961–1983 je dala Jugoslaviji 43 posojil v skupnem znesku 2,2 milijarde dolarjev za infrastrukturne projekte in kmetijstvo, pozneje tudi za razvoj drobnega gospodarstva in zasebnega sektorja. Ta posojila so bila dejansko namenjena odpravi ozkih grl v delovanju jugoslovanskega gospodarstva in so bila razvojno naravnana. Banka je delovala strpno in je dopuščala, da so bila ta sredstva občasno preusmerjena za splošnobilančne potrebe. Čeprav so bila posojila v sedemdesetih letih že nekoliko pogojevana z liberalizacijo zunanje trgovine, cen in z izboljšanjem ocenjevanja investicijskih projektov, sankcij za neizpolnjevanje dogovorjenega ni bilo.¹¹ Jugoslavija je postala članica IFC leta 1968, ko je v korporacijo vložila 591 milijonov dolarjev. Že pred tem je od nje dobila več posojil, prvo že leta 1949. V šestdesetih letih je dobila štiri, v sedemdesetih pa deset posojil.¹² Konec šestdesetih let (1968) so pri Generalnem konzulatu Ju-

⁹ Bojan Himmelreich: Pike, špekulanti in Trumanova jajca : preskrba prebivalstva Slovenije z balgom široke potrošnje v letih 1945–1953. Celje 2008, str. 335–341.

¹⁰ Prav tam, str. 346–351.

¹¹ Jože Prinčič, Neven Borak: Iz reforme v reformo. Ljubljana 2006 (dalje Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo), str. 441–442.

¹² Prav tam, str. 452.

goslavije v San Franciscu odprli delovno mesto ekonomskega konzula z nalogo, da razširi gospodarske odnose z ZDA. V tem času se je povečalo število obiskov jugoslovanskih delegacij v ZDA. Med odmevnejšimi je bil obisk Josipa Broza oktobra 1971, med katerim se je sestel tudi z ameriškimi podjetniki. Rezultat je bil viden takoj: že sredi januarja naslednjega leta je New York Times poročal o ameriških korporacijah, ki so začele pogajanja z jugoslovanskimi podjetji.

V sedemdesetih letih so se ekonomski odnosi med državama okrepili in razširili. Glavna oblika je bila blagovna menjava. Le na začetku je bila uravnotežena, potem pa sta začela izvoz in uvoz nihati. Vse do leta 1979 je Jugoslavija nekako uvoz pokrivala z izvozom v višini 54% do 124%, potem pa je pokritost padla na 35% do 39%. Jugoslavija ni uspela izrabiti ugodnosti in brezcarinskega izvoza, ki jih je lahko od leta 1976 uveljavljala za določene izdelke. Poglavitni razlog je bil prevelik razkorak med cenami surovin in izdelkov na domačem in ameriškem trgu kot tudi v dejstvu, da številna jugoslovanska podjetja niso zmogla nuditi zahtevanih količin in tudi zadržati kakovosti. Gledano v celoti, je blagovna menjava z ZDA vse do razpada države ostala skromna; leta 1985 delež izvoza ni dosegel 5%, delež uvoza pa je komaj presegel 59,5%.¹³

Tabela 1: Blagovna menjava SFRJ z ZDA v obdobju 1970–1989¹⁴

V 1000 ameriških dolarjev		
Leto	Izvoz	Uvoz
1970	89.513	160.141
1971	109.195	196.805
1972	150.288	198.451
1973	232.551	186.711
1974	315.698	354.265
1975	264.600	415.831
1976	353.021	369.753
1977	296.857	545.498
1978	371.026	615.829
1979	372.933	1.059.414
1980	392.697	1.015.012
1981	387.032	957.606
1982	310.961	845.948
1983	346.138	755.035
1984	431.651	619.879
1985	462.810	777.705
1986	565.358	672.723
1987	745.695	733.333
1988	766.254	724.716
1989	692.385	756.052

¹³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Gospodarska zbornica Slovenije (dalje AS 1165), šk. 1669, Poročilo ITEO o delu za leto 1986, Ljubljana 1986.

¹⁴ ARS, AS 1165, Blagovna menjava z ZDA, šk. 1660 in 1692.

Precej večjo težo so imele ameriške naložbe v jugoslovansko gospodarstvo. V letih 1968 do 1979 so bile po višini vlaganj tujih oseb ZDA na prvem mestu, saj so bile udeležene pri 24 pogodbah s skupnim vložkom nekaj več kot tri milijarde dinarjev, kar je znašalo 37,4% vseh vloženih tujih sredstev.¹⁵ V začetku osemdesetih let so bile ZDA na prvem mestu med partnerji na področju finančnega sodelovanja in po obsegu skupnih naložb, na drugem mestu pa po prenosu tehnologij. V obravnavanem obdobju je vrsta jugoslovanskih podjetij ustanovila v ZDA svoje poslovne enote. Do leta 1984 jih je bilo že 55.¹⁶

V osemdesetih letih so ZDA odprto in neposredno posegle v premagovanje jugoslovanske gospodarske in dolžniške krize. Zagotovile so si vodilno vlogo v konzorciju tujih upnikov, ki je prevzel popoln nadzor nad razpletanjem dolžniških razmer in nadaljnjim financiranjem Jugoslavije. Ameriško poseganje v reševanje jugoslovanskih težav je bilo posledica vpletenosti ameriških bank, podjetij in številnih ameriških državnih agencij v jugoslovanske investicijske projekte, zato so se ZDA poleg dolžniškega lotile tudi reševanja drugih problemov, ki so bili ključni za ozdravitev jugoslovanskega gospodarstva. Nanašali so se na občutljiva vprašanja suverene gospodarske politike države, njenega nadzora nad gospodarsko politiko in na njene najpomembnejše instrumente, kot so ponudba denarja in posojil, obrestne mere, devizni tečaj, cene itn. Zadnji predsedniki zveznih vlad so se pri iskanju poti iz krize opirali predvsem na ameriške ekonomske svetovalce. Najbolj izpostavljena sta bila Jeffrey Sachs in David Lipton, ki sta leta 1989 pripravila načrt za odpravo jugoslovanske hiperinflacije. Ta stabilizacijski načrt je tako navdušil Zvezni izvršni svet, da je postal sestavni del Programa gospodarske reforme in ukrepov za njegovo uresničitev v letu 1990. Program je bil v Jugoslaviji sprejet z velikim olajšanjem, vendar je zaradi notranjih neskladnosti in nedoslednosti pri izvajanju propadel že po štirih mesecih.

Do ustavne preobrazbe jugoslovanske federacije leta 1974 je Slovenija lahko vzpostavljala in urejala gospodarske stike z ZDA le prek pristojnih zveznih ustanov oziroma na podlagi meddržavnih sporazumov. Tako je sporazum med FLRJ in ZDA o kontrapart fondih iz decembra 1956 okraju Koper namenil investicijski kredit v višini 4,2 milijona din za 12 objektov, med katerimi so bili avtocesta Senožeče–Rižana, Lama Dekani, hladilnica v Dekanih, Tomos Koper, zgraditev električnih vodov in nakup ribiških ladij. Leta 1961 je republiška vlada dodeljena sredstva kreditov iz ameriške pomoči namenila posodobitvi proizvodnje v železarnah Jesenice in Štore, v Impolu Slovenska Bistrica ter povečanju proizvodnje fosforja v tovarni v Rušah. Na začetku sedemdesetih let je Slovenija pridobila posojila Svetovne banke za gradnjo avtocestnih odsekov in turističnega naselja Bernardin v Portorožu. Kranjska Iskra je del posojila za nov obrat za proizvodnjo telefonskih central v Laborah v Kranju, ki so ga začeli graditi 1970, dobila od ameriške banke Exim.

V šestdesetih letih so se na ameriškem trgu pojavila prva slovenska podjetja: Mehanotehnika Izola leta 1960, Intertrade Ljubljana leta 1965. Iskra Kranj je leta

¹⁵ ARS, fond Samoupravne interesne skupnosti za ekonomske odnose s tujino (dalje AS 1141), šk. 181, Informacija o doseženih učinkih in vlaganja sredstev tujih oseb v domače OZD, 1. 2. 1980.

¹⁶ ARS, AS 1165, šk. 1666, Ekonomski elaborat o ustanovitvi banke v New Yorku. 13. 7. 1984.

1966 ustanovila lastno podjetje v New Yorku, ki se ni ukvarjalo samo s trgovino, temveč je postalo osrednja postaja za zbiranje poslovnih informacij v ZDA. Leta 1970 je Metalka Ljubljana ustanovila svoje podjetje v Čikagu. Konec šestdesetih let se je začelo krepiti poslovno sodelovanje med ameriškimi in slovenskimi podjetji na področju elektronike, konverzije energije, predelovalne industrije in urbanizma. Do leta 1972 sta bili sklenjeni dve pogodbi o skupni naložbi, in sicer med Iskra Commerce Ljubljana in Filital Milano (podružnica podjetja iz Philadelphie) ter Etol Celje z ameriško družbo IFF & Fragrances Inc.¹⁷

Konec petdesetih in na začetku šestdesetih let so slovenske znanstvene ustanove podpisale več pogodb o sodelovanju z ameriškimi znanstvenimi ustanovami na področju podiplomskega izobraževanja in posameznih raziskovalnih projektov. Med znanimi ekonomisti, ki so na ta način odšli v ZDA, je bil tudi dr. Aleksander Bajt. Štipendija Fordove fundacije mu je omogočila izpopolnjevanje v Cambridgeu in na Massachusetts Institut of Tehnology, kjer je vzpostavil dobre stike s prvim ameriškim Nobelovim nagrajencem za ekonomijo Paulom Samuelsonom. V kasnejših letih je še enkrat odšel v ZDA, in sicer na univerzo v Virginiji, kjer je na podiplomskem tečaju predaval ekonomiko socialističnih držav in ekonomiko razvoja. Kot se je spominjal pozneje, ameriška izkušnja ni bistveno vplivala na njegovo delo, so ga pa zelo »impressionirali« pristni odnosi med profesorji, študenti in poklicnimi raziskovalci.¹⁸

V sedemdesetih letih se začelja novo in mnogo bolj dinamično obdobje gospodarskega sodelovanja Slovenije z ZDA. Za to je bila precej zaslužna slovenska stran, saj so se obiski delegacij Izvršnega sveta in posebnih gospodarskih delegacij, ki so odšle na pogovore v ZDA, kar vrstili; najštevilčnejše so bile v letih 1974, 1975 in 1982. K razširitvi blagovne in druge menjave so prispevali tudi obiski ameriške strani v Sloveniji. Najodmevnejši so bili obiski ameriških kongresnikov slovenskega porekla, guvernerja zvezne države Georgia in clevelandskega župana.

Z začetkom gospodarske krize so se zmanjšale in omejile možnosti za večje gospodarsko sodelovanje z ZDA. Njegov obseg se je zmanjšal in ni sledil splošnemu trendu zunanje trgovinske menjave SR Slovenije. To je veljalo tako za področje blagovne menjave kot višjih oblik gospodarskega sodelovanja. Zaostrene gospodarske razmere pa niso odgnale velikih ameriških korporacij, ki so iskale nove trge, med katerimi je bil slovenski še posebej zanimiv, ker je predstavljal dobro odskočno točko za prodor na Balkan in naprej. Med takimi ameriškimi družbami je prek ljubljanskega podjetja Intertrade s svojim agresivnim nastopom, ki je vključeval tudi lobiranje pri posameznih politikih, izstopal IBM. Da je šel IBM pri vsiljevanju svoje računalniške tehnologije predaleč oziroma da so se njegovi predstavniki »obnašali preveč oblastno in monopolno«, je v pogovoru s predsednikom GZS priznal tudi ameriški veleposlanik v Jugoslaviji.¹⁹

Blagovna menjava z ZDA je po letu 1970 začela hitro naraščati. Kljub temu da je Slovenija pri 93% svojega izvoza v ZDA lahko koristila ugodnosti z liste pre-

¹⁷ ARS, AS 1165, Skupna vlaganja s tujimi podjetji, 30. 3. 1973.

¹⁸ Delo, 25. 1. 1992, str. 23, Neznanje, ki meji na škandal.

¹⁹ ARS, AS 1165, šk. 1661, Zabeleška, 17. 9. 1981.

ferencialov,²⁰ pa se je delež tega izvoza v celotnem izvozu SRS do leta 1989 v povprečju gibal le med 5. in 7. mestom. Podobno se je dogajalo tudi s slovenskim uvozom iz ZDA. V trgovinski bilanci so obdobjem presežka sledila obdobja primanjkljaja. Tudi za slovenske izvoznike je glavni problem blagovne menjave z ZDA tičal v previsokih domačih cenah za surovine in reprodukcijski material. Podjetja, kot je bilo npr. Mehanotehnika, so morala za domači material v povprečju plačati 50%–150% več, kot ga je plačevala njihova konkurenca na ameriškem trgu, zato so podjetja pri izvozu ustvarjala velike izgube, ki so jih morala pokriti s prodajo na domačem trgu. Ljubljanskemu Slovinu pa je šla prodaja vin na ameriškem trgu dobro toliko časa, dokler so bila za dolar in več cenejša od enako kakovostnih vin iz Kalifornije. Ovire za večji izvoz slovenskih izdelkov so bile tudi prenizke izvozne spodbude, ki so poleg tega prihajale z veliko zamudo, in pa nerealni tečaj dolarja.

Tabela 2: Blagovna menjava SRS z ZDA v obdobju 1970–1989²¹

V 1000 ameriških dolarjev

Leto	Izvoz	Uvoz	Delež v menjavi SFRJ v %	
			Izvoz	Uvoz
1970	26.337	23.318	29,4	14,6
1971	32.056	20.512	29,4	10,4
1972	38.474	21.708	25,6	10,9
1973	45.305	32.374	19,5	17,3
1974	52.095	40.541	16,5	11,4
1975	38.031	60.705	14,4	14,6
1976	65.619	58.049	18,6	15,7
1977	70.335	104.524	23,7	19,2
1978	81.106	123.216	21,9	20,0
1979	87.760	152.753	23,5	14,4
1980	97.423	159.150	24,8	15,7
1981	104.468	229.894	27,0	24,0
1982	82.110	152.183	26,4	18,0
1983	88.012	156.276	25,4	20,2
1984	116.498	131.522	27,0	21,2
1985	124.798	177.547	27,0	22,8
1986	132.142	121.690	23,4	18,1
1987	149.638	149.956	20,1	20,5
1988	182.819	113.690	23,9	15,7
1989	175.589	131.425	25,4	17,4

Med izdelki, ki so jih slovenska podjetja izvozila na ameriški trg, je bilo največje povpraševanje po lesenem pohištvu in različnih stolih, ki so predstavljali polovico vsega izvoza. Dobro so se prodajali tudi športna obutev, igračke z mehanizmom, smuči, hmelj, nekateri izdelki črne in barvne metalurgije, kristalno steklo, usnjena

²⁰ ARS, AS 1165, šk. 1664, Stališča o gospodarskem sodelovanju SRS z ZDA, 1983.

²¹ ARS, AS 1165, Blagovna menjava z ZDA, šk. 1660 in 1692.

konfekcija, vino, svinjsko strojeno usnje, hladilniki z zamrzovalnikom in orodni stroji. Po vrednosti so bili pri uvozu iz ZDA čisto na vrhu letala DC-9-80 in oprema za JE Krško. Ostali pomembni uvozni artikli iz ZDA so bili: računalniška oprema, celuloza, antibiotiki, koruza, žito in soja, kemične surovine, soljene kože, dolgovlaknati bombaž in odpadki iz železa. Največji slovenski izvozniki so bili: Mehanotehnika, Intertrade, Slovenijales, Lesnina, Iskra Commerce, Metalka, Gorenje, Lek, Slovin, Elan, Tovarna glinice in aluminija Kidričevo, Koto Ljubljana, Jugotekstil, Zlatarna Celje, Železarna Jesenice in Mladinska knjiga. Nekateri med njimi so že v sedemdesetih letih ustanovili v ZDA lastno ali mešano podjetje oziroma poslovalnico. Največ, kar šest lastnih in eno mešano podjetje je ustanovil Slovenijales, Lesnina je imela v tem času lastno in mešano podjetje, svoje podjetje so ustanovili še Iskra Commerce, Metalka, Liko Vrhnika, Intertrade in Splošna plovba Piran, Kompas pa je odprl predstavništvo. V osemdesetih letih je imela Lesnina že devet lastnih in mešanih podjetij in eno predstavništvo, svoje podjetje sta ustanovila še Gorenje in Alpina Žiri, Koto Ljubljana je odprl poslovno enoto v Čikagu, begunjski Elan pa je leta 1986 odkupil ameriško podjetje Monark Sporting Goods INC s središčem v Burlingtonu v zvezni državi Vermont. Od leta 1976 je imela svoje predstavništvo v New Yorku tudi Ljubljanska banka, ki je poleg bančnih opravljala tudi druga dela za podjetja člane banke. Obseg njenega denarnega poslovanja je skokovito naraščal. Leta 1983 je bilo prek njenih računov v ZDA opravljenih 42 000 transakcij v skupnem znesku 6,8 milijarde dolarjev. Leta 1984 je imela Ljubljanska banka v ZDA že 114 korespondentov, ki so imeli račune v 26 bankah.²² V tem letu so se končevale dolgoletne razprave o ustanovitvi lastne banke v New Yorku. To se je zgodilo septembra 1986 in je predstavljalo pomemben dosežek, saj je bila LBS Bank prva jugoslovanska komercialna banka v ZDA.

Na področju neblagovnega prometa so bili za Slovenijo najdonosnejši čarterski prevozi slovenskih izseljencev in ladijski kontejnerski prevoz. Redno linijo z zahodno pacifiško obalo je vzdrževala Splošna plovba Piran. Področje transportnih storitev je bilo sicer izjemno pomembno. Železniško gospodarstvo Ljubljana je imelo pogodbo s hrvaškim podjetjem Đuro Đaković iz Slavonskega Broda za nabavo dizelskih lokomotiv, ki jih je slednje izdelovalo v kooperaciji z ameriško firmo General Motors. Kot kompenzacija za uvožene dele iz ZDA je bil dogovorjen izvoz 40% slovenskega blaga v ZDA. Inex Adria Aviopromet pa je kupovala letala DC-9, ki so jih deloma plačevali z jugoslovanskim izvozom. Sodelovanje na področju turizma pa se ni moglo razviti. Klasičen pristop slovenskih agencij v pridobivanju turistov za potovanje v Slovenijo je bil predrag, zato niso mogle tekmovati s konkurenco tujih turističnih firm.²³ Glavni problem je bilo razhajanje med ameriškimi željami in slovensko ponudbo, ker je bil motiv ameriških turistov pri ogledu Evrope usmerjen na ogled najbolj znanih zgodovinskih in kulturnih znamenitosti, ne pa na počitnikovanje, kar je ponujal slovenski turizem.

²² ARS, AS 1165, šk. 1666, Ekonomski elaborat o ustanovitvi banke v New Yorku. 13. 7. 1984.

²³ ARS, AS 1165, šk. 1662, Platforma za razgovor delegacije Izvršnega sveta SR Slovenije v ZDA, 1981.

V sedemdesetih letih se je povečal tudi obseg t. i. višjega gospodarskega sodelovanja. Do leta 1981 je vrsta slovenskih podjetij sklenilo z ameriškimi pogodbe o prenosu licenc in *know-howa* (13), poslovno tehničnem sodelovanju (5), skupnih naložbah (3), izvajanju investicijskih del (2) in dolgoročni proizvodni kooperaciji (1). Poleg slednje, to je pogodbe o dolgoročnem proizvodnem sodelovanju med podjetjem Black&Decker Grosuplje in ameriško družbo Black and Decker Towson, so bile za slovenski gospodarski razvoj pomembne pogodbe o sovlaganju na področju črne metalurgije (Železarna Jesenice in Armaco/General Electric/ Watterrboury), gumarske industrije (Sava Kranj z International Financing Co., Washington), avtomobilske industrije (TAM Maribor in IFC) in izdelave ročnega orodja (Tehno Impex Ljubljana-Black and Decker Towson). V osemdesetih letih je bila podpisana še pogodba o dolgoročnem sodelovanju med domžalskim podjetjem Toko in ameriško družbo Samsonite.

Tako po obsegu del kot po vrednosti projektov pa sta izstopali pogodbi na področju investicijskih del za JE Krško in rudnik urana Žirovski vrh, pri katerih so kot soinvestitorji sodelovala slovenska podjetja Metalna, Hidromontaža, Litostroj in Rudis. Zgodba o uresničevanju obeh projektov je lep primer agresivne in arogantne amerikanizacije slovenskega gospodarskega življenja. Ameriška politika je kljub boljšim ponudbam nekaterih evropskih družb vsilila svojega izvajalca (Westinghouse). Pogodba po sistemu na ključ je bila sklenjena februarja in je začela veljati novembra 1974 z otvoritvijo posojila v korist ameriškega izvajalca del. JE Krško ni bila, kot je določala pogodba, pripravljena za proizvodnjo leta 1979. Poleg tega, da se izvajalec ni držal rokov, je tudi močno prekoračil predvidene stroške, saj je bil prepričan, da »to zanj ne bo imelo nobenih posledic in da mu bodo vsi stroški zaradi podaljšanega roka izgradnje elektrarne v celoti pokriti«. ²⁴ Pogosti slovenski ugovori niso zalegli. Na pogovorih v ameriškem zunanjem ministrstvu maja 1977 so na opozorila slovenskega predstavnika, da bo imelo zavlačevanje izdaje izvoznega dovoljenja za opremo neugodne posledice, odgovorili, da je tako zaradi nove strategije v ameriški izvozni jedrski politiki, ki je bila posledica indijske atomske bombe. ²⁵ Jedrska elektrarna je začela s proizvodnjo leta 1981. Del te zgodbe je tudi ameriška družba Artur MCKee, ki je izdelala ekonomsko študijo o rentabilnosti nahajališča urana v Poljanski dolini.

Zaradi predstavljenih pogodb, podpisanih sporazumov in izvedenih del je postala Slovenija v letih, ko se je začela pripravljati za osamosvojitve, že močno povezana in odvisna od ameriške tehnologije. Westinghouse je opremil JE Krško in po predaji sodeloval pri letnih remontih, dobavi rezervnih delov in izdelavi gorilnih elementov za reaktor, Inex Adria je imela skoraj izključno ameriška letala, ŽG Ljubljana pa lokomotive General Motorsa, prevladovala je ameriška računalniška oprema. Ameriške banke so bile najpomembnejši posojilodajalec Ljubljanske banke oziroma slovenskemu gospodarstvu. V tem času se je njihova pripravljenost za kreditiranje zelo zmanjšala.

²⁴ Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo. Ljubljana 2006, str. 358.

²⁵ ARS, 1165, šk. 1659, Poročilo iz ZDA, maj 1977.

V sedemdesetih in osemdesetih letih se je zelo povečalo znanstveno-tehnično sodelovanje, ki je temeljilo na posebnem sporazumu, podpisanem leta 1973 in potem leta 1980 podaljšanem do leta 1985. V ZDA je vsako leto odhajalo na dopolnili študij več tehnične inteligence in zlasti ekonomistov, ki so dobili štipendije iz posameznih ameriških programov oziroma skladov. Štipendije oziroma obveznosti za kritje potnih stroškov strokovnjakov je ameriška stran leta 1984 povečala za 30%. Najpomembnejše slovenske znanstvenoraziskovalne ustanove, denimo Inštitut Jožef Štefan, Kemijski inštitut Boris Kidrič, Fakulteta za arhitekturo idr., so izkoristile možnosti in prednosti sodelovanja z ameriškimi univerzami in njihovimi instituti. Sklenjenih je bilo več skupnih raziskovalnih projektov, pri katerih je vsaka stran prispevala polovico potrebnih finančnih sredstev za njihovo izpeljavo.

Tranzicija

V pravem pomenu se je amerikanizacija slovenskega prostora začela v devetdesetih letih preteklega stoletja, to je po političnih spremembah leta 1990 in osamosvojitvi leta 1991. Spremenjen slovenski politični vrh se je že pri premagovanju prvih sistemskih ovir obrnil za pomoč k ZDA. Pri tem je šla Demosova vlada najdlje pri pripravi privatizacijske zakonodaje, saj je za gospodarskega svetovalca najela ameriškega ekonomista, profesorja na Harvardu, Jeffreyja Sachsa. Ta se je s posredovanjem dr. Janeza Drnovška vključil v pripravo privatizacijske zakonodaje marca 1991. Njegov gospodarsko-politični koncept se je razlikoval od predloženega koncepta dr. Jožeta Mencingerja, sicer podpredsednika Demosove vlade in odgovornega za gospodarstvo. Sachsova ekipa je predlagala hiter skok v kapitalizem s sočasno izvedbo najpomembnejših ekonomskih ukrepov. Sachs je skupaj s Davidom Liptonom za slovensko vlado pripravil tudi program gospodarske osamosvojitve in prestrukturiranja slovenskega gospodarstva. Po Mencingerjevem odstopu in po številnih zapletih, kompromisih in dopolnilih prvotnega zakona o privatizaciji je na koncu prevladal neke vrste vmesni model med Mencingerjevim in Sachsovim. Deloma tudi zato, ker Sachsove zamisli o enkratni, ne pa postopni izvedbi privatizacije ni bilo mogoče realno uresničiti in ker se procesa osamosvajanja ni dalo izvesti po zamišljenem idealnem modelu.

ZDA so Republiko Slovenijo priznale 7. aprila 1992, 11. avgusta istega leta pa sta državi vzpostavili diplomatske odnose. Po tem obdobju so se odnosi med državama krepili.

ZDA so postale največja slovenska neevropska trgovinska partnerica. Če primerjamo leto 1991, ko se je Slovenija osamosvojila, in leto 2000, ugotovimo, da se je blagovna menjava med državama povečala. Izvoz se je v tem obdobju povečal za dobrih 100, uvoz pa za približno 150 milijonov dolarjev. Slovenija je v tem času v ZDA izvažala predvsem zdravila, palice in profile iz jekla, stole, hladilnike in naprave za hlajenje, pohištvo, električne motorje in generatorje. Pri uvozu so prevladovala predvsem zdravila, sintetični kavčuk, molibdenove rude in koncentрати,

gumijaste in upogibne cevi, aparati za telefonijo in računalniška oprema. Posamezna področja gospodarskega sodelovanja so urejali posebni sporazumi. Za slovensko stran so bili najpomembnejši tisti, ki so urejali področje naložb. To so bili: Sporazum o vzajemni zaščiti in spodbujanju investicij, Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado ZDA o spodbujanju investicij ter Sporazum o zavarovanju investicij, kreditiranju in naložbenih garancijah. Za uresničevanje omenjenih in še drugih sporazumov ter za pripravo novih so skrbele posebne ustanove, med katerimi je treba omeniti dve: prva je »Ameriški poslovni svet – US Business Council (USBC)«, ki je bil dolgo edina uradna, s strani State Departmenta podprta institucija, vezana na gospodarsko sodelovanje s Slovenijo. Druga je »Slovensko-ameriška poslovna skupnost«, ki je bila ustanovljena zato, da poveže predstavnike slovenskih podjetij, LBS banke in Slovenskega turističnega urada iz New Yorka. Za spodbujanje vlaganj ameriških podjetij v Sloveniji je skrbela tudi Ameriška gospodarska zbornica v Sloveniji.

Po podatkih iz leta 2007 so bila slovenska podjetja, ki so največ izvozila v ZDA: Lek d.d., Iskra avtoelektrika d. d., Metal Ravne d.o.o., Impol d.d., Steklarna Rogaška d.d. in Gorenje d. d. Največji slovenski uvozniki v tem letu pa so bili: Jedrska elektrarna Krško d.o.o., Adria Airways d.d., Sava Tires d.o.o., Linxair d.o.o., Veyance Technologies Europe d.o.o. in Metal Ravne d.o.o.

Vrednost slovenskih investicij v ZDA je po podatkih Banke Slovenije konec leta 2006 znašala 48,2 milijona evrov. V ZDA je investiralo 27 slovenskih podjetij, med večjimi so bila Ultra (Telargo), Kolektor d.o.o. (TKI Inc.), Hidria d.o.o. (Hidria US Inc.), Metal Ravne, Impol, Iskra AE Inc. in Kompas Holidays. Po podatkih Banke Slovenije so neposredne investicije iz ZDA konec leta 2006 znašale dobrih 100 milijonov evrov. V resnici so bile še precej višje, ker je veliko ameriških družb svoj kapital vlagalo prek svojih evropskih podružnic. Največja podjetja z ameriškim kapitalom v Sloveniji leta 2006 so bila: Sava Tires d.o.o. (tuji investitor Goodyear Dunlop), Veyance Tecnology d.o.o. (tuji investitor Carlyle Group), Ecolab d.o.o. (tuji investitor Ecolab Holdings).

Med večjimi podjetji v Sloveniji, ki so v času tranzicije prišla v roke ameriških družb, izstopa tovarna avtomobilskih pnevmatik Sava Kranj. Pogajanja Save z Goodyear Tire&Ruber Company so se začela 1995 in so trajala do leta 1998, ko je kranjsko podjetje postalo sestavni del tega ameriškega koncerna. Naslednje leto so začeli v podjetju Sava Tires, poleg domače blagovne znamke Sava, proizvajati in tržiti tudi pnevmatike blagovne znamke Goodyear, Fulda, Debica. Že do leta 2002 se je Sava Tires uvrstila med najboljša podjetja v koncernu. Dokončala je gradnjo novega distribucijskega centra, ki je pokrival potrebe za vso Jugovzhodno Evropo.

Ameriška posredna ali neposredna navzočnost je veliko prispevala h kakovostnim spremembam v miselnosti in organiziranosti, ki so se zgodile v slovenskem gospodarstvu po letu 1991. Če jih strnemo, potem lahko zapišemo, da je prišlo do popolne reorganizacije odnosov v podjetjih. Novi lastniki, ki so bistveno povečali svoj vpliv na sprejemanje ključnih odločitev pri vodenju podjetij, so se osredotočili samo na širitev obsega poslovanja podjetij, povečanje prodaje in racionalizacijo

stroškov. V novih pogojih je postal dobiček edino merilo uspešnosti, delavec pa vrsta reprodukcijskega materiala, pri katerem je treba zniževati stroške. Kako so se ta načela izražala v praksi, si lahko pogledamo na primeru Save Tires. Ameriški lastnik je vse poslovanje in proizvodnjo podredil enemu samemu imperativu: biti uspešnejši ob hkratnem zniževanju stroškov. Zato je uveljavil nova vzorčna pravila, po katerih so morali vsi zaposleni, torej ne le delavec, temveč tudi njegovi nadrejeni, izpolnjevati normo. Norma vseh norm je postala rast proizvodnje, prodaje in profita. Od leta 2000 se je proizvodnja v Savi zelo povečala, dobiček se je podvojil, število zaposlenih pa se je zmanjšalo. Ameriško lastništvo je za zaposlene pomenilo, da delovna mesta niso bila varna. »Povsem jasno je,« je povedal v intervjuju eden od vprašanih delavcev, da »lahko lastniki kadar koli pripeljejo ladjo, tovarno naložijo na zabojnike in jo prepeljejo v Indijo. Zato izpolnjujemo normo in jo tudi presegamo, dokler jo lahko.« Zaposleni v Savi so iz leta v leto bolj občutili pritisk globalnega trga delovne sile, zniževanje standardov socialne zaščite, vedno ohlapnejše zaveze delodajalcev do zaposlenih in »krušenje« moralne odgovornosti lastnikov in menedžerjev. Delavec v proizvodnji je leta 2008 dobil za delo v štirih izmenah z vsemi dodatki in nadurami 700 evrov. Delati je moral tudi ob sobotah in nedeljah. Ameriški lastnik je uvedel posebne denarne nagrade za skupine delavcev, ki so v tekočem mesecu porabili najmanj bolniškega dopusta. Zaradi daljše bolniške odsotnosti je lahko skupina ostala brez predvidenega dodatka. Prišlo je tako daleč, da so se delavci med seboj prepirali, ali je nekdo res upravičen vzeti bolniško. Solidarnost v tradicionalno delavskem kolektivu je razpadla. Tovarištvo z delovnim kolegom je nadomestila lojalnost podjetju. Lastnik je uvedel tudi posebno obliko »pranja možganov«. Posamezne delavce so tudi po večkrat na mesec poklicali na pogovor z vodilnimi uslužbenci podjetja, ki niso govorili slovensko. Zaposleni so v intervjuju povedali, da jim angleščina ne dela težav, zato jih moti, ker njihov pogovor poteka prek prevajalca, ki marsikaj prevede napačno. »Tako jim zbijajo samozavest, da bi se počutili manj vredne in se ne bi upirali,« so še povedali zaposleni.²⁶

Med drugimi posrednimi vplivi, ki jih lahko pripišemo amerikanizaciji slovenskega gospodarstva, je treba izpostaviti vse večjo uporabo finančnih vzvodov za financiranje menedžerskih odkupov in za nadomeščanje dražjega, lastniškega financiranja družbe. Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij je bil naravnano tako, da je zaposlenim v podjetjih omogočal ohraniti večinsko notranje lastništvo. Ta pojav je bil tudi v ZDA dokaj razvit. Notranje lastništvo je namreč služilo kot instrument motiviranja zaposlenih.

V času tranzicije je amerikanizacija dosegla velik razmah tudi na drugih področjih družbenega delovanja, v medijih, medsebojnih komunikacijah in v zasebnem življenju. Potrošništvo in z njim povezana »macdonaldizacija družbe« sta postala nova paradigma sodobne slovenske družbe. Po letu 1991 so se tudi v Sloveniji nekdanje industrijske hale začele spreminjati v mega- in hipermarkete ter igrati vlogo »mest v mestu« in »mest spektakla«. Po ameriških zgledih so slovenski BTC-ji poleg trgovske

²⁶ Delo, 19. 4. 2008, str. 4, Udarniki kapitalističnega dela, Objektiv.

ponujali tudi posebno kulturno ponudbo, ki naj bi pripeljala do demokratizacije umetnosti in kulture. Tudi Slovenija se ni mogla izogniti ameriškim podjetjem in produktom, ki so obnoredi ves svet. McDonald's, Coca Cola, Disney oziroma njihovi produkti in storitve, ki so odlični in eden največjih primerov strateškega partnerstva na svetu, so postali pogosta izbira zlasti mlajšega slovenskega državljana.

Po drugi svetovni vojni je bilo v Sloveniji in Jugoslaviji protizahodno in protiameriško razpoloženje nekaj časa sestavni del komunistične politike, ki pa se je po prekinutvi odnosov z Moskvo in komunističnimi državami znašla v protislovnem položaju. Na Zahodu in v ZDA je na eni strani iskala politično podporo in gospodarsko pomoč, na drugi pa najrazličnejše zahodne vplive (v kulturi, znanosti, v javnem življenju) presojala z izrazitim nezaupanjem, čeprav jim vrat v državo ni mogla povsem zapreti. Ta ambivalenca je značilna za ves povojni čas vse do razpada Jugoslavije v osemdesetih letih, saj je bilo kritično razpoloženje do ZDA vztrajen spremljevalec postopnega zgledevanja po ameriških poslovnih in kulturnih vzorcih.

V času tranzicije so postali nosilec antiamerikanizma nevladne organizacije in različna socialna gibanja.

Jože Prinčič

INFLUENCE OF AMERICANISATION ON THE ECONOMIC LIFE IN SLOVENIA WITH
THE EMPHASIS ON THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

S u m m a r y

The process of Americanisation (the transfer of basic values, relations, rules, organisational forms, and also technology from the United States into the lives of other states) has not been constant and linear. It has taken place in several waves, differing from each other with regard to space as well as time. Until the 1980s Americanisation had been more prominent in the economically developed countries with capitalist regimes, while later it also started to alter the makeup of the post-communist societies. Apart from the elated admirers of the American development model, critics soon raised their voices, bringing the attention to its economic, social and other shortcomings and weaknesses. Also at the level of the individual governments, Americanisation in the second half of the 20th century was not always and everywhere accepted positively. It was criticised, opposed, as well as resisted.

Slovenians, first as individuals and then as a society, faced the process of Americanisation during its beginnings, and have remained in touch with it to this very day. Americanisation involved various processes and was accompanied by rises and falls, sympathy and opposition, as well as elicited different responses from the political and other elites. During the socialist regime in Slovenia (from 1945 to 1990) we cannot discuss Americanisation in Slovenia as a consistent economic and social practice. Nevertheless, the American influence has always been present and increasingly prominent, therefore we can say Slovenians have entered the modern, technologically developed world through the gates of the United States. During the first years after World War II the American economic influence asserted itself through various UNRRA supplies, and later through various forms of aid in the field of technical cooperation and food supply. In the 1960s and 1970s the cooperation between American and Slovenian companies and scientific institutions started strengthening. Before the dissolution of Yugoslavia the influence of the United States of America had increased in the field of banking and debt crisis resolution. However, Americanisation truly asserted itself after the political changes and the Slovenian attainment of independence in the beginning of the 1990s. During the transition Americanisation expanded and strongly influenced the changes in economic thinking and organisation. Consumption became the new paradigm of the modern Slovenian society.

1.01
Prejeto 30. 11. 2010

UDK 330:316.77(497.4) "1945/2004"

Jurij Hadalin*

Načrti Jugoslavije in Zahoda za menjavo albanskega režima v času po resoluciji informbiroja

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi dostopnega arhivskega gradiva jugoslovanskega in tujega izvora obravnava manj znani vidik iz jugoslovansko-albanskih odnosov v času po njihovi zaostritvi. V grobem orisu so prikazani načrti, operacije, bojazni in pričakovanja petih držav, ki so bolj ali manj uspešno poskušale spremeniti položaj v Albaniji sebi v prid, kljub njihovem skupnemu cilju pa je med njimi seveda prihajalo do navzkrižja interesov.

Ključne besede: Jugoslavija, Zahod, Albanija, Josip Broz Tito, Enver Hoxha, Balkanski pakt, obveščevalne službe, jugoslovansko-albanski odnosi

ABSTRACT

THE PLANS OF YUGOSLAVIA AND THE WEST TO REPLACE THE ALBANIAN REGIME AFTER THE COMINFORM RESOLUTION

On the basis of the available archive sources of Yugoslav and foreign origins, the following contribution focuses on the lesser-known aspect of the Yugoslav-Albanian relations after their deterioration. The article roughly outlines the plans, operations, concerns and expectations of five states which tried to alter the situation in Albania to their own advantage more or less successfully. Naturally, despite their common goal these states often had conflicting interests.

Key words: Yugoslavia, the West, Albania, Josip Broz Tito, Enver Hoxha, the Balkans Pact, intelligence services, Yugoslav-Albanian relations

* **Dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: jurij.hadalin@inz.si**

Po resoluciji Informbiroja, ki je Jugoslavijo izolirala od tedanjih glavnih gospodarskih in političnih partnerjev, se je bila jugoslovanska zunanja politika prisiljena zlagoma obrniti proti Zahodu, saj ji je ta lahko nudil vojaško in gospodarsko pomoč. Prva zahodna pomoč je začela diskretno pritekati konec leta 1949, ko je postalo jasno, da je razkol med Titom in Stalinom dokončen, in se je povečevala v petdesetih letih z namenom »obdržati Tita na površju«. Sovjetski pritisk se je postopoma večal, kot je bilo zamišljeno v »doktrini Višinskega« iz leta 1949, in nevarnost vojaškega vpada čet držav članic Informbiroja v Jugoslavijo je bila več kot le hipotetična vsaj do začetka korejske vojne. Ta doktrina se je lepo vklapljala v Stalinovo globalno strategijo posrednega spopada z zahodnimi silami in v sosednjih državah je bilo ob jugoslovanski meji opaziti večje število emigrantskih centrov. To je predstavljalo poglavitni del boja proti jugoslovanskemu režimu, saj je bilo v tem obdobju zamišljeno, da bi za razkroj Jugoslavije uporabili nezadovoljne manjšine, predvsem makedonsko, pa tudi albansko, romunsko, madžarsko in italijansko. V ta namen je bil zamenjan general Markos v Grčiji, kjer je Jugoslavija grškemu gverilskemu gibanju odtegnila svojo pomoč, potem ko se je izjasnilo za resolucijo Informbiroja. Zamisel o ustanovitvi enotne makedonske države naj bi s pomočjo pretežno makedonskih borcev grškega gibanja uspela ustvariti široko razširjeno gverilsko gibanje proti Jugoslaviji, podobne ideje pa so bile navzoče tudi v albanskem primeru.¹ Jugoslovansko-albanska meja je bila ves čas žarišče napetosti, prek nje pa so iz Albanije nenehno pošiljali oborožene gverilce, ki naj bi zanetili upor proti aktualni oblasti.

Subverzivna dejavnost

Ameriška obveščevalna agencija CIA je v svojem poročilu o političnem položaju v Albaniji decembra 1949 ocenila, da imata tako Jugoslavija kot Grčija vse možnosti, da z močno podporo notranjemu nezadovoljstvu izzoveta padec Hoxhevega režima, vendar je bilo to v tedanjih razmerah malo verjetno, ker naj bi se Tito preveč bal sovjetskega odziva. Kljub temu je CIA zaznala povečano jugoslovansko aktivnost med albanskim prebivalstvom na Kosovu in emigranti iz Albanije. Albanija je bila v nezavidljivem položaju, saj sta jo obkrožali »sovražni« Jugoslavija² in Grčija, s Sovjetsko zvezo pa ni imela podpisanega sporazuma o sodelovanju, niti ni bila članica Informbiroja. Zato je bil njen politični položaj nekoliko bolj fleksibilen

¹ Darko Bekić: Jugoslavija u hladnom ratu. Zagreb 1988 (dalje Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu), str. 31–35.

² Jugoslavija je namreč novembra 1949 prekinila pogodbo o prijateljstvu in vzajemni pomoči z Albanijo, ki jo je ta taktično pustila v veljavi, kljub temu da je vse druge meddržavne sporazume z Jugoslavijo prekinila že poleti 1948. Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992 : nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 190–191 in Nota vlade FNRJ vladi NR Albanije kojom vlada FNRJ otkazuje ugovor o prijateljstvu između FNRJ i NR Albanije, 12. november 1949. V: Momir Stojković: Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, III. knjiga. Beograd 1999, str. 207–215.

kot v primeru drugih vzhodnoevropskih držav, komunistični režim pa je po ameriškem mnenju podpiralo le kakih deset odstotkov prebivalstva. Albanskemu prebivalstvu naj bi se režim zameril tudi zaradi vse slabših življenjskih pogojev. Podpora Sovjetske zveze donedavna politično šibkemu Hoxhi naj bi po mnenju analitikov izražala sovjetsko željo po vazalnem albanskem vodstvu. Razdeljena albanska politična emigracija se je šele v tem času uspela združiti v Komite za svobodno Albanijo, ki je združil balistično/demokratsko in monarhistično emigracijo.³ O pomenu nekomunistične albanske emigracije, ki jo je podpirala Velika Britanija, pa priča izjava znanega intelektualca Malcolma Muggeridgea na zabavi, ki naj bi predstavila albanski osvobodilni komite v Londonu septembra 1949: »*Ta Albanija je tako ali tako smešna država in bi morala biti čim prej razdeljena med Grčijo in Jugoslavijo.*«⁴ Delo komiteja in njegovih vodilnih članov je opazovala tudi Jugoslavija, ki je ocenjevala, da nima nobenih realnih možnosti za spremembo političnega položaja v Albaniji.⁵ Komite naj bi v primeru uspešnega prevrata v Albaniji prevzel oblast, kar pa bi bilo nemogoče, če bi vanjo posegla Jugoslavija, saj bi njenemu posegu sledil še grški. ZDA so se zato zavzemale za notranji »demokratski« upor in so na tej podlagi načrtovale svoje operacije v Albaniji. Zanimanje za Albanijo je bilo povsem naravno in je sledilo ameriški želji po organizaciji in podpori »osvobodilnim« gibanjem v evropskih državah pod sovjetskim vplivom.⁶

CIA se je zato povezala z britansko obveščevalno službo, ki je na imela ozemlju Albanije veliko več izkušenj in zvez še iz časa druge svetovne vojne. Februarja 1949 je britanski zunanji minister Ernest Bevin odobril operacijo z imenom Valuable, katere cilj je bil menjava Hoxhevega režima, načrtovali pa so jo skupaj z ameriško obveščevalno službo, ki jo je poimenovala Fiend. Odločili so se za vključitev diverzantov iz vrst albanske emigracije, ki so bili v enote dodeljeni po ključu 40 odstotkov balistov,⁷ 40 odstotkov prozoguejevskih emigrantov⁸ in 20 odstotkov drugih. V komiteju za osvoboditev je bila zbrana skorajda celotna emigracija, ki se je premikala proti ZDA, čeprav so bili nekateri med njimi tudi na seznamu iskanih vojnih zločincev. Vodja Balli Kombatërja Mithat Frashëri je do svoje smrti 1949 v New Yorku poskušal v ZDA spraviti nekatere najbolj iskane, denimo Hasana Dostija in Xhaferja Devo, ki so imeli dokaj omadeževano preteklost iz časa druge svetovne vojne. Operacija je bila potrjena v času prvega sestanka zveze Nato septembra 1949, tako da so prvi komandosi na albanska tla stopili že v začetku oktobra 1949, vendar so bile vse njihove operacije neuspešne. Načrtovanje in financi-

³ Current situation in Albania (ORE 71-49), 15. December 1949. Dostopno na: <http://www.foia.cia.gov>, 11. 2. 2008.

⁴ Nicholas Bethell: *Betrayed*. New York 1984 (dalje Bethell, *Betrayed*), str. 97.

⁵ Diplomatski arhiv Ministarstva inostranih poslov Republike Srbije (DA MIP), Politička arhiva (dalje PA) 1950, f. 1, Komitet slobodne Albanije, 413264.

⁶ Tim Weiner: *Legacy of ashes: the history of CIA*. London 2008, str. 21–54.

⁷ Pripadniki organizacije Balli Kombëtar; bili so republikansko/demokratsko usmerjeni.

⁸ Podporniki monarhije, združeni v organizaciji Legaliteti, pod nadzorom nekdanjega kralja Zoguja.

ranje posegov je vse bolj prevzemala ameriška obveščevalna služba,⁹ ki je po letu 1952 prevzela vse britanske podtalne dejavnosti na Balkanu, v Albaniji pa je po neuspehu z njimi prenehala konec leta 1953.¹⁰

Nicholas Bethell, ki je najpodrobneje obdelal zahodne albanske operacije, je zapisal, da je bil Tito v času, ko je začel prejemati zahodno pomoč, v zvezi s tem obveščen, saj bi bila pri izpeljavi operacije jugoslovanska pomoč ključnega pomena. Močna albanska manjšina na jugoslovanskem ozemlju bi lahko predstavljala bazen za rekrutacijo agentov in varno pribežališče. Titu bi po njegovem mnenju ustrezala odstranitev stalinistične zaplate ob jugoslovanski meji, saj bi bil Enver Hoxha zagotovo pripravljen pomagati pri morebitni odstranitvi jugoslovanskega vodstva. Tito pa naj se za sodelovanje ne bi odločil, saj je ameriškemu ambasadorju Cavendishu W. Cannonu 22. septembra 1949 dejal, da so albanske notranje zadeve albanska stvar, dokler se vanje ne začne vtikati kdo drug. Novembra je britanskemu ambasadorju Charlesu Peaku pojasnil, da Albanci namenoma izzivajo na meji, da bi sprovcirali jugoslovansko stran, vsak resnejši protiukrep pa bi predstavili kot agresijo. Bal se je tudi, da bi Stalin izvedel državni udar v Tirani, ki bi ga nato pripisali Jugoslaviji in ga uporabili kot povod za napad nanjo. Podobnega mnenja je bil v pogovoru s Peakom tudi Edvard Kardelj konec leta. Jugoslavija je v tem času dejansko načrtovala določene operacije in pošiljala svoje agente čez mejo, a v majhnem obsegu, svojih akcij pa ni koordinirala z zavezniki. Albanski režim je prihajajoče pritiske občutil in je že vnaprej svaril pred fantomsko ameriško-britansko-italijansko-jugoslovansko-grško koalicijo z nekaj vatikanske pomoči.¹¹ Pomen teh operacij za takratno dogajanje kljub relativnemu neuspehu nikakor ni majhen, saj je bila Albanija edini kraj v Evropi, kjer so se zahodni agenti neposredno zapletali v oborožene spopade s stalinističnim režimom.¹²

V naslednjih letih je bilo tako poslanih v Albanijo več različnih skupin, ki so jih kmalu po pristanku na obali ali spustu s padalom zajeli. Med organizatorji teh podvigov je zaslediti tudi nekatera znana imena kot na primer nekdanjega šefa misije UNNRA v Albaniji Dayrella Oakley Hilla,¹³ ki je za britansko obveščevalno

⁹ Ta je za seboj imela močno politično podporo. O ameriškem pogledu na albanski režim več v *Communist takeover and occupation of Albania, Special report of the Select Comitee on communist agression*, 30. december 1954. Dostopno na: <http://www.archive.org/details/communisttakeove/545502.unit>, 29. 9. 2008.

¹⁰ Neuspeh je poleg nerealnih ameriških pričakovanj pogojevala vloga Kima Philbyja, tedanjega koordinatorja angleške obveščevalne agencije pri CII, ki je bil sovjetski tajni agent. – Kim Filbi: *Moj tajni rat*. Beograd 1983, str. 151–159 in *CIA and British MI6 in Albania*. Dostopno na: <http://www.albca.com>, 2. 2. 2006.

¹¹ Bethell, *Betrayed*, str. 113–115.

¹² Prav tam, str. 142.

¹³ Ime, ki se v zvezi z Albanijo pojavlja v različnih vlogah. Oakley Hill (1898–1985) je bil v tridesetih letih visok oficir v albanski žandarmeriji, med drugo svetovno vojno je na Balkanu deloval v okviru britanske službe SOE, po vojni je bil uradno v funkciji šefa misije UNNRE poslan v Albanijo, pozneje pa je deloval v obveščevalnih službah v okviru britanskega veleposlaništva v Grčiji. D. R. Oakley Hill: *An Englishman in Albania*. London, 2002. V jugoslovanskih obveščevalnih poročilih sem njegovo ime zasledil še v prvi polovici šestdesetih let, čeprav je na podlagi mojih dosedanjih

službo delal v Grčiji, in veterana SOE Anthonyja Northropa in Davida Smileyja. Izvedba operacij je bila povezana s sodelovanjem z grško obveščevalno službo, saj so se prvi agenti navadno poskušali prebiti nazaj na varno čez grško mejo. V povezavi z jugoslovansko vlogo v teh dogodkih je pomembna predvsem skupina agentov, ki je novembra 1950 s padali pristala v Albaniji. Isto noč sta bili nad Albanijo spuščeni dve ločeni skupini. Prvo, ki je pristala v okolici Kukesa, so sestavljali Adem Gjura, Sali Daliu, Xhetan Daci, Iliaz Toptani in Selim Daci, drugo pa Myftar Planeja, Halil Nerguti, Ramadan Cenaj in Rexh Berisha, ta je se je s padali spustila na albansko ozemlje na severu ob jugoslovanski meji. Prvo skupino so opazili in jo že naslednji dan napadli albanski pripadniki notranjih organov. Pri tem je bil zajet Selim Daci, Xhetan Daci je bil ubit, Gjura pa je ranjen skupaj z Salijem Dalieuem uspel zbežati v Jugoslavijo. Tam sta bila oba nekaj mesecev v zaporu, po izpustitvi pa sta vzpostavila stik z osvobodilnim komitejem, saj sta želela zapustiti Albanijo. Zanju pa se očitno niso preveč zavzeli, saj je Gjura v Jugoslaviji šele po 17 letih dobil dovoljenje za odhod v ZDA. Nekaj pozneje je bil zajet tudi nekdanji francoski legionar Iliaz Toptani. Druga skupina je bila precej bolj uspešna, a se je bila kmalu po pristanku prisiljena umakniti v Jugoslavijo, kjer je med albanskim prebivalstvom uspela nanovačiti še 14 prostovoljcev, s katerimi so se februarja 1952 vrnili v Albanijo. Njihov položaj se je med tem časom bistveno poslabšal, zato se je del skupine maja predal jugoslovanskim obmejnim organom. Podobno kot v prejšnjem primeru so albanski agenti dalj časa obtičali v Jugoslaviji,¹⁴ saj je Ramadan Cenaj uspel oditi po treh letih, Halil Nerguti pa šele leta 1963. Kmalu za njimi so v Albanijo spustili še eno skupino, ki so jo kmalu razbili, dva njena člana pa so oktobra 1951 v Tirani skupaj s Selimom Dacijem in Iliazom Toptanijem postavili pred sodišče.¹⁵ To je bil verjetno najbolj odmeven izmed vseh procesov, na njem pa so bili v obtožnici, seveda z občutnim pretiravanjem, navedeni podrobni in točni podatki o organizaciji gverilskih vpadov. Predvsem Selim Daci je bil vir pomembnih podatkov in je navedel tudi imena svojih tovarišev, ki so bili tedaj zaprti v Jugoslaviji, čeprav o tem albanska stran tedaj verjetno ni nič vedela.¹⁶ Da pa jugoslovanska obveščevalna služba ob britansko-ameriških operacijah ni stala križem rok, dokazuje nepodpisano poročilo o tiranskem sojenju, ki se nahaja v fondu CK ZKJ in pravi, da gre po razpoložljivih podatkih za sojenje padalcem. *»V skupini obtoženih se nahaja tudi Selim Dači, naš človek, ki je bil podtaknjen med 'padalce'. Bil je vodja ene od odvrženih skupin. Po nekaterih podatkih smo sklepali, da je bil ubit s*

dognanj težko verjetno, da bi tedaj še vedno v aktivni vlogi poskušal delovati proti albanskemu režimu. – DA MIP, PA 1963, f. 1, Informacije o Albaniji, 29. junij 1963, 442919.

¹⁴ Glede na elaborat o albanski emigraciji v Jugoslaviji je bilo takšnih primerov *»padalcev«* registriranih kar 25. V: DA MIP, PA 1964, f. 1, Albanska emigracija u Jugoslaviji, 18. marec 1964, 49215.

¹⁵ Bethell, *Betrayed*, str. 153–168.

¹⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 (dalje 507), f. IX, 1/1-243-340, a. e. I-258, Izveštaj (Dušan Mugoša), 1. september 1951.

strani SSŠ,¹⁷ kar se je izkazalo za netočno. Drugače je sodeloval v partizanskem gibanju in 1945/46 prebegnil v Grčijo zaradi osebnega nestrinjanja z vodstvom svoje enote. Iz obtožnice je razvidno, da albanski varnostni organi niso odkrili njegove povezave. Glede na to, da se na tem sojenju govori o ljudeh Bloka in Komiteja,¹⁸ menimo, da z naše strani zaenkrat ni potrebno reagirati.¹⁹

V začetku petdesetih let so v Albaniji potekala pogosta sojenja »agentom infiltratorjem«, na katerih so njihova dejanja vsepovprek pripisovali prej omenjeni sovražni koaliciji Zahoda in Jugoslavije, občasno pa tudi le jugoslovanski obveščevalni službi.²⁰ Zaradi pogostosti takih procesov je bil konec februarja 1951 sprejet strog zakon o preganjanju in nadzoru nad dejavnostmi terorističnih organizacij.²¹ O dobrem delu jugoslovanske obveščevalne službe na albanskih tleh priča podrobno poročilo o taboriščih in zaporih na albanskih tleh in razmerah, ki so vladale v njih.²² Glede na ohranjena poročila je jugoslovanska obveščevalna služba natančno spremljala dogajanje v zvezi z Albanijo, saj so v dokumentih navedena celo imena oseb, ki so želele pobegniti v Jugoslavijo, zelo natančno pa je poznala tudi britansko-ameriške načrte o nadaljnjih infiltracijah agentov, saj se navedbe v poročilu ne razlikujejo bistveno od podatkov v Bethellovem delu. Čeprav so na procesih v Albaniji velikokrat na slepo povezovali Jugoslavijo in zahodni blok, pa so tudi iz Jugoslavije pošiljali na albansko ozemlje svoje agente, kot so ugotavljali na ameriški strani že 1949. Po albanskih podatkih, ki pa jih jugoslovanska stran večinoma komentira kot del »montiranih procesov«, je bilo tako v enem samem mesecu likvidiranih ali ujetih 33 jugoslovanskih agentov.²³

Septembra 1951 je eden največjih poznavalcev položaja v Albaniji, medvojni organizator albanske partije Dušan Mugoša,²⁴ pripravil poročilo, ki je vsebovalo oceno tedanjega političnega stanja v državi in načrt za nadaljnje jugoslovanske

¹⁷ Albanska varnostno obveščevalna služba, popularno Sigurimi, okrajšava stoji za Sekcioni sigurimit shtetit.

¹⁸ Kroga albanske emigrantske organizacije, Daci naj bi pripadal krogu kosovske emigracije.

¹⁹ AJ, 507, f. IX, 1/II-157-181, a. e. II-164, Povodom najnovijih sudjenja u Albaniji, 17. oktober 1951.

²⁰ AJ, 507, f. IX, 1/II-157-181, a. e. II-168, Politička situacija u Albaniji, poročilo, nedatirano.

²¹ AJ, 507, f. IX, 1/II-157-181, a. e. II-158, Zakon o gonjenju i nadzoru delatnosti terorističkih organizacija i terorističkih akata protiv trudenika narodne vlasti, političkih i društvenih organizacija NR Albanije, 27. marec 1951.

²² AJ, 507, f. IX, 1/II-157-181, a. e. II-178, Poročilo o taboriščih in odnosih Albanije z vzhodnoevropskimi državami, nedatirano.

²³ AJ, 507, f. IX, 1/I-243-340, a. e. I-258, Izveštaj (Dušan Mugoša), 1. september 1951.

²⁴ Dušan Mugoša (1914–1973), predvojni kosovski komunist črnogorskega porekla, skupaj s sekretarjem tedanjega Oblastnega komiteja KPJ za Kosovo in Metohijo Miladinom Popovićem (1910–1945) sta bistveno pripomogla k ustanovitvi in konsolidaciji albanske komunistične partije ter komunističnemu prevzemu oblasti v Albaniji. Zaradi svojih medvojnih poznanstev z vrhom povojne albanske komunistične elite je bil zagotovo najbolj poklican za pisanje omenjenega referata. Po drugi svetovni vojni je zasedal visoke funkcije na Kosovu in v zveznem aparatu. – Ko je ko u Jugoslaviji (biografski podaci o jugoslovenskim savremenimcima). Beograd 1957, str. 478.

ukrepe. Ocenil je, da vpliv albanske partije sicer upada, a je še vedno znaten, saj je k izboljšanju kakovosti življenja v državi pripomogla bistveno bolj kot režim kralja Zoguja. Pomoč, ki je prihajala iz Sovjetske zveze, se je Mugoši zdela skromna in ekonomski položaj države se ni bistveno izboljševal, slabi pa naj bi bili tudi odnosi v vodstvu. Napeti naj bi bili redvsem odnosi med Enverjem Hoxho in Mehmetom Shehujem,²⁵ saj naj se ne bi najbolje prenašala že iz časa vojne, ko je jugoslovanska stran kot vojaškega poveljnika podpirala Shehuja. Ta konflikt naj bi izkoriščali tudi na sovjetski strani, med ljudstvom pa naj bi bil prav Shehu nepriljubljen kot nosilec represivnega aparata. Enver Hoxha je bil po Mugoševem mnenju mnogo pozitivnejša osebnost, vendar je kot šef države predstavljal enako osovražen simbol.

V pregledu stanja med albanskimi političnimi emigranti je ocenil, da so med njimi večinoma dobronamerni ljudje, ki so iz Albanije pobegnili, da bi si rešili golo življenje, a so predstavljali zelo raznolik spekter političnih opredelitev. Kljub vsemu naj bi se vsi združevali na isti osnovi v emigrantskih organizacijah, ki jih je sponzorirala jugoslovanska vlada. Mugoša je menil, da se največja vrednost teh emigrantov skriva v njihovih sorodstvenih povezavah z emigranti po drugih državah, predvsem v Grčiji in Italiji. Predlagal je, da bi se tudi jugoslovanska stran povezala z njimi. Povezava z emigracijo v Grčiji bi pripomogla k večjemu jugoslovanskemu vplivu na jugu Albanije, saj je od tam izhajala večina številčne emigrantske skupnosti pod vodstvom Muharema Bajraktarija, ki je bil član Komiteja za osvoboditev Albanije. V Italiji je bila emigracija združena v skupni blok, njeno vodstvo pa so predstavljali tudi nekateri albanski predstavniki, ki v so se med drugo svetovno vojno kompromitirali. Med njimi sta bila Gjon Marka Gjonu in Kolj Diba. Med jugoslovanskimi emigranti sta bila Gjonov bratranec in Dibin brat, kar bi lahko predstavljalo možnost povezave z njima. Da so tudi oni pripravljeni na sodelovanje, je Mugoša sklepal po vsebini pisem, ki so prihajala iz Italije. Vzpostavitev teh zvez je bila po Mugoševem mnenju nujna.

Opozoril je na močan jugoslovanski vpliv v Albaniji, ki naj ne bi bil le posledica medvojnih jugoslovanskih prizadevanj, temveč tudi zasluga »obveščevalnega centra«. Celoten sever naj bi bil prepleten z omrežjem obveščevalcev prek skupin emigrantov, ki jih je jugoslovanska stran pošiljala v Albanijo, tesne družinske vezi pa naj bi njihov vpliv le še povečevale. Na severu je imela Jugoslavija tako kot že pred drugo svetovno vojno dovolj veliko moč za takojšen začetek vsesplošnega upora, vendar bi proti temu uporju nastopil južni del Albanije, ki bi ga oblast zlahka mobilizirala v ta namen. Zato je priporočal povečano dejavnost na jugu države, da bi tam vsaj del prebivalstva lahko angažirali v svoje namene, in optimistično predvidel le tri ali štiri mesece trdega dela.

V primeru upora je predvidel nujno likvidacijo nekaterih najbolj osovraženih oficirjev in lokalnih voditeljev. Za te operacije bi morale infiltrirane skupine iz Jugoslavije imeti popolno svobodo delovanja in ostajati dlje na albanskem ozemlju.

²⁵ Po politični moči nesporno drugi človek v državi v obdobju med letoma 1948 in 1981.

Z dotedanjim delom so bili na severu doseženi veliki uspehi in vpliv, ki pa bi bili ogroženi, čim bi začeli preveč zavlačevati, zato bi bilo takoj, ko bi imeli tudi v južnem delu države organiziranih nekaj skupin, nujno izvesti oboroženo vstajo. Geslo, pod katerim naj bi potekala, nikakor ne bi smelo biti »*Za socialistično Albanijo*«, ker bi s tem izgubili podporo večine običajnega prebivalstva, saj je bilo po Informbiroju med prebivalstvom zaradi represivnosti državnega aparata precej osvraženo. Geslo o demokratični Albaniji bi po drugi strani odtujilo del partijskega telesa, ki je bilo po Mugoševem mnenju nujno potrebno zaradi njegovega vpliva, organizacijskih sposobnosti in politične zavesti. Zaradi tega je predlagal nevtralnno geslo, ki bi združilo zunajpartijske in del partijskih kadrov ob Jugoslaviji. Primerno se mu je zdelo klicati k neodvisni in napredni demokratični republiki Albaniji, to pa obogatiti s programom s socialistično vsebino, vendar brez »*bučnih levih fraz*«. Albanska emigrantska organizacija iz Jugoslavije, ki bi se povezala z drugimi organizacijami po evropskih državah, naj ne bi bila sposobna odigrati vloge organizatorja in voditelja tega boja, temveč bi k njemu lahko le bistveno pripomogla. Zaradi tega je načrtoval ustanovitev nove stranke s programom, ki bi bil sprejemljiv za vse, in predlagal izhajanje ustreznega časopisa, ki bi program populariziral. Za ustanovitev nove stranke pa je jugoslovanski strani manjkal močan voditelj, ki bi v Albaniji dejansko nekaj pomenil. »*Z velikimi napori, morda tudi žrtvami, obstajajo možnosti, da pridemo do enega ali dveh, morda tudi več ljudi, ki bi lahko s svojimi imeni, ki so si jih pridobili v času boja za svobodo albanskega naroda, zbrali skupaj vse, kar je v Albaniji najbolj zdravega.*« Predlagal je tudi ustanovitev radia »*Svobodna Albanija*«, ki bi poleg jugoslovanskega radia populariziral stranko.

V najbližji prihodnosti je zato priporočil infiltracijo politično močnega jugoslovanskega oficirja, poznavalca jezika, veččega ilegalnega dela, ki bi imel tudi radijsko postajo. Za oficirja naj bi pogoje za delovanje in zveze priskrbela obveščevalna služba, zbiral pa naj bi podatke, ki bi služili kot podlaga za nadaljnje ukrepe. Ob tem je omenil, da prihaja do težav pri delovanju »*obveščevalnega centra*«, saj se njegovo delo prepleta s protiobveščevalno službo, zvezno, republiško in oblastno UDBO. Vsi nato izkoriščajo iste ljudi, kar negativno vpliva na razvoj in moralo obveščevalne mreže. »*Obveščevalni center*« bi moral biti zaradi tega edini pristojen za delo v Albaniji.²⁶

Do dejanske izvedbe teh »*optimističnih*« načrtov nikoli ni prišlo, saj je to narekoval zunanjepolitični položaj Jugoslavije, ki je ravno prehajala v fazo odličnih odnosov z Grčijo in nato Turčijo, vprašanje pa je bilo, kaj bi si o tem mislili v Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike, ki so dejansko podpirale jugoslovanski režim.²⁷ Kljub vsemu pa je CIA tedaj ocenjevala, da načrti za prevrat v Albaniji

²⁶ AJ, 507, f. IX, 1/I-243-340, a. e. I-258A, Bilten I odelenja UDV za LR Srbiju, Albanija, november 1951.

²⁷ Tega se je zavedal tudi Mugoša, ki je ob koncu svojega elaborata zapisal, da so bili vsi predlagani ukrepi podani le z vidika jugoslovansko-albanskih odnosov, brez upoštevanja mednarodnega položaja, »*kar pa ima vsekakor odločujoč pomen*«. V: AJ, 507, f. IX, 1/I-243-340, a. e. I-258, Izveštaj (Dušan Mugoša), 1. september 1951.

obstajajo tako v Jugoslaviji kot tudi Grčiji in Italiji, vendar so v emigrantskih krogih najmočnejši ravno na jugoslovanski strani in bi zato imeli prevladujoč vpliv v vsakem novem režimu. Kljub temu pa so menili: »Verjamemo, da Jugoslovani nimajo nobenega trenutnega namena, da bi sprožili prevrat proti Hoxhevemu režimu.« V primeru da bi prevrat vseeno bil izveden, bi bilo težko vedeti, kakšen bi bil sovjetski odziv. Verjetnost, da bi to sprožilo konflikt globalnih razmer, je bila zelo majhna, vendar pa bi lahko povzročilo sovjetske protiukrepe na lokalni ravni. Verjetneje bi prišlo do političnih protiukrepov in sprijaznitve z izgubo Albanije, ki sovjetskemu vodstvu dolgoročno ne bi predstavljala velike škode.²⁸ Večjo težavo bi predstavljala konflikt med Jugoslavijo, Grčijo in Italijo, ki so imele v Albaniji prekrivajoče se interese. Jugoslovanska stran bi z lastno vojaško silo ali z mobilizacijo kosovske manjšine po ameriškem mnenju zlahka uredila položaj v Albaniji v svoj prid, vendar je vse govorilo v prid organiziranju notranjega odpora, saj bi ta omogočil ustvariti vtis, da operacije ne podpira Jugoslavija. Mugošev načrt pa so vsaj deloma upoštevali, saj je bila opazna močno okrepljena jugoslovanska vloga v emigrantskih organizacijah, povečani propagandi proti Albaniji in manjših operacijah, ki so povzročile nemir v nekaterih delih Albanije. Kljub vsemu pa so ameriški analitiki menili, da jugoslovanska moč v Albaniji ni zadostna, da bi lahko izvedli kaj takega, in to kljub močni propagandi o svoji načrtovani pomoči in ameriški podpori. Jugoslovansko vodstvo se je po ameriškem mnenju zavedalo nevarnosti povračilnih akcij Sovjetske zveze, poslabšanja ugodnih odnosov z Zahodom in odnosov z nevtralnimi sosedi. Verjetne smernice jugoslovanske politike do Albanije so pravilno videli v nadaljevanju političnega pritiska na albanski režim in povečevanjem njene vloge med emigranti. To bi lahko na dolgi rok povzročilo padec albanskega režima, ne bi pa imelo resnih zunanjepolitičnih posledic.²⁹ Sklep je bil torej, da verjetno do tega ne bo prišlo, vendar pa se bo Jugoslavija v primeru neuspeha puča, pa naj bo vmešana ali ne, potrudila, da se bo od njega čim bolj distancirala.³⁰

Jugoslovanska politična povezava z zahodom in albanski odziv nanjo

Zahodne države so po preteku določenega časa spoznale, da je lahko vloga Jugoslavije v že ledeno hladni vojni pomemben dejavnik ne le na političnem, temveč tudi na vojaškostrateškem področju. Že junija 1949 je ameriška obveščevalna agencija CIA izdelala poročilo, v katerem je menila, da se bo Jugoslavija tudi v prihodnje lahko upirala sovjetskemu režimu,³¹ razkol med njima pa je izgledal dovolj

²⁸ Consequences of an attempt to overthrow the present regime in Albania, 30. december 1952. Dostopno na: http://www.foia.cia.gov/browse_docs_full.asp, 12. 2. 2008.

²⁹ Yugoslav intentions toward Albania, 20. oktober 1952. Dostopno na: http://www.dni.gov/nic/foia_yugoslavia_chrono.html, 11. 2. 2008.

³⁰ Consequences of an attempt to overthrow the present regime in Albania, 30. december 1952. Dostopno na: http://www.foia.cia.gov/browse_docs_full.asp, 12. 2. 2008.

³¹ Procena sposobnosti jugoslovenskog režima da odoli sovjetskom pritisku tokom 1949, 20. junij 1949. V: Momčilo Pavlović: Dokumenta CIA o Jugoslaviji. Beograd 2009, str. 51–56.

globok, da se je odločila jugoslovanski režim vključiti v svoje načrte. Ravno zaradi vprašanja Albanije je tako prišlo do ironičnega primera, ko je izrazito protikomunistično naravnana ameriška država pred propadom ščitila kar dva komunistična režima. Jugoslovanska vloga je bila izjemno pomembna v strateških načrtovanjih obrambe pred komunizmom na Balkanu, poleg tega pa je bila železna zavesa tako predstavljena več sto kilometrov od meja Zahodne Evrope. Posredno pa so ZDA ščitile tudi albanski režim, ki so ga same z neposrednimi akcijami poskusile zrušiti. Do tega nenavadnega položaja je prišlo v začetku leta 1950, ko je ameriška vlada poskusila preprečiti grški poseg v Albaniji, ki bi povzročil kratek stik v odnosih med Grčijo in Jugoslavijo, ravno ti odnosi pa so bili temelj ameriške zamisli o prihodnjih političnih zavezništvi na Balkanu.³²

Do zblizanja Grčije in Jugoslavije je lahko prišlo šele po koncu grške državljanske vojne, v kateri je imela Jugoslavija dokaj pomembno vlogo, saj je bolj ali manj diskretno podpirala uporniško vojsko generala Markosa. Tako politiko je vodila, dokler je zunanjepolitični položaj ni prisilil, da je to pomoč ukinila, kar je poleg sovjetskega posega pripomoglo k njenemu koncu. Kmalu potem je zahodna stran ugotovila, da bi zaupnejši odnosi med Grčijo in Jugoslavijo lahko bistveno pripomogli k stabilnosti njenega položaja na Balkanskem polotoku, kar je pogojevalo tudi najprej previdne načrte o navezovanju Jugoslavije na zvezo Nato.³³ Spomladi 1951 sta državi izmenjali vojaške predstavnike; to je sledilo normalizaciji medsebojnih odnosov, ki je nastopila januarja 1951, dobrih osemnajst mesecev kasneje pa sta skupaj s Turčijo že imeli redne skupne sestanke generalštabov. Kljub temu da je Tito oktobra 1951 odločno zanimal, da bi se Jugoslavija nameravala vključevati v kakršne koli regionalne vojaške zveze, se je le nekaj kasneje zgodilo ravno to.³⁴ Informbirojevske države, se pravi tudi Albanija, so se na vse tesnejše stike teh držav odzivale ofenzivno, saj je bila s tem zmanjšana možnost propada Titovega režima. Po drugi strani pa jim je to omogočilo propagandni napad na Jugoslavijo na celotni zunanjepolitični fronti. Normalizacija odnosov z Zahodom in olajšanje ob javni in obilni ameriški finančni injekciji³⁵ 1953 sta omogočila tudi podpis konkretnjših dogovorov o sodelovanju treh držav, ki so bili sklenjeni v toku tega leta. Temeljni kamen je bil položen na prvem tripartitnem posvetovanju vojaških delegacij v Ankari februarja. Kronan je bil s sporazumom o vojaškem sodelovanju na načelni ravni. V tem času je Sovjetska zveza aktivirala svoji dve najbolj izpostavljeni oporišči v regiji. Dodatno podporo je namenila kurdskim upornikom v Turčiji, v Albanijo pa je v začetku leta pritekalo veliko več orožja kot dotlej, močno pa se je povečalo tudi število najvišjih sovjetskih vojaških delegacij,

³² Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 135–136.

³³ Grčija in Turčija sta postali članici Nata septembra 1951.

³⁴ Bojan B. Dimitrijević: *JNA od Staljina do NATO pakta*. Beograd 2005, str. 325–327.

³⁵ Do takrat je pritekala tripartitna pomoč, ki je vključevala sredstva iz Velike Britanije, Francije in ZDA.

kar je ustvarjalo dodaten pritisk na sestankujoče.³⁶ V nadaljevanju leta so bili med Jugoslavijo, Turčijo in Grčijo podpisani še dodatni sporazumi, ki so urejali širši spekter bilateralnih odnosov med njimi. Sodelovanje med državami je bilo v tem obdobju izjemno intenzivno, posebej pomembni pa so bili vojaški sporazumi, ki so de facto že vzpostavili novo obrambno zvezo, Balkanski pakt. Nevarnost napada Sovjetske zveze in njenih satelitov na Jugoslavijo je v tem času postajala malo verjetna, sploh po Stalinovi smrti, vojaška zveza pa je za Jugoslavijo pomenila pomembno oporno točko v pogajanjih z Zahodom, sploh glede vprašanja Svobodnega tržaškega ozemlja. Vstop v zvezo Nato ni bil v interesu jugoslovanskega vodstva, proti temu pa je bila tudi Italija, s katero je ostajalo nerešeno vprašanje Trsta. Kljub temu pa so velik interes sprožili vojaški pogovori delegacije jugoslovanskega generalštaba v Washingtonu z ameriškimi, britanskimi in francoskimi predstavniki. Balkanski pakt je bil kot politična, vojaška in obrambna zveza ustanovljen 9. avgusta 1954, vendar je bil mrtvorojen otrok, saj je bilo obdobje najtesnejših stikov med državami podpisnicami že v zatonu. Vzrok temu je bil grško-turški spor glede ciprskega vprašanja 1955, še bolj pomemben dejavnik pa so verjetno predstavljale politične spremembe v Sovjetski zvezi, ki so obljubljale novo smer v politiki do Jugoslavije. Ta se je kljub svoji tesnejši navezavi na Zahod namreč še vedno razglašala za socialistično državo, kar je pomenilo, da bi le stežka prenesla popolno navezanost na Zahod, ki bi najverjetneje povzročila počasno odmiranje jugoslovanskega socialističnega sistema.³⁷

Albansko vodstvo je v Balkanskem paktu lahko slutilo povečanje nevarnosti za svojo neodvisnost, saj je tako kot članica vzhodnega bloka postala izoliran otok, edini sosednji državi pa sta bili članici politično-vojaške alianse, ki bi lahko ogrozila politično preživetje vladajočega političnega vrha. Albansko zaskrbljenost so lahko le še povečevali pogovori zahodnih zaveznikov, ki so vključevali njeno prihodnost in jugoslovanske namere. Darko Bekić je tako opozoril na dokument iz pisarne predsednika Tita, nepodpisano obveščevalno informacijo o sestanku ameriške, britanske, italijanske in grške delegacije na konferenci v Lizboni aprila 1952.³⁸ Pomembna tema sestanka je bilo tržaško vprašanje, ki so ga zavezniki pogojevali s svojo pomočjo. Na sestanku so se pogovarjali tudi o »*likvidaciji sedanjega režima v Albaniji*«. Italijanska predstavnika Alcide de Gasperi in Passcardi³⁹ sta opozorila na dejstvo, da je treba Italiji priznati posebne interese v Albaniji, ki pa za razliko od grških in jugoslovanskih ne merijo na njeno ozemeljsko integriteto ali celo neodvisnost. Ameriška delegacija je vztrajala na tem, da se popolnoma izkoristi slabosti režima Enverja Hoxhe, vzpostavi popolna koordinacija vseh emigrantskih skupin in začne

³⁶ Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu, str. 497.

³⁷ Več o Balkanskem paktu v Balkanski pakt 1953/1954 : zbornik dokumenata. Beograd 2005; Balkanski pakt 1953/1954 : zbornik radova. Beograd 2008.

³⁸ Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu, str. 368–369.

³⁹ Ime je navedeno kot v viru, vendar identitete drugega italijanskega predstavnika ni mogoče potrditi.

izvajati skupna zahodna politika do albanskega vprašanja. Po njihovi oceni Jugoslavija ne bi mogla iskreno sodelovati v tem kontekstu, vendar pa bi ji bil onemogočen poseg v primeru spremembe režima v Albaniji. Zaradi tega so Italijani želeli, da se Jugoslavijo opozori glede njenih prizadevanj za priključitev Albanije. O tem vprašanju sta se De Gasperi in grški premier Sofoklis Venizelos pogovarjala tudi na sestanku v Rimu, kjer je bil govor predvsem o neugodnem položaju Grčije v primeru, da si Jugoslavija priključi Albanijo. Vsi udeleženci lizbonskega sestanka so se strinjali, da je Enver Hoxha še vedno na oblasti predvsem zahvaljujoč grožnjam po ukinitvi albanske neodvisnosti s strani Grčije in Jugoslavije. Grška delegacija je pokazala razumevanje za željo zaveznikov, da se odpove ozemeljskim zahtevam do Albanije, vendar je bila tudi proti kakršni koli italijanski ali jugoslovanski prevladi nad to državo.⁴⁰ O mnenju grške vlade priča tudi brzojavka jugoslovanskega veleposlaništva iz Aten, od koder poročajo, da sta Venizelos in De Gasperi dosegla sporazum o skupnem delovanju v Albaniji, na čemer naj bi vztrajala tudi ameriška stran. Grška vlada je zavračala možnost, da bi izdala deklaracijo o ozemeljski celovitosti Albanije, saj bi v primeru padca Hoxhevega režima zagotovo želela vojaško poseči. To bi po mnenju jugoslovanskih predstavnikov lahko preprečila le Velika Britanija, ki je imela velik vpliv v grški vladi.⁴¹ Sočasno je iz Italije veleposlaništvo poročalo o zaskrbljenosti rimskih političnih krogov, saj se bali, da bi se položaj v Albaniji lahko obrnil v prid Jugoslaviji, s čimer bi propadla vsa dotedanja italijanska prizadevanja. Paniko je povzročila Stalinova smrt, zaradi katere so bile v Albaniji uvedene izredne razmere, na Zahodu pa so slutili, da bi se moč albanskega režima v tem trenutku lahko omajala. Italija je zato razmišljala o zahtevi po potrditvi statusa quo z ameriške strani, kar bi pripomoglo k ohranitvi ravnovesja v Sredozemlju.⁴² V nadaljevanju teh razmišljanj, ki so potekala v času najintenzivnejšega sodelovanja v okviru Balkanskega pakta, je tako šef italijanske vojaške delegacije, general Luigi Efisio Marras, v Atenah julija 1953 poskušal ponovno vzbuditi nezaupanje grške strani do jugoslovanskih namenov v Albaniji. Opozoril je na domnevno povečano jugoslovansko aktivnost do te države, Jugoslavija pa naj bi imela že pripravljeno marionetno vlado, ki bi zamenjala tedanji albanski režim. Jugoslavija naj ne bi do tistega trenutka storila ničesar konkretnega le zaradi strahu pred Sovjetsko zvezo in odzivom Zahoda. »Grčija in Italija morata budno paziti, da preprečita hegemonistične jugoslovanske namene.«⁴³ Tito je bil na dan Stalinove smrti v Londonu, njegov odhod iz Jugoslavije pa je bil zavil v tajnost, saj so se v jugoslovanskem vodstvu bali morebitne albanske diverzije v območju Otrantskih vrat.⁴⁴ Njegov obisk je dejansko povzročil nekaj razprav o Albaniji, ki

⁴⁰ Muzej istorije Jugoslavije, Kabinet maršala Jugoslavije, f. I-3-b, a. e. 54, Izvod iz informacije o razgovoru Italijana i zapadnih sila o rešenju albanskog pitanja, (IV 1952.).

⁴¹ DA MIP, PA 1953, f. 1, Atina MIP, 21. marec 1953, 43772.

⁴² DA MIP, PA 1953, f. 1, Rim MIP, 14. marec 1953, 43406.

⁴³ DA MIP, PA 1953, f. 1, Pariz MIP, 13. julij 1953, 49506.

⁴⁴ Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu, str. 464.

so nato kulminirale maja 1953. Jugoslovanski veleposlanik v Londonu Vladimir Velebit se je o tem pogovarjal s poznavalcem Albanije in konservativnim poslancem Julianom Ameryjem. Amery je želel vzpostavitev umirjene albanske vlade, ki bi bila v prijateljskih odnosih z Veliko Britanijo, Grčijo in Jugoslavijo, ni pa nujno da v tolikšni meri z Italijo, ki pa ji je priznaval interese v Albaniji.⁴⁵ Uradno stališče britanskega zunanjega ministrstva je bilo, da »*se v Albanijo ni potrebno vtikati*« in ne predstavlja velike vrednosti za Sovjetsko zvezo. V primeru sprememb bi se obvezno posvetovali z jugoslovansko, grško in italijansko vlado. Dejstvo pa je, da je v tem času krožilo veliko bolj ali manj osnovanih govoric o jugoslovanskih prizadevanjih za menjavo režima, marionetnih vladah, pripojitvi Albanije kot sedme republike ipd.⁴⁶

Čeprav je bila uradna jugoslovanska zunanja politika od leta 1953 usmerjena k normalizaciji odnosov z Albanijo, so v zakulisju še vedno potekale politične igre in mahinacije z Zahodom. Kljub temu je leta 1954 prišlo do obnovitve diplomatskih stikov med državama, po letu 1955 in jugoslovansko-sovjetski pomiritvi pa je vsakršna subverzivna dejavnost v zvezi z Albanijo potihnila, tako na Zahodu kot tudi v Jugoslaviji. Razočaranje ob neuspehu destalinizacije Albanije in ponovno zaostrovanje odnosov je sicer ta vidik spet pripeljalo v prvi plan, vendar je obdobju zakulisnih iger vseeno sledilo premirje.

Jurij Hadalin

THE PLANS OF YUGOSLAVIA AND THE WEST TO REPLACE THE ALBANIAN REGIME
AFTER THE COMINFORM RESOLUTION

S u m m a r y

On the basis of the available archive sources of Yugoslav and foreign origins, the contribution sheds light on the role of the Yugoslav state in the attempts to destabilise or even replace the Albanian regime in the end of the 1940s and in the beginning of the 1950s. Due to the conflict caused by the Cominform resolution, Yugoslavia found itself in a completely new role, since before that it had controlled Albania almost completely, but probably had the worst relations with the West in its entire history. As Yugoslavia turned to the initially suspicious West for help, it found that British/American operations were already underway. The West tried to involve their new ally Yugoslavia in these operations. As we can clearly discern from the preserved elaboration on the attempts to destabilise the Albanian regime, Yugoslavia also tried to operate in Albania independently. However, it did not want to upset its Western partners, Greece or Italy, since the Albanian territory was in the interest of all these states. The Soviet Union represented another important reservation for the Yugoslav leadership, since it could have taken advantage of any Yugoslav attempts to destabilise the Albanian regime and used it as an excuse for an intervention. Nevertheless, the documents clearly show that all the states

⁴⁵ DA MIP, PA 1953, f. 1, London MIP, 7. maj 1953, 46935.

⁴⁶ DA MIP, PA 1953, f. 1, Vašington MIP, 5. maj 1953, 45919 in Helsinki MIP, 13. maj 1953, 46248.

involved had developed their own strategies of how to approach the »*Albanian problem*«. Meanwhile they – justifiably or not, since many more or less unfounded rumours circulated – also scrutinised each other's actions thoroughly. Thus the Albanian question and the Yugoslav role in it was not an unimportant point at the meetings of Nato and the Balkans Pact, the military alliance which represented the pinnacle of the Yugoslav cooperation with the West.

1.01
Prejeto 15. 2. 2011

UDK 328(497.4:497.5)"1990/2010"

Marjetka Rangus*

Dvajset let parlamentarizma: slovenski in hrvaški parlament – poskus primerjave

IZVLEČEK

Avtorica v članku zajema prvih dvajset let samostojne slovenske in hrvaške zgodovine po razpadu Jugoslavije skozi oči parlamenta kot temelja demokratičnega razvoja. Pri tem uporablja institucionalni pristop, ki ji omogoča vpogled v temeljne gradnike političnega in strankarskega sistema na Slovenskem in Hrvaškem, dopolnjuje pa ga z nekaterimi podatki o organizaciji delovanja in notranji strukturi obeh parlamentov. Avtorica ugotavlja, da sta Slovenija in Hrvaška kljub skupnemu začetku najprej izbrali različni poti demokratizacije, zato so prvih deset let razlike med obema parlamentoma ter tudi političnima in strankarskima sistemoma večje, po spremembah hrvaške ustave pa lahko med njimi najdemo več skupnih točk. Izpostavljene so tiste značilnosti, ki so najpomembneje vplivale na oblikovanje obeh političnih sistemov.

Ključne besede: Slovenija, Hrvaška, politika, parlamentarizem, Državni zbor, Sabor

ABSTRACT

TWENTY YEARS OF PARLIAMENTARISM: SLOVENIAN AND CROATIAN PARLIAMENT – AN ATTEMPT AT A COMPARISON

This article tackles first twenty years of newly independent former Yugoslav states Slovenia and Croatia. Understanding parliamentary institutions as foundation of democratic development the author is using institutional approach, which enables the insight into cornerstones of political and party-system in Slovenia and Croatia and is complemented with some data on rules of procedure and inner structure of both parliaments. The author establishes that Slovenia and Croatia took different paths at the beginning of their democratic transition which let to greater differences between both parliaments, political and party-systems. However after some constitutional changes in Croatia at the beginning of a new millennium both political

* Univ. dipl. politologije, mlada raziskovalka in asistentka, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: marjetka.rangus@fdv.uni-lj.si

systems could be paralleled on many levels. Indicated are characteristics, which are the most important in shaping both political systems.

Key words: Slovenia, Croatia, policy, parliamentarianism, Slovene national assembly, Croatian Parliament

Klaus von Beyme v svoji knjigi *Parliamentary Democracy* postavlja tezo, da je to, kar Huntington imenuje demokratizacija, v najboljšem primeru v bistvu parlamentarizacija, ki se je začela s francosko revolucijo 1789. Bistvo parlamenta je ljudstvo (politični narod) kot nosilec suverenosti, ki ima le v demokraciji primerno vlogo v izvajanju oblasti, na poti demokratizacije pa stopa v prvo vrsto boja za splošno volilno pravico, sekularizacijo države in ustavnost.¹ Parlamenti v političnih sistemih predstavljajo prostor, kjer se srečujejo ne le različni interesi, marveč se sprejemajo predvsem politične odločitve in odvijajo vsakokratni spopadi za prevlado interesov in političnega prepričanja. Prav tekmovanje za glasove tej instituciji daje potrebno legitimnost za njeno delovanje. Slednjo trditev potrjuje tudi dejstvo, da so države Srednje in Vzhodne Evrope po dvigu železne zaves, drugod po svetu pa po sestopu vojaških oblasti ali po revoluciji, najprej izvedle svobodne volitve v parlament, kar je prvi kazalnik demokratičnega prizadevanja neke družbe.² Ti procesi postajajo znova aktualni ravno v luči tranzicijskih procesov, ki trenutno potekajo v arabskem svetu.

V tem smislu je parlament jedro, okoli katerega se oblikujejo druge demokratične institucije. Od svojih zgodnjih začetkov pa do konca 19. stoletja je teža parlamentov kot zakonodajnih teles naraščala, vendar ta zlata doba ni trajala dolgo. Industrializacija in kapitalizem, ki sta se začela z veliko hitrostjo razvijati tudi v 19. stoletju, sta povzročila porast urbanega prebivalstva brez političnih predstavnikov. Skupaj z naraščanjem volilnega telesa so se pojavljale stranke, ki so združile interese velike delavske množice, ki sama ni bila sposobna izraziti svojih potreb ali predstaviti lastnih kandidatov.³ Stranke so začele močno vplivati na proces zakonodaje, vse bolj pa so se vanj vključevale tudi razne interesne skupine in druge skupine

¹ Klaus von Beyme: *Parliamentary Democracy. Democratization, Destabilization, Reconsolidation 1789–1999*. Hampshire 2000 (dalje Von Beyme, *Parliamentary*), str. 26–27.

² Philip Norton: *Does Parliament Matter?* New York 1993 (dalje Norton, *Does Parliament*), str. 4.

³ Bernard Manin: *The Principles of Representative Government*. Cambridge 1997 (dalje Manin, *The Principles*), str. 206.

pritiska. Tako je postal parlament pri oblikovanju zakonov vse bolj marginaliziran, zato znanost danes govori o zmanjševanju njegove vloge kot zakonodajnega telesa. Temu nasprotujejo dogajanja zadnjih dvajsetih let, ko smo lahko bili priča nastajanju novih demokracij, kjer imajo parlamenti bistveno večjo in odgovornejšo vlogo kakor v demokracijah z dolgo in nepretrgano tradicijo ter še rastejo in se razvijajo.⁴ V ta isti proces moramo vsekakor šteti tudi večanje kompetenc Evropskega parlamenta.

Novi parlamenti, ki so nastali v začetku devetdesetih let 20. stoletja, so se srečali z zahtevno nalogo, ki je morala biti opravljena dobro in hitro. V primerjavi s stariimi demokracijami Zahodne Evrope so morali najprej vzpostaviti celoten gospodarski sistem, ob tem pa se soočajo še s potrebo po preoblikovanju notranje organizacije, da bi zagotovili čim večjo učinkovitost. Nenehne aktualnosti raziskav s področja parlamentarizma pa ni treba utemeljevati le z dejstvom, da je predstavniška institucija nekakšen derivat moči suverenega telesa ali preslikava njegovih interesov, ki že s svojim položajem v političnem sistemu družbe zagotavlja legitimnost stalnega vrednotenja, pač pa mu to legitimnost zagotavlja vedno nova kvaliteta, ki jo dobi parlament ob svojem konstituiranju – postane avtoriteta, ki prej ni obstajala, in postane govorec neme množice (multitude), ki lahko v njenem imenu stori nekaj, česar sama ne more.⁵

Tako na Slovenskem kot na Hrvaškem lahko sledimo zametkom parlamenta več kot 1000 let nazaj, vendar njunih tradicij ne moremo ocenjevati enakovredno. Hrvaška je zgodovinsko imela svoj sabor in svojo državnost, kar ji je v pogajanjih za lastno upravno enoto od druge polovice 19. stoletja naprej prinašalo dokaj veliko prednost pred Slovenci. Na Hrvaškem najdemo prve zapise o saboru že v 10. stoletju, na današnjem slovenskem ozemlju pa med demokratičnimi prvini lahko omenimo obred ustoličevanja koroškega vojvode, niso pa Slovenci nikoli imeli svojega avtonomnega zbora. Kasneje so obstajale na tem ozemlju, pa tudi drugje v Evropi, le fevdalne stanovske skupščine, pozneje deželni zbori, ki so se v sredini 19. stoletja z meščanskimi revolucijami utemeljili na drugačnih socialnih temeljih. V času Avstrije oz. Avstro-Ogrske so poslanci s slovenskega in hrvaškega ozemlja delovali v parlamentih vsak svoje državne polovice, ob tem pa so imeli v ogrskem delu Hrvati skupaj s Srbi tudi svoje zastopstvo v saboru. Po prvi svetovni vojni sta se današnji Hrvaška in Slovenija skupaj razvijali v jugoslovanski državi, kjer je bil prostor za demokracijo in parlamentarizem zelo omejen, ne Hrvaška ne Slovenija namreč nista imeli svojih lastnih avtonomnih narodnih predstavništev.⁶ Po drugi svetovni vojni sta republiški predstavniški skupščini imeli nekaj samostojnosti pri

⁴ Drago Zajc: Razvoj parlamentarizma. Funkcije sodobnih parlamentov. Ljubljana 2004 (dalje Zajc, Razvoj parlamentarizma), str. 101.

⁵ J. L. Stocks: 1931: Representation. V: Philosophy, 1931, št. 24 (dalje, Stocks, Representation), str. 405–421.

⁶ Izjema je Banovina Hrvaška, ustanovljena z Uredbo o Banovini Hrvaški z dne 26. 8. 1939, s tem pa je Hrvaška dobila tudi svoj voljen sabor in svojega bana.

odločanju o politiki na svojem nacionalnem ozemlju, vendar to ni bila demokratična ureditev, saj je dogajanje v skupščini potekalo v senci komunistične partije.⁷ Tako pred letom 1990 ne moremo govoriti ne o hrvaškem, še manj o slovenskem parlamentarizmu. Parlament je danes sinonim za samostojno in demokratično institucijo, kar pa do takrat sabor kljub svoji bogati zgodovini nikoli ni bil. V Sloveniji pa takšnega telesa sploh nismo poznali do prvega konstituiranja Državnega zbora.

Linz in Stepan v svoji študiji tranzicije in konsolidacije različnih političnih sistemov po vsem svetu ugotavljata, da lastnosti posameznih sistemov pred začetkom demokratičnih prehodov odločilno vplivajo na način prehoda. Predvsem značilnosti posameznih sistemov oblikujejo določen obseg možnih prehodov, ki jih politični nosilci lahko izbirajo pri izvajanju sprememb.⁸ Slovenija in Hrvaška sta bili pred demokratizacijo obe znotraj istega režima, ki je torej dopuščal enak obseg možnosti za obe republiki. In čeprav tako Linz in Stepan kot tudi Kitschelt idr. ugotavljajo,⁹ da so bili komunistični režimi v posameznih jugoslovanskih republikah zelo različni med sabo in so tudi odpirali različne možnosti za prehode, pa sta si bili severni republiki zelo podobni po razmerah in ju tudi uvrščajo v isto kategorijo. Konec osemdesetih let so se v Jugoslaviji poleg želje po demokratizaciji pokazale tudi osamosvojitvene težnje v obeh severnih republikah. Vsaka je za to imela svojo podlago – Hrvati dolgoletni sen o ponovni uresničitvi svoje lastne države, pri Slovencih pa je prvič dozorela sramežljiva stopetdesetletna želja po lastni nacionalni neodvisni upravi, ki so jo poleg tega narekovali tudi ekonomski interesi in kulturne razlike.

Tako Slovenija kot Hrvaška sta v začetku devetdesetih let skupaj stopili na pot osamosvojitve. Njuni prvi koraki so bili zelo podobni. V obeh primerih je prišlo do sodelovanja med reformnim delom politične elite in demokratičnim delom opozicije, kar je zmanjšalo možnost posredovanja zveznih organov in vojske. Obe državi sta spomladi 1990 na podlagi reform republiških ustav izpeljali prve pluralne demokratične volitve, na katerih so zmagale demokratične sile. Obe državi sta pri prvih volitvah še obdržali star skupščinski sistem treh zbornic: družbenopolitični zbor, zbor dela in zbor občin. V Sloveniji je aprila 1990 zmagala Demokratična opozicija Slovenije (Demos) – koalicija več t. i. pomladnih strank, ki je osvojila 54,8% glasov za najpomembnejši družbenopolitični zbor, večino tudi v zboru občin, v zboru združenega dela pa je bila v manjšini. Skupno je od 240 dobila 127 sade-

⁷ Več gl. Peter Vodopivec: Komunistične skupščine v senci partije. V: Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma. Ljubljana 2005, str. 258–297.

⁸ Juan J. Linz, Alfred Stepan: Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore 1996 (dalje Linz, Stepan, Problems), str. 55–65.

⁹ Linz, Stepan, Problems, str. xvi–xvii; Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslav Markowski, Tóka Gábor: Post-communist Party Systems: Competition, Representation and Inter-party Cooperation. Cambridge 2008 (dalje Kitschelt et al., Post-communist), str. 38–39.

žev.¹⁰ Posledica takšne zmage je bila tudi koalicijska vlada pod vodstvom predsednika stranke, ki je znotraj Demosa dobila največ glasov, to je Slovenskih krščanskih demokratov z Lojzetom Peterletom. Koalicija je zaradi nesoglasij glede naslednjih temeljnih ukrepov pri gradnji države razpadla konec leta 1991, še prej pa decembra 1991 sprejela ustavo, ki je v Sloveniji vzpostavila močan parlamentarni sistem, kjer ima sicer neposredno izvoljeni predsednik države predvsem reprezentativno vlogo. Naslednje demokratične volitve jeseni 1992, ko se je na Slovenskem prvič volilo v Državni zbor Republike Slovenije, v katerem sedi 90 poslancev, izvoljenih po proporcionalnem sistemu, so pokazale na previdnost volivcev in na njihovo željo po mirnem in ne preveč radikalnem prehodu.¹¹ Večino v parlamentu in mandatarja je dobila prenovljena Liberalna demokracija Slovenije, ki je sestavila zelo pisano, t. i. veliko koalicijo iz strank, ki so predstavljale različne idejne družine.¹²

Politični procesi na Hrvaškem v tem času so bili precej podobni gibanju ali široki koaliciji, kot je bil Demos v Sloveniji ali pa tudi Državlanski forum na Češkem ali Solidarnost na Poljskem. Tudi na Hrvaškem je prišlo do mirne zamenjave političnega sistema. Hrvatska demokratična zajednica (HDZ), ki je imela tako značilnosti gibanja za demokratizacijo kot tudi za nacionalno osamosvojitve, je na podlagi večinskega volilnega sistema dobila večino v vseh treh zborih skupščine: 67,5% v družbenopolitičnem, v vseh skupaj pa 58% oz. 208 sedežev od skupno 352.¹³ Za razliko od drugih gibanj, tudi slovenskega, ki so po prvih volitvah razpadla, je HDZ uspela v naslednjih letih kohezivnost še povečati in strukturo še okrepiti, k čemur so gotovo prispevale posebne okoliščine, predvsem vojna, v kateri se je Hrvaška znašla v začetku devetdesetih let.¹⁴ Hrvaška se je nato intenzivno podala v pripravo nove ustave, ki jo je sprejela še istega leta, decembra 1990. Na naslednjih volitvah leta 1992 je prepričljiva zmaga HDZ pokazala na veliko spremembo v političnem telesu, ki se je odločilo za radikalen prelom s prejšnjim sistemom.

Pri primerjanju teh dveh parlamentov se nam zdi zaradi razmeroma kratkega obstoja teh institucij primeren institucionalni pristop temeljnih izbir, ki jih mora sprejeti mlada država na poti v demokracijo. Zajc našteva kot prvo izbiro političnega sistema: ali parlamentarni, ki ga je izbrala Slovenija, ali predsedniški, ki ga je v bolj šibki obliki najprej sprejela Hrvaška.¹⁵ V t. i. dualizmu izvršne oblasti¹⁶ na

¹⁰ Volitve v Družbenopolitični zbor so potekale po proporcionalnem volilnem sistemu, v ostala dva zbora pa po večinskem.

¹¹ Janko Prunk: *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana 2008, str. 193.

¹² Drago Zajc: *Demokratične volitve in prehod v nekaterih novih državah na območju nekdanje Jugoslavije*. V: *Demokratični prehodi II*. Ljubljana 2001 (dalje Zajc, *Demokratične volitve*), str. 29.

¹³ Prav tam, str. 33–34.

¹⁴ Več o tranziciji Hrvaške in o vlogi HDZ v njej gl. *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb 2006; gl. še *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge 2010.

¹⁵ Zajc, *Razvoj parlamentarizma*, str. 92–95.

¹⁶ Damjan Lajh: *Komparativni vidik ustavnih izbir in proces konsolidacije demokracije v postjugoslovanskem prostoru*. V: *Demokratični prehodi II*. Ljubljana 2001 (dalje Lajh, *Komparativni*), str. 61.

Hrvaškem, ki ga je uveljavila ustava iz leta 1990, je imel predsednik države močno poudarjeno vlogo ne samo nasproti parlamentu, ampak tudi v razmerju do vlade. Prav nasprotno je za slovenski parlament značilna zelo velika odvisnost vlade od parlamenta. Zakon o vladi določa, da je ta odgovorna za izvajanje politik, ki jih sprejema Državni zbor. Državni zbor ima vpliv na vlado na vseh stopnjah: potrjuje mandatarja, vsi kandidati se morajo najprej predstaviti pristojnim parlamentarnim telesom, šele nato ga potrdi tudi plenarno zasedanje. Parlament mora tudi potrditi predlog premiera za razrešitev ministra in lahko temu tudi nasprotuje. Prav to določilo precej zmanjšuje homogenost vlade in je dokaj neobičajno.¹⁷ Na Hrvaškem je ravno na tem področju prišlo do velikih sprememb, ki jih je prinesla nova ustava, sprejeta novembra 2000. Po stari ustavi je predsednik države imenoval in potrdil predsednika vlade, v Sloveniji predsednik formalno podeljuje le mandat zmagovalni stranki na volitvah, predsednika vlade in vsakega ministra posebej pa potrjuje parlament. Nova hrvaška ustava določa, da Sabor nadzoruje vlado, njeno delo in druge nosilce javnih dolžnosti (čl. 80) ter potrjuje njen program. Vlada je odgovorna hrvaškemu Saboru (114. čl). Isto dikcijo uporablja slovenska ustava, ki v 110. členu določa, da »vlada in posamezni ministri so v okviru svojih pristojnosti samostojni in dogovorni Državnemu zboru«. Kljub spremembam ustave se parlament na Hrvaškem še vedno nahaja v podrejenem položaju v odnosu do izvršne oblasti. Predsednika vlade še danes imenuje predsednik države: premier potem Saboru le predstavi svoj program in kabinet, ki ga Sabor potrdi. Za izrek nezaupnice takšni vladi je potrebno zbrati petino poslancev, v Sloveniji desetino. Za sklic izredne seje Sabora se mora opredeliti večina poslancev, v Sloveniji zadostuje četrtina. O podrejenosti Sabora vladi oz. vladni večini pa govori tudi 87. člen hrvaške ustave, ki pravi, da lahko Sabor »največ za leto dni pooblasti Vlado Republike Hrvaške, da z uredbami ureja posamezna vprašanja iz njegovega delokroga« razen tistih, ki se nanašajo na ustavno zagotovljene človekove pravice in temeljne svoboščine, nacionalne pravice, volilni sistem, sestavo, delokrog in način dela državnih organov ter lokalne samouprave.

Pred spremembo ustave na Hrvaškem je ta spadala med države z najslabše urejenim ravnotežjem med glavnimi političnimi institucijami: med drugim Sabor ni imel možnosti, da bi akte predsednika države podvrgel reviziji Ustavnega sodišča, ni imel možnosti odbiti predsednikovega veta in ni potrjeval programa vlade.¹⁸ S spremembo ustave je torej tudi Hrvaška uvedla pravi parlamentarni sistem, kljub temu da je predsednik države še obdržal nekatere pristojnosti, npr. pri oblikovanju in vodenju zunanje politike in nadzoru nad delom varnostnih in obveščevalnih služb.¹⁹ V Sloveniji je prva naloga v domeni vlade, druga pa v domeni Državnega zbora.

¹⁷ Drago Zajc: Slovenski parlamentarizem in učinkovitost slovenskega parlamenta. V: Razvoj slovenskega parlamentarizma : kolokvij ob 10. obletnici parlamentarizma v Sloveniji : zbornik referatov, koreferatov in razprav. Ljubljana 2000 (dalje Zajc, Slovenski parlamentarizem), str. 98.

¹⁸ Mirjana Kasapović: Hrvatska politika 1990–2000: izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj. Zagreb 2001 (dalje, Kasapović, Hrvatska politika), str. 20.

¹⁹ Lajh, Komparativni, str. 63.

Naslednja pomembna izbira pri oblikovanju nove države je volilni sistem. Avgusta 1992 so tudi Hrvati prvič volili v nov parlament – Sabor je bil sestavljen iz dveh domov, Zastupniškega doma, ki je bil voljen po mešanem volilnem sistemu: 60 poslancev s štiriletnim mandatom po proporcionalnem načelu na podlagi strankarskih list v eni vsedrjavni enoti, drugih 60 pa po večinskem sistemu v uninominalnih volilnih enotah.²⁰ V Županijski dom, ki je bil predstavnik teritorialnih interesov, pa se je tudi volilo po večinskem načelu in ne hkrati z volitvami v Zastupniški dom. Na podlagi odločitve Ustavnega sodišča je bilo 13 sedežev dodeljenih predstavnikom srbske manjšine, ki so bili izbrani iz strankarskih list ne glede na triodstotni volilni prag. Poleg njih je v Predstavniški dom prišlo še 5 predstavnikov drugih manjšin, tako da je v celoti štel 138 članov. Naslednje volitve so bile nato izpeljane leta 1995, pred njimi pa je vladajoča stran uspela spremeniti volilni zakon, tako da je bilo po proporcionalnem sistemu izvoljenih 80 poslancev, 28 pa po večinskem sistemu v 28 volilnih enotah.²¹ Število sedežev za srbsko manjšino se je zmanjšalo na 3, povečal se je volilni prag s 3% na 5%, uvedenih pa je bilo tudi 12 mest za Hrvate v diaspori, kar je šlo močno na roke HDZ, ki je na volitvah osvojila proporcionalno še več glasov kot leta 1992. Na volitvah v začetku leta 2000 so spet volili po drugačnem volilnem sistemu in HDZ je prvič izgubila. Večino v parlamentu, kamor so po proporcionalnem sistemu skupaj z manjšinami izvolili 151 poslancev, je dobila levsredinska koalicija z največjima SDP in HSLs, ki je skupaj s še štirimi manjšimi strankami tvorila koalicijo.²² Na naslednjih volitvah konec leta 2003 je spet zmagala HDZ s 35% oz. 66 sedeži v 152-članskem Zastupniškem domu. 140 poslancev je bilo izvoljenih po proporcionalnem sistemu, 8 je bilo predstavnikov manjšin, preostali so bili poslanci, izvoljeni na strankarskih listah v diaspori.²³ HDZ ni uspelo sestaviti velike koalicije kot v prejšnjem mandatu Ivici Račanu, pač pa manjšinsko, ki je v Saboru dobila 88 glasov podpore. Tudi na volitvah leta 2007 je HDZ dobila 66 mest, od tega 5 izvoljenih iz diaspore, njena tesna tekmica SDP pa 56 mest.²⁴ HDZ je pod vodstvom Iva Sanaderja zopet sestavila koalicijo s HSLs in HSS ter nekaterimi predstavniki manjšin. Julija 2009 je Jadranka Kosor zamenjala Iva Sanaderja na čelu stranke HDZ in vlade, julija 2010 pa je iz vladajoče koalicije izstopila HSLs, kar pa ni ogrozilo dela vlade.

V Sloveniji že od prvih pluralnih volitev 1990 velja proporcionalni volilni sistem. Od leta 1992 je v 8 volilnih enotah izvoljenih 88 poslancev, njim pa se pridružita še po eden predstavnik madžarske in italijanske skupnosti v Sloveniji, torej

²⁰ Zajc, *Demokratske volitve*, str. 34.

²¹ Prav tam, str. 35.

²² Zajc, *Razvoj parlamentarizma*, str. 163.

²³ Število poslancev, ki se jih izvoli v diaspori, se ob vsakih volitvah sešteva na novo glede na število volivcev na Hrvaškem (41. člen Zakona o volitvah zastopnikov v hrvaški sabor, Narodne novine, 69/03).

²⁴ Rezultati so dostopni na http://www.izbori.hr/2007Sabor/rezultati/rezultati_izbora_sluzbeni.pdf, 11. 10. 2010.

jih je skupaj 90. Sredi devetdesetih let so se sicer pojavljali poskusi, da bi spremenili sistem, izveden je bil celo referendum, odločitev katerega je potrdilo Ustavno sodišče in naložilo takratni vladi (Bajukovi), da referendumski izid uveljavi. Vlada, ki je bila na oblasti le kratkih 5 mesecev, se ni uspela zediniti, čeprav je na referendumu dobila podporo njena opcija, in je poleti leta 2000 sprejela le manjše spremembe: uvedla je 4-% volilni prag²⁵ in nekoliko spremenila preračunavanje glasov v poslanske stolčke po t. i. Droopovem količniku, ki omogoča razdelitev več neposrednih mandatov.²⁶ Prvo vladno koalicijo je leta 1990 sestavil Demos, po novih volitvah 1992 pa LDS skupaj z SKD, ZLSD in SDSS. To koalicijo imenujemo prva velika koalicija, ki je na začetku štela 55 glasov od 90, z združitvijo nekaterih manjših strank z največjo LDS celo 63, potem pa je ob izstopu dveh strank iz vlade (najprej SDSS in potem še ZLSD) štela le še 44 poslancev in je bila torej manjšinska. Po volitvah leta 1996 je LDS oblikovala t. i. pragmatično koalicijo s strankama SLS in DeSUS. SLS je ob koncu mandata izstopila in s tem povzročila krizo v vladi. Posledično je bil za novega mandatarja izvoljen opozicijski kandidat Andrej Bajuk, ki je sestavil kratkotrajno »pomladno« koalicijo, ki pa je le stežka usklajevala svoje poglede.²⁷ Na rednih volitvah jeseni 2000 je spet zmagala levosredinska opcija z močno okrepljeno LDS, ki je zbrala kar 36% oddanih glasov oz. 34 sedežev. To je v zgodovini samostojne demokratične Slovenije še vedno daleč najvišji rezultat, ki ga je dosegla posamična stranka. Oblikovala je koalicijo z ZLSD, SLS in Desus, podprli pa sta jo tudi nevladni SNS in SMS. Ta koalicija je bila ves čas pod pritiskom zelo močnih napadov s strani opozicijskih SDS in NSi. Na volitvah jeseni 2004 je zmagala SDS, ki je dobila 29,8% glasov, s precejšnjim zaostankom ji je sledila LDS, ki je dobila 22,8%, kar je bila velikanska izguba v primerjavi s prejšnjimi volitvami.²⁸ SDS je nato s pomladnima strankama NSi in SLS ter z Desus oblikovala koalicijo, ki je kot prva tvorila enakovredno stabilno alternativno levosredinski koaliciji. Zadnje volitve leta 2008 so prinesle obrat na levo: zmagovalni socialdemokrati, ki so osvojili 30,45% glasov, so oblikovali koalicijo z novoustanovljeno stranko Zares (9,37%), LDS (5,21%) in Desus (7,45%). V opoziciji so se znašle SDS z 29,26% glasov, SLS s 5,21% in SNS s 5,40%.

Za slovenski parlament je značilna dokaj velika poudarjenost strank oz. *overpartization*, kar se odraža v precejšnji politični fragmentaciji, slabem koalicijskem

²⁵ Zakon o volitvah v Državni zbor, objavljen v Uradnem listu, 44/12. 9. 1992, je v 92. členu določal, da se tiste istoimenske liste, ki bi zbrale manj kot 3 mandate, pri delitvi sedežev ne upoštevajo.

²⁶ Marjeta Hočevnar: Slovenski parlament v legislaturnem obdobju (2000–2004). V: Parlamentarna izkušnja Slovencev. Ljubljana 2006 (dalje Hočevnar, Slovenski parlament), str. 319.

²⁷ Danica Fink Hafner, Sabrina Ramet: Democratic Transition in Slovenia. Value Transformation, Education, and Media. College Station 2006 (dalje Fink Hafner, Ramet, Democratic Transition), str. 36–39.

²⁸ Poročilo Državne volilne komisije o izidu rednih volitev poslancev v Državni zbor 2004. Dostopno na <http://www.dvk.gov.si>, 11. 10. 2010.

potencialu in različnih modelih zaveznitva, pa tudi v poslovniški ureditvi.²⁹ V mandatih od leta 1990 naprej je volilni prag prestopilo 9 (1990), nato 8 (1992, 2000) oz. 7 (1996, 2004) strank. Dozdaj smo imeli različne koalicije, od »velike« do »pragmatične« in »pomladne«, ki so združevale sorodne ali pa tudi povsem različne ideološke družine. V primerjavi z Državnim zborom ugotavljamo, da je za Sabor značilno še večje število strank. Ob velikem številu strank kandidatkih jih v Sabor uspe priti od 10 do 12, med temi je 7 večjih, ki lahko na volitvah realno računajo na več kot 1 mandat.³⁰ Dejstvo, da je Sabor po številu poslancev skoraj še enkrat večji od Državnega zbora, tu ne igra velike vloge. Glede na veliko število strank lahko rečemo, da tudi za Sabor velja neke vrste *overpartization*, ki se kaže v fragmentiranosti in različnih koalicijah. Vendar pa sta Račanova koalicija na Hrvaškem in obe »pomladni« koaliciji v Sloveniji kazalnika, da v parlamentih obstaja ideološka pozicioniranost na dva bloka in da sta možni vsaj dve alternativni stabilni koaliciji.

Naslednja pomembna odločitev, ki jo sprejemajo države na prehodu, je število domov oz. zbornic, ki jih ima neki parlament.³¹ Tu sta tako Hrvaška kot Slovenija v začetku ubrali isto pot, čeprav je kriterij izbire drugega doma različen: hrvaški Sabor je bil leta 1993 pa vse do leta 2001 sestavljen iz Zastupniškega doma, v katerem so predstavljeni politični interesi prebivalstva, in Županijskega doma, kjer so bili s po tremi predstavniki občin zastopani teritorialni interesi. Slednji je doživel le dvoje volitev, leta 1993 in 1997, leta 2001 pa je bil ukinjen s spremembo ustave. Županijski dom oz. Dom regij je imel približno enake pravice, kot jih ima slovenski Državni svet: predlagati Predstavniškemu domu v sprejem zakon ali referendum, dajati mnenja o vseh zadevah iz njegovih pristojnosti in pravico suspenzivnega veta na sprejete odločitve. Koalicija šestih strank, ki je takrat predlaga ukinitve, je kot razloge navedla visoke stroške glede na njegove pristojnosti in učinkovitost. Dejansko pa je Županijski dom, ki je imel mandat do februarja 2001, pomenil veliko neprijetnost za Račanovo koalicijo, saj je v njem imela precejšnjo večino HDZ.³² Hrvaški Sabor je danes enodomni parlament.

Slovenija je v svojo ustavo 1991 zapisala nesorazmerno dvodomnost. Slovenski parlament je sestavljen iz Državnega zbora, ki je predstavniški del parlamenta, in Državnega sveta, ki predstavlja gospodarske, socialne, lokalne in poklicne interesne strukture, čeprav bi lahko na osnovi besedila ustave argumentirali, da Državni svet dejansko ni del parlamenta. Slednji ima 40 članov, ki niso izvoljeni na splošnih vo-

²⁹ Zajc, Slovenski parlamentarizem, str. 99; Marjetka Rangus: Vpliv poslovnika na razreševanje konfliktov v Državnem zboru. V: Prihodnost parlamentarne demokracije: Zbornik strokovnega srečanja ob 20. obletnici prvih večstrankarskih volitev. Ljubljana 2010, str. 205–220 (dalje Rangus, Vpliv poslovnika).

³⁰ Goran Čular: Institucionalizacija strankarskega sistema v nekonsolidirani demokraciji: primer Hrvaške. V: Demokratični prehodi I. Ljubljana 2000 (dalje Čular, Institucionalizacija), str. 215.

³¹ Zajc, Razvoj parlamentarizma, str. 92–95.

³² Zajc, Demokratične volitve, str. 37.

litvah. Za slovenski parlament pravimo, da ima nepopolno dvodomnost, saj Državni svet ne soodloča pri sprejemanju aktov, ampak lahko daje nanje le veto in jih vrne v ponovno razpravo, poleg tega pa lahko Državnemu zboru predlaga sprejem zakonov, mu daje mnenje o vseh zadevah iz njegovih pristojnosti, zahteva razpis referendum ali zahteva preiskavo o zadevah javnega pomena (97. čl. Ustave RS). Že od samega začetka se pojavljajo tako pozivi k večjemu poudarku na dvodomnost³³ kot pozivi k ukinitvi iz enakih razlogov, kot so to storili na Hrvaškem.³⁴

Na podlagi zgornjih kriterijev smo ugotovili, da sta šla parlamenta Slovenije in Hrvaške z volitvami leta 1990 vsak svojo pot. Hrvaška je v ustavi iz leta decembra 1990 izbrala polpredsedniški sistem, v katerem je bilo razmerje moči močno nagnjeno v korist predsednika države in je lahko Sabor večinoma potrjeval odločitve, kar je kmalu ugotovila tudi šibka opozicija, ki je protestno celo bojkotirala seje Sabora, a s tem ni dosegla ničesar, ampak se je še bolj izrinila iz dogajanja. Slovenija je svojo ustavo sprejela leto dni pozneje, z njo pa uveljavila močan parlamentarni sistem, v katerem je vlada odvisna od parlamenta; med drugim se to kaže v dejstvu, da predsednik vlade sam ne more razrešiti ministra, s katerim ne more več sodelovati, ampak mora to njegovo odločitev podpreti Državni zbor.

V slovenskem političnem sistemu ima, za razliko od hrvaškega do leta 2000, predsednik države predvsem reprezentativno vlogo. Hrvaška je s spremembo ustave leta 2008 večji poudarek dala parlamentu, pristojnosti predsednika države pa razdelila med predsednika države in vlade, pri čemer lahko predsednik države razpusti Sabor le na predlog predsednika vlade, še vedno pa sodeluje pri oblikovanju in vodenju zunanje politike. Na tej točki je ustava na novo vzpostavila razmerje moči med temeljnimi institucijami, kar jo tudi dela bolj primerljivo s Slovenijo. Kljub tem spremembam je hrvaški Sabor tudi danes še vedno v podrejenem odnosu do izvršne oblasti, kar onemogoča potencialni prispevek parlamentarne elite k demokratični konsolidaciji Hrvaške.³⁵

Hrvaška je svoj volilni sistem kar trikrat bistveno spremenila in raznolikost sega od večinskega sistema na volitvah 1990 prek mešanega v letih 1992 in 1995 (spremenjen v primerjavi z letom 1992) do proporcionalnega leta 2000. Z vsako spremembo volilnega zakona se je spremenilo tudi število poslancev v Zastupniškem domu. Od leta 2000 naprej ustava določa, da ima Sabor najmanj 100 in največ 160 predstavnikov (72. člen); Zakon o volitvah predstavnikov v Sabor pa v 35. členu pravi, da se v Sabor voli 140 poslancev po proporcionalnem sistemu, 8 sedežev pripada manjšinam, število mest za predstavnike Hrvatov v diaspori pa naj bi se pre-

³³ Ivan Kristan: Parlament in ustavno sodišče. V: Razvoj slovenskega parlamentarizma. Ljubljana 2000, str. 149-151.

³⁴ Pobudo za to je dal tudi poslanec SNS Zmago Jelincič Plemeniti in zatrdil, da ima za takšen predlog zagotovljenih 20 podpisov poslancev (Delo, 19. 11. 2001, str. 2). Čeprav je to vprašanje prišlo še večkrat na dan in je v slovenski strokovni javnosti še vedno aktualno, pa ga do sedaj še nobena vladna koalicija ni postavila na dnevni red.

³⁵ Vlasta Ilišin: Hrvatski sabor 2003: Obrasci političke regrutacije parlamentarne elite. V: Politička misao, 2007, št. 4 (dalje Ilišin, Hrvatski sabor), str. 55–92.

računalo vsakič na novo in se giblje nekje med 3 do 5. Spremenila se je tudi višina volilnega praga iz 3% na 5%. Zadnje spremembe iz leta 2010 so bile narejene predvsem v luči vstopanja Hrvaške v Evropsko unijo. Ustava je omejila število poslancev, ki jih volijo Hrvati v diaspori na 3, in to ne glede na število oddanih glasov.

Tudi za slovenski parlament je veljal prag 3 mandatov do spremembe volilnega zakona leta 2000, ko se je spremenil v 4%. Sicer pa zakon volilnega sistema ni kaj dosti spreminjal, razen volilnega praga in načina dela preračunavanja glasov, ki pa ni pomenil bistvene spremembe, omejil je le strankarsko kuhinjo pri prerazdeljevanju drugih poslanskih mest mimo volivcev.³⁶ Tako se že od leta 1992 v Državni zbor voli 90 poslancev, od tega jih je 88 izvoljenih v 8 okrajih in po eden predstavnik madžarske in italijanske narodne manjšine v Sloveniji. Za Hrvaško je poleg tega značilno še povezovanje manjših strank v koalicije še pred volitvami in potem skupen nastop z istimi kandidati na volitvah, zaradi česar je bilo tudi omejeno najmanjše število poslancev, ki jih mora takšna koalicija osvojiti, da pride v Sabor.³⁷ Pri tem velja omeniti še eno pomembno razliko. Kot neposredno posledico večinskega sistema lahko v zgodovini samostojne hrvaške države zaznavamo koalicije, v katerih je ena zelo močna stranka, ki vlada s pomočjo majhnih, zaradi česar lažje izvaja svoj program. Tako HDZ (v vsakem primeru) kot koalicija SPD-HSLS sta dobili več kot 35% glasov volivcev, medtem ko je v Sloveniji le LDS enkrat uspela zbrati takšen odstotek. N Hrvaškem »upad« v številu glasov za največjo stranko kaže na spreminjanje strankarske sestave Sabora v obdobju 1990–2003, ki se je od dvostrankarskega prek sestave z dominantno stranko preoblikoval v umirjeno pluralno sestavo. Rezultat volitev leta 2007 sicer odstopa od takšnega modela, vendar je treba počakati še vsaj na ene volitve, preden bi ponoven obrat od pluralizma lahko imenovali trend. V tem kontekstu velja poudariti še eno razliko: medtem ko je v Sloveniji vedno aktualna tema o povečanju števila poslancev v Državnem zboru, se na Hrvaškem pojavljajo predlogi o zmanjšanju števila.³⁸

Hrvaška pa je prav tako spremenila tudi število zbornic oz. domov v svojem parlamentu. Leta 2001 je z ustavno spremembo ukinila zgornji Županijski dom, od takrat dalje pa Hrvaški sabor predstavlja le Zastupnički dom. V Sloveniji se je zazdal obdržal nepopoln dvodomni sistem.

Prvo desetletje nove države kaže na uspešnost temeljnih odločitev v začetku devdesetih let. Medtem ko Slovenija svoje ureditve ni bistveno spreminjala, je na Hrvaškem prišlo do velikih sprememb v vseh treh temeljnih odločitvah. S spremembami ustave leta 2000 je Hrvaška nadaljevala pot, ki jo je začrtala z volitvami leta 1990. Kot zanimivost pa velja izpostaviti dejstvo, da so bili gonilna sila spremembe ustave prenovitelji in ne nova nacionalna elita, ki je izšla iz volitev 1990.

³⁶ Hočevar, Slovenski parlament, str. 319.

³⁷ Zajc, Demokratične volitve, str. 35.

³⁸ Osebna spletna stran hrvaške predsedniške kandidatke na volitvah leta 2009, Vesne Škare Ožbolt, <http://www.vesna.com.hr>.

V prvih desetih letih je slovenski parlament pokazal nekatere svoje posebnosti. Poleg izrazite vloge Državnega zbora nasproti vladi smo omenili že tudi precejšnje število strank, ki prestopijo volilni prag. V prvem desetletju delovanja se slovenski Državni zbor ni uspel dovolj institucionalizirati. Ni uspel racionalizirati zakonodajnih postopkov in sploh dela v parlamentu: za sprejem vsakega zakona so bila potrebna tri branja. Dokaj veliko spremembo na tem področju je prinesel nov poslovnik, sprejet leta 2002, ki je določil, da je prva obravnava zakonodajnega predloga opravljena že s posredovanjem gradiva poslancev. Veliko večjo vlogo je v postopku dodelil matičnim delovnim telesom, vladi pa omejil popravljanje že vloženih predlogov kar povprek.³⁹ Zelo pomembna sprememba, ki jo je prinesel nov poslovnik, je bila racionalizacija časa oz. natančno načrtovanje poteka razprav, odmerjen čas za poslanske nastope, kar je omogočilo točnost poteka razprave in časovno skrajšanje zakonodajnih postopkov.⁴⁰ Po podatkih za leti 2000–2001 je povprečna redna seja trajala 29,30 ure, po uveljavitvi poslovnika pa 13,3 ure.⁴¹ V letu 2006 je povprečna redna seja trajala kar 46,3 ure,⁴² kar kaže na to, da racionalizacija le ni bila povsem uspešna. Pri tem je bilo število točk na dnevnem redu v letih 2000–2001 skupaj 371,⁴³ v letu 2006 pa 368. Tudi ta podatek kaže na dejstvo, da se obseg dela v tem času ni spremenil, kljub novemu poslovniku pa se je dolžina seje celo podaljšala. Če za primerjavo vzamemo 1. leto zadnje dokončane legislature na Hrvaškem, leto december 2003–december 2004, vidimo, da so se v tem času hrvaški poslanci sestali na 11 sejah, ki so skupaj trajale 664,5 ure. Povprečna seja je tako trajala 60,4 ure, kar je kar za četrtno dlje kot v Sloveniji v letu 2006. Na teh sejah pa so hrvaški poslanci obravnavali 353 točk dnevnega reda v primerjavi s 368, ki so jih obravnavali slovenski poslanci.⁴⁴ To pomeni, da so hrvaški poslanci za približno enako količino dela porabili kar četrtno več časa kot slovenski. Iz tega lahko sklepamo, da tudi Sabor še ni uspel racionalizirati svojega dela. Glede na število točk dnevnega reda je primerljivo tudi število sprejetih zakonov: hrvaški poslanci so jih v obravnavanem času sprejeli 140, njihovi slovenski kolegi pa 141. Od tega so jih hrvaški poslanci sprejeli kar 83% zakonov po hitrem postopku,⁴⁵ v slovenskem Državnem zboru pa v 1. letu mandata 2004–2008

³⁹ Hočevar, Slovenski parlament, str. 341.

⁴⁰ Primerjava porabljenega časa za sprejem zakona kaže, da je pred sprejetjem novega poslovnika Državni zbor za takšno delo porabil malo manj kot 4 ure, po uveljavitvi sprememb pa malo več kot 1 uro. V: Zajc, Razvoj parlamentarizma, str. 182–183.

⁴¹ Zajc, Razvoj parlamentarizma, str. 182.

⁴² Poročilo o delu Državnega zbora v obdobju 2004–2008: drugo leto mandata 2006. Ljubljana 2007 (dalje Poročilo 2007), str. 17.

⁴³ Poročilo o delu Državnega zbora v obdobju 2000–2004: prvo leto mandata: oktober 2000–december 2001. Ljubljana 2002 (dalje Poročilo 2000–2001), str. 24.

⁴⁴ Pregled zakonodavne aktivnosti prosinac 2003–prosinač 2004, Informacijsko-dokumentacijska služba Hrvaškega sabora, št. 2, januar 2002, str. 4, dostopno na <http://www.sabor.hr>, 13. 2. 2010 (dalje Pregled zakonodavne aktivnosti).

⁴⁵ Prav tam, str. 2.

(december 2004–december 2005) po nujnem postopku le 29%.⁴⁶ V obravnavanem obdobju so slovenski poslanci na vlado naslovili kar 964 vprašanj in pobud,⁴⁷ hrvaški pa 531, kar je za 45% manj.⁴⁸ V enakem obdobju so hrvaški poslanci vložili 1899 amandmajev, od tega jih je bilo 534 oz. 28% sprejetih.⁴⁹ Slovenski poslanci so v obravnavanem obdobju vložili 2463 amandmajev, sprejetih pa je bilo 1019 oz. 41%.⁵⁰

Primerjamo pa lahko tudi zaposlenost poslancev glede na sodelovanje v matičnih telesih. V slovenskem Državnem zboru trenutno deluje 28 delovnih teles (matičnih delovnih teles, komisij in preiskovalnih komisij), ki imajo skupaj 349 mest, kar pomeni, da skoraj vsak poslanec sodeluje v 4 delovnih telesih, le nekaj je takih, ki delujejo le v treh. V Saboru trenutno deluje 34 delovnih teles, ki imajo skupaj 430 mest. Ker v Saboru sedi 153 poslancev, to pomeni, da večina poslancev sodeluje v 3 telesih, nekateri celo samo v dveh. To pomeni, da so slovenski parlamentarci za skoraj 30% bolj obremenjeni od svojih hrvaških kolegov.⁵¹ Pri danem številu poslancev temu ne moremo uiti, saj mora biti enako delo opravljeno ne glede na velikost parlamenta.

Za slovenski parlament je prav tako značilna razmeroma nizka stopnja reprodukcije parlamentarne elite,⁵² kar povzroča izgubljanje institucionalnega znanja, pomanjkanje večšega razpravljanja, sposobnosti pogajanja in iskanja kompromisov. Poleg tega se izgubljajo dragocene neformalne informacije in zmanjšuje kapaciteta potencialne politične elite. Odstotek ponovno izvoljenih poslancev v slovenskem parlamentu je leta 1992 znašal 34,4%, leta 1994 le 32,3%, na volitvah leta 2000 se je povzpел na 48,8% in leta 2004 spet padel na 45,5%. Ta padec je gotovo tudi posledica odhoda 4 zelo vidnih poslancev, ki so bili iz Državnega zbora poleti 2004 izvoljeni v Evropski parlament. Na zadnjih volitvah leta 2008 je bilo v Državni zbor ponovno izvoljenih 41 oz. po menjavah v letu 2009 42 poslancev, kar znaša 46,6%. Odstotek ponovno izvoljenih poslancev v hrvaškem Saboru je podoben slovenskemu. Giblje se med 33 in 40%, največji odstotek ponovne izvoljivosti pa je dosegel v 3. sklicu v letih 1995–2000, ko je bilo ponovno izvoljenih 49,6% poslancev Sabora.⁵³ Za primerjavo povejmo, da se odstotek ponovno izbranih članov parlamentov v razvitih demokracijah giblje med 60 in 85%.

V sestavi parlamenta glede na spol hrvaškemu parlamentu bolje uspeva vzdrževati zastopnost žensk. V letu 2000 je bilo v sabor izvoljenih kar 22,5% žensk, v

⁴⁶ Poročilo o delu Državnega zbora v obdobju 2004–2008: prvo leto mandata. Ljubljana 2006 (dalje Poročilo 2006), str. 24.

⁴⁷ Prav tam, str. 26.

⁴⁸ Pregled zakonodavne aktivnosti prosinac 2003–prosinac 2004, str. 4.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Poročilo 2006, str. 25.

⁵¹ Podatki o delovnih telesih so dostopni na spletnih straneh Državnega zbora (www.dz-rs.si) in sabora (www.sabor.hr), 13. 2. 2011.

⁵² Zajc, Slovenski parlamentarizem, str. 109.

⁵³ Ilišin, Hrvatski sabor, str. 81.

Sloveniji pa le 13%.⁵⁴ Na volitvah leta 2004 se odstotek ženskih predstavnic v slovenskem parlamentu ni povečal oz. je ostal enak, medtem ko je na Hrvaškem odstotek poslank na volitvah leta 2003 rahlo padel na 21,1%.⁵⁵ Enak je ostal tudi po volitvah jeseni 2007.

S spremembami ustave 2000 se je hrvaški Sabor približal slovenskemu parlamentu po nekaterih njegovih temeljnih značilnostih. V primerjavi pristojnosti ostaja Državni zbor še vedno v močnejši poziciji nasproti slovenski vladi kakor Sabor nasproti hrvaški. Institucionalno gledano sta oba parlamenta še na poti k večji racionalizaciji svojega dela. S spremembami poslovnika v smeri večje racionalizacije Državni zbor še ni uspel povsem izboljšati učinkovitosti dela, pri čemer se obseg dela, tudi zaradi vstopa v Evropsko unijo, nenehno povečuje. Zaradi svoje majhnosti so slovenski poslanci veliko bolj obremenjeni z delom v parlamentarnih delovnih telesih kot njihovi hrvaški kolegi, so pa tudi sicer pri vlaganju amandmajev in zastavljanju vprašanj veliko bolj aktivni. Stopnja ponovne izvoljivosti poslancev je v obeh parlamentih relativno nizka, kar je deloma tudi posledica še nedozorele in ne povsem konsolidirane demokratične in parlamentarne kulture. Po drugi strani parlamenta ne zaostajata za razvitim svetom po strukturi poslancev glede na starost, izvor in izobrazbo, močno pa sta podhranjena pri številu žensk v parlamentu, kjer zaostajata npr. za nemškim parlamentom (1/3 žensk), ali celo švedskim (47% žensk).

Tako pred hrvaškim kot pred slovenskim parlamentom so novi izzivi. Eden izmed njih je tudi delovanje v okviru sistema Evropske unije. Vključitev v politične procese in postopke odločanja v EU zahteva poleg vsebinske tudi institucionalno pripravo. Slovenija je na to pot že stopila leta 2004, Hrvaško pa ta korak še čaka. S tem se bodo odprle tudi nove možnosti za primerjavo slovenskega in hrvaškega parlamentarizma.

V tem prispevku smo pokazali na samo dva vidika primerjave slovenskega in hrvaškega parlamentarizma. Prvič, glede izbire političnega sistema in odnosa med demokratičnimi institucijami v njem, predvsem v času 1990–2000, ko so zaradi različnih političnih sistemov med Hrvaško in Slovenijo obstajale večje razlike. Drugič, glede na notranjo institucionalizacijo obeh parlamentov. Po ustavnih spremembah sta si postala Sabor in Državni zbor bolj podobna, delali pa smo lahko tudi s podatki o aktivnosti poslancev, o strukturi in o učinkovitosti dela parlamentov.

Polje raziskovanja ostaja še široko odprto in s tem pušča prostor za nove poglede tako na že omenjena dejstva kot na nepoudarjene lastnosti. Parlamentarizem je v sodobnih državah nujno vezan na demokratično okolje in se lahko opredeljuje z različnimi kazalniki, ki se morajo med sabo dopolnjevati. Le demokratično okolje omogoča parlamentu izvajanje vseh njegovih funkcij, med katerimi na prvo mesto še vedno postavljamo oblikovanje zakonodaje in nadzor nad izvršno oblastjo. Sama

⁵⁴ Poročilo 2000–2001, str. 16.

⁵⁵ Ilišin, Hrvatski sabor, str. 68.

institucionalna struktura političnega sistema ter ustrezna politično-pravna razmerja med izvrševalci funkcij oblasti ne zagotavljajo demokracije in tudi ne parlamentarizma. Širše demokratično okolje, ki daje politično podporo parlamentarnemu načinu reševanja konfliktov, je zato nujen sestavni del parlamentarizma.⁵⁶ S tega stališča je nizka podpora parlamentarnim institucijam v družbi ter padec sistema na lestvicah svobode in demokracije lahko tudi znak usihanja demokracije v družbi. Zato mora biti raziskovanje družbe, njene politične kulture, podpore demokraciji in parlamentarizmu ter dejavnikov, ki vplivajo na te pojave, za institucionalnim pristopom nujen naslednji korak v raziskovanju parlamentarizma v konkretnih političnih sistemih.

Marjetka Rangus

TWENTY YEARS OF PARLIAMENTARISM: SLOVENIAN AND CROATIAN PARLIAMENT
– AN ATTEMPT AT A COMPARISON

S u m m a r y

The concept of parliamentarism involves a political system which has developed in the Western societies as a manner of a peaceful transformation of conflicting interests of a multifaceted society into political decisions. Parliamentarism is vitally bound to democracy. Its essence lies in the people as the core of sovereignty, who only in a democracy have an appropriate role in the realisation of authority. The Slovenian and Croatian state stepped on the path of democratic decision-making from the same contemporary political context in the years 1990/1991, but their previous historical development had not been identical. Despite what had initially been similar steps, soon after the first plural elections in 1990 the differences between both states and parliaments became apparent. While Croatia opted for a semi-presidential system, introducing a kind of an executive dualism in favour of the President of the State with an exceedingly subordinated role of the parliament, Slovenia established a strong parliamentary government already with its 1991 Constitution, according to which the parliament had considerable power with regard to the government, while the President of the State only had a representative function. With the amended Constitution of 2000 Croatia also opted for the parliamentary system, since this Constitution transferred certain important powers from the President of the State to the government, thus entering the next stage of the democratic transition. During this time different parliamentary cultures and traditions have developed in the two states. The author analyses the development of the Slovenian and Croatian parliaments from two viewpoints: a) from the viewpoint of the political system selection and the relations between the institutions in it, and b) from the viewpoint of the internal parliament institutionalisation. On the basis of the analysis of the reports on the work of the Croatian and Slovenian assemblies, electoral law, constitutions, newspaper reports and expert literature the author reached the following conclusion about the Croatian and Slovenian national assemblies: after the similar steps that had been taken initially, the parliaments have developed in various political environments, different inter-institutional relations, political cultures and historical circumstances. While the Croatian assembly has developed from a weak bicameral representative institution into a more confident unicameral institution, often amending the electoral law radically, the basic characteristics of the Slovenian national assembly have not changed significantly. The changes of the Slovenian electoral law have not been so significant and have not influenced the very functioning and structure of the parliament. The analysis also shows that the work

⁵⁶ Gl. Michael L. Mezey: *Comparative Legislatures*. Durham 1979.

Zapisi

1.02
Prejeto 20. 4. 2011

UDK 316.485.26

Maria Todorova*

Vojna in spomin¹

Jeseni leta 1912 je bil Trocki poslan z Dunaja na Balkan, da bi kot vojni dopisnik Kievskaje Misli pod psevdonimom Antid Oto poročal o balkanskih vojnih dogodkih. Njegova poročila so skupaj s še nekaterimi članki izšla v knjižni obliki v šestem med dvanajstimi zvezki njegovih nedokončanih zbranih del, izdanih med letoma 1923–1927. V angleščino so bila prevedena šele leta 1980 in z veliko hvale ponatisnjena leta 1993, v času vrhunca jugoslovanskih vojn, imenovanih »tretja balkanska vojna«, kot primarni vir za Balkan.² Vojna poročila Trockega so bila razglašena za pravo mojstrovino in Isaac Deutscher je Trockega, ki naj bi mu »izkušnje natančnega vojnega dopisnika« pozneje koristile »kot utemeljitelju Rdeče armade«, primerjal z angleškim zgodovinarjem Edwardom Gibbonom, ki naj bi izkušnje, pridobljene, ko je bil stotnik grenadirjev v grofiji Hampshire, uporabil pri pisanju zgodovine rimskega cesarstva.³

* **Dr., Department of History, University of Illinois at Urbana-Champaign, 309 Gregory Hall, MC-466, 810 South Wright Street Urbana, IL 61801; e-naslov: mtodorov@uiuc.edu**

¹ Razprava Marie Todorove, profesorice zgodovine na University of Illinois at Urbana-Champaign, na plenarni okrogli mizi 42. konvencije Ameriškega združenja za slovanske, vzhodnoevropske in evroazijske študije 19. novembra 2010 v Los Angelesu. Tema okrogle mize sta bila »Vojna in spomin«. Najpomembnejša dela Marie Todorove: *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997; *Balkan Family, Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, American University Press, 1993; *Bones of Contention, The living archive of Vasil Levski and the making of Bulgaria's national hero*, Central European University Press, 2009, objavila pa je tudi vrsto zbornikov in številne razprave s področja socialne in kulturne zgodovine, zgodovinske demografije in zgodovino pisja Balkana. V slovenščini: *Imaginarij Balkana* (prevedla Špela Mihelač), Vita Activa, Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana 2001; *Balkanizem in postkolonializem: O lepoti pogleda z letala*, *Zgodovinski časopis*. 2007, št. 1–2, str 141–155.

² *The War Correspondence of Leon Trotsky, The Balkan Wars 1812–13*, New York: Monad Press, Australia: Pathfinder Press, 1980.

³ Isaac Deutscher: *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921*. Oxford University Press, 1954, str. 228.

Ko je Trocki sedemnajst let pozneje v Istanbulu pisal svojo avtobiografijo, je potrdil pomen svoje (balkanske) izkušnje. »V mnogih pogledih je bila to pomembna priprava ne le na leto 1914, temveč tudi na leto 1917.«⁴ Toda v avtobiografiji je tej »epizodi« namenil le stran in pol in ni natančneje razložil, zakaj je bila tako pomembna. Svoje članke je povzel v enem stavku in jih označil za »napad na lažnivost slavofilije, na šovinizem, na vojne iluzije, na znanstveno organiziran sistem poneumljanja javnega mnjenja« in na bolgarske krutosti proti ranjenim in ujetim Turkom, zaradi katerih se je sprl z ruskim liberalnim tiskom. To naj bi bil torej povzetek njegove »balkanske izkušnje«. Toda medtem ko je opominjal, da »spomin ni preprosto računalo« in ni »nikoli povsem nepristranski«, je bil precej manj določen pri opredeljevanju različnih vrst lastnega spomina. Trdil je, da je bil njegov topografski in muzikalni spomin slab, njegov vizualni in jezikovni spomin precej povprečen, toda njegov spomin za ideje znatno nad povprečjem.

Vendar je ostalo samo nekaj idej, samo nekaj jih je bilo še v spominu, nekaj tistih, ki niso bile v protislovju s pripovedovalcem in koreografijo, ki naj bi osmislila njegovo spominjanje. V briljantnih in zajedljivih napadih Trockega na liberalce v Vojni korespondenci in posebej v Mojem življenju ni bilo niti sledu o liberalni osebnosti, kakršna naj bi bil leta 1912. Njegova vojna poročila sem začela prebirati ob raziskovanju socialistične tradicije na jugovzhodnih obronkih Evrope v času Druge internacionale (in ne šele ob pisanju tega prispevka), v vsebinskem pogledu pa so me presenetila kot nenavadna mešanica konvencionalne marksistične dogme, ruskega revolucionarnega patriotizma in, kar je najbolj presenetljivo, liberalne poze v slogu, ki spominja na neumrljivo zvrst zahodne meščanske proze. Turčija, to »sršenje gnezdo Bližnjega vzhoda«, je bila od pradavnih časov tiranska država, »reformirati je ni bilo mogoče«, »njen industrijski razvoj je onemogočal sultanov strah pred proletariatom«, če bi mladi Turki brali njegovo pisanje, bi bili osupli, ko bi izvedeli, da je bila njihova revolucija leta 1908 neposredni odmev ruske revolucije (leta 1905), in bolgarski socialni demokrati, o katerih je vedel Trocki povedati le dobro, so bili le »veja ruske socialne demokracije«. Trocki je delil Marxovo in Engelsovo nenaklonjenost do malih držav, posebej do južnoslovanske »Kleinstaaterei«. Njegov posmeh »Liliputancem« bi lahko ublažila le njihova združitev, ki bi težila k oblikovanju skupnega balkanskega tržišča, kar bi pospešilo industrijski razvoj. Balkanske dežele, ki jih je orisal bolj podrobno – Srbija, Bolgarija in Romunija –, so bile zaostale in zaostalost je bila kot retorična figura navzoča vsepovsod: zaostajale so v zgodovinskem razvoju, zanje je bila značilna nizka raven socialne diferenciacije, njihovim literaturam je primanjkovalo tradicije, prevzemale pa so »množične proizvode, ki jih je razvila evropska civilizacija«, njihovo meščanstvo, kot meščanstvo v zaostalih deželah sploh, je bilo brez pravih korenin, njihova demokracija pa je bila primitivna in je imela aziatske poteze. Mnogo njegovih opisov balkanskih politikov je bilo zabavnih, hkrati pa zaznamovanih z njegovim

⁴ Leon Trotsky, *My Life, An Attempt at Autobiography*. New York, Charles Scribner's Sons, 1930, str. 227.

prezirom do njihovega kmetškega izvora. Nikola Pašić je bil preprostež, slabo je govoril nemško, rusko in francosko in Trocki se je čutil močno superiornega. Ko je sedel na vlaku za Beograd, je komentiral »večjezični, pisani, kulturno in politično zmedeni Vzhod – avstrijsko-ogrsko-balkansko internacionalo«.

Trocki je pozabil nekatere svoje ideje iz leta 1912. Ko je bral levite Bolgarom zaradi njihove vojne cenzure v retoriki, kot bi si jo izposodil pri sodobnih liberalnih »think-tanks«, je izzval bes Petka Todorova (ni v sorodstvu z avtorico – op. avt.), glavnega cenzorja in radikalnega simbolističnega pesnika, ki je le dve leti prej skupaj s Trockim protestiral proti panslovanskemu kongresu v Sofiji. Todorov je v ogorčeni izmenjavi mnenj, ki je sledila, Trockega obtožil, da se obnaša skrajno brezkompromisno, »kar lahko imamo za anomalijo, ki jo je pri tebi utrdil režim, pod katerim moraš živeti brez pravic; četudi, kot se mi zdi, za to nespravljivostjo sam pred seboj skrivaš socialno nebogljenost in pomanjkanje praktičnega čuta«. Trocki je te očitke odbil kot »zelo primitivno raven politične kulture«. Seveda je imel Trocki prav z vidika v času miru utemeljene liberalne države, ki se je je navzel na Dunaju, in to se je zgodilo v času, ko je bil prevzet od modernizatorskega in civilizatorskega patosa. Kot piše Deutscher, je bilo to obdobje, ko so se marksisti vseh vrst zavzemali za »evropeizacijo« ruskega socializma, seveda vsaka skupina na svoj način, in klic k evropeizaciji je povsem naravno povzel tudi Trocki, po Deutscherju najbolj »evropski« med ruskimi emigranti. Na Deutscherjevo veliko presenečenje pa Trocki ni imel stikov z Roso Luxemburg, Karlom Liebknechtom in Franzem Mehringom, temveč z možmi sredinske skupine nemške socialne demokracije. Trocki je bil povsem drugačna osebnost manj kot desetletje pozneje, npr. v Brest Litovsku, kjer so ga obtoževali barbarstva, ali ves čas, ko je bil na čelu Rdeče armade in je med drugim – kljub Leninovemu dovoljenju – pripadnikom Rdečega križa preprečil prehod prek bojnih linij, da bi ne bili priča razdejanju, ki ga je povzročilo bombardiranje Kazana. Naše vojne so po navadi označene z veliko začetnico: to so Državlanske vojne, Vojne za Neodvisnost, Osvobodilne Vojne, Narodne Vojne, Kmečke Vojne, Vojna Terorja, celo Velika Vojna in zvečine so pravične vojne. Vojne drugih narodov, z manj jasnimi motivi in ne tako neposredno »privlačne«, pa so samo vojne, nadloge in nesreče. In to postopoma doleti tudi vojne z veliko začetnico, ko iz spomina preidejo v zgodovino. Balkanske vojne so bile nečloveške nesreče, toda vojna Trockega je bila Revolucija.⁵

Najbolj zanimivo pri vojni korespondenci Trockega je bilo, da vojne vročice dejansko ni doživel od blizu, saj časnikarji niso smeli na frontno linijo. Vrednost njegovih sporočil je v pričevanjih prič, oficirjev in vojakov, najbolj pogosto iz njegovih lastnih socialnodemokratskih vrst, ali pa v intervjujih vojnih ujetnikov. Močan je bil tudi v orisu širše podobe vojne, v podrobnem popisovanju občutkov v zaledju, čakanj v vrstah, upanj in strahov: »Zdaj pride vojna in nam razkrije, da se še nismo odplazili po trebih iz barbarskega obdobja naše zgodovine.«⁶

⁵ I. Deutscher, n. d., str. 158. Citat iz Itogi i perspektivi: »Evropska vojna neizogibno pomeni evropsko revolucijo.«

⁶ I. Deutscher, n. d., str. 202.

V avtobiografiji in mnogih člankih se je stalno branil pred kritikami svojega odnosa do kmetstva. V Mojem življenju je empatično zavračal legendo, da se leta 1905 ni menil za kmetstvo. Zato so poučni neobjavljeni spomini bolgarskega aktivista agrarne stranke Hrista Stojanova, odvetnika in notranjega ministra leta 1923, tj. v času agrarnega režima Stambolijskega, ki je pozneje našel zatočišče v Jugoslaviji. Ko se je po vojni vrnil v Bolgarijo, je bil aktiven v levem agrarnem gibanju, ki je nasprotovalo komunistom. V obdobju pred balkanskimi vojnami pa je imel nalogo opazovati socialnodemokratske aktivnosti na podeželju in je precej dobro poznal Krastjo Rakovskega, bližnjega prijatelja in sodelavca Trockega. Med vojno, ko je služil kot oficir, je na pokrajinski železniški postaji prepoznal Trockega, ki je zamudil vlak za Çorlu (danes v Turčiji). Povabil ga je v svoj šotor in Trocki je tam ostal osem dni. Predaval je o delavskem gibanju, Drugi internacionali, o Julesu Guesdu, Jeanu Jauresu, Beblu in Vanderveldu. »Trocki ni prenesel ugovarjanja,« je opozarjal Stojanov. »Ni maral kmetskih gibanj in kmetov ni imel za razred. Nismo mu ugovarjali. Kupovali smo in ne prodajali.«⁷

Že na temelju povedanega je mogoče povsem očitno ugotoviti naslednje: prvič, spomin sam po sebi je brez pomena. Osmislimo ga šele z umestitvijo v širši kontekst, širši okvir. Trocki v prvih poglavjih Mojega življenja, ko je opisoval svoja zgodnja leta, ni poskušal uokviriti, osmisliti svojega otroštva in zato so ta poglavja polna živih spominov, ki postavljajo na laž njegovo trditev o slabem spominu ob odsotnosti idej. Toda njihove impresionistične narave ni mogoče strniti v enovito, konsistentno pripoved; ta se začneja šele z njegovo adolescenco, ko so ga pritegnile revolucionarne ideje in je posledično postala »revolucija« vseobsegajoči okvir njegovega življenja. Spomin je tako »zapakiran« in zgodovinarjeva naloga je, da ga »odpakira«, še več, da natančno preuči samo »pakiranje« in njegove različne oblike: avtobiografijo, biografijo, spomine, akademske in popularne zgodbe, časnikarstvo, romane, pesmi, spomenike, pokopališča, muzeje, saj ima vsaka do njih svoja posebna pripovedna nihanja in konsistenco.

Drugič: do »osmislitve spomina« prihaja v trenutku mirovanja, nekaj časa po dogodku, po navadi v času miru ali, kot to imenuje Trocki, v trenutku odmora: zanj leta 1929 v Istanbulu.

In pri tem lahko povsem očitno ugotovimo, da se tudi ti trenutki sami spreminjajo, da sodobni trenutek spominjanja vedno najbolj odločno sooblikuje spomin. Neposredna izkušnja je ključni usmerjevalec. Z besedami Michaela Oakshota (*Experience and its Modes*, Cambridge University Press, 1966): *Preteklost v zgodovini se spreminja s sedanjostjo, temelji v sedanjosti, je sedanjost /.../. Ne obstajata dva svetova – svet preteklih dogajanj in svet našega sodobnega poznavanja preteklih dogodkov – samo en svet je in to je svet sodobne izkušnje.*

Je to, če je tako jasno, sploh vredno ponovno ugotavljati? Spomin na vojno je danes velikanski posel v dobesednem pomenu besede, s turizmom na prizoriščih vojskovanja, zlasti kar zadeva prvo in drugo svetovno vojno, pa tudi nazaj vse do

⁷ Bolgarski osrednji državni arhiv, TsDA, Sp 3049 B, 35-37.

napoleonskih vojn in v nekaterih redkejših primerih srednjeveških bitk, ter s provizijami kiparjem, arhitektom, filmskim producentom, piscem zgodb in soočimo se z dejstvom: akademikom. Najbolj donosna tema zgodovine Združenih držav je državljanska vojna. Tu je lahko najti zaposlitev, podobno pri drugih z vojno zgodovino povezanih temah, kot sta nasilje in obvladovanje nasilja. Vse je zapakirano pod rubriko: »učimo se, da bomo lahko preprečili«. Nikakor nočem zanikati, da ni v številnih primerih tudi nekaj tega in hkrati pristnega idealizma, toda sumim, da je v mnogih tudi precej pretirane pozornosti nasilju, obložene s puritansko moralizirajočim bahaštvom. V Evropi so danes spomin in komemoracije druge svetovne vojne posebno pomembna tema zaradi iskanja skupnih *lieux de mémoire* v težnji po oblikovanju skupnih kulturnih temeljev Evropske unije.

Dve ideji, ne tako očitni neposredno po drugi svetovni vojni, sta zdaj v središču pozornosti (ena postopoma od sedemdesetih let dalje in druga v zadnjih dveh desetletjih). Prva je skoraj obvezno povzdigovanje holokavsta kot metafizičnega dogodka 20. stoletja, ki zasluži svojo zgodovino (toda v tej lupini je zanimiva preobrazba holokavsta od nemške krivde k vseevropski in vsiljevanja specifično nemške *Vergangeheitsbewältigung* kot normativne rešitve celo v primerih, ki so zunaj paradigme). Druga pa je enačenje nacizma s sovjetsko izkušnjo na splošno, ne le stalinizmom *tout court*. Obe ideji imata svoje privržence in nasprotnike, eni in drugi imajo tehtne argumente, vendar ne želim vrtati v to, hočem le preprosto reči, da je to prostor vojne in spomina v današnji Evropi. Kot vsak zgodovinski prostor pa je tudi ta prehodni in ni vseobsežen. Vzemimo občutljivo temo primerjave med totalitarnima režimoma Hitlerja in Stalina. Kjer je bil do nedavna, celo ob priznanju zločinov na obeh straneh, pri ocenah poudarek v razlikovanju enega in drugega, je danes prevladujoča težnja v poudarjanju podobnosti. Njen najbolj redukcionističen, pa tudi najmočnejši argument je razširitev pojma »genocida«. Ali je pomembno, sprašujejo njegovi zagovorniki, če je nekdo ubit zaradi svoje pripadnosti etnični, verski, socialni in politični skupini? Ne, prepričana sem, da ne. Toda predstavljamo si, da bosta čez sto let pogled na globalno zgodovino 20. stoletja določala nova hegemonistično središče in jezik, oba kitajska. Predstavljam si, da bodo tedaj množično nasilje 20. stoletja slikali z velikim čopičem brez večjih razlik med režimi, kajti končno, ali je res pomembno, če nekdo umre v Evropi v plinski celici, od krogle ali v delovnem taborišču v prvi polovici stoletja ali pa zato, ker je bil kolateralna žrtev reševanja iz odvratnega režima in utiranja poti v demokracijo z napalmom in bombami v Jugovzhodni Aziji in na Srednjem vzhodu v drugi polovici?

To me pripelje k zadnji točki, k točki o izkušnji. Stavni vložki so danes visoki, ker ima vse, česar se spominjamo, še status pričevanja, neposredne izkušnje. Opravila sem majhen preizkus s svojimi študenti in jih med drugim vprašala, kako se najbolje ohranja spomin na vojno. Medtem ko sem pričakovala množico odgovorov v zvezi z umetnostjo, poezijo, leposlovjem, kinematografijo, spomini, zgodovino, je prevladujoča večina poudarjala osebne zgodbe, osebna pričevanja. Druga svetovna vojna je še zelo priljubljena tema, ker so v njej sodelovali (ali pa so bili

njene žrtve) stari očetje. Poročila prič niso nujno najbolj točna, veljajo pa za posebej legitimna. Zgodovina ponuja točna poročila o preteklosti in uživa verodostojnost, toda poročila očitodcev imajo, tako kot miti, oboje: verodostojnost in avtoriteto.⁸ Naj posplošeno predlagam hipotezo, da sta moč in avtoriteta osebnega pričevanja v polnem razmahu tri generacije. Po pregovoru v svahiliju so umrli, ki ostajajo živi v ljudskem spominu, »živi mrtveci«. Šele ko umre zadnji, ki jih je poznal, so razglašeni za povsem mrtve.⁹ Tvegam tezo, da se ta proces začne šele s tretjo generacijo in se nato pospeši, dokler ne seže v temo. Nasprotno, sega vrednotenje neposredne izkušnje prek posameznika, ki je izkusil dogodek, saj vpliva tudi na ljudi, ki imajo neposredno izkušnjo s to osebo.

Pierre Nora je postal obvezna opomba pod črto v vsaki razpravi o spominu, toda malokdo je pozoren na temeljno razliko, ki jo je napravil med *lieux* in *milieux de mémoire*. V angleščini se *milieux* ne prevaja, v zvezi z *lieux* pa je nekaj dlakovepske negotovosti, ki sega od prevajanja z »realms« (področja) prek »sites« (mesta, lokacije) do »places« (prostori, kraji) ali ohranjanja francoskega izvirnika. *Milieu* označuje mesto živega ali živetelega spomina ali bolje: mesto, ki omogoča neposreden dostop do živih tradicij. Ko tradicije odmrejo, prikličejo ta mesta v spomin le še posamezna sporočila, pogosto nostalgijo. Lieu pa uporablja Nora za označevanje eksteritorialnih mest kolektivnega spomina. V specifičnem primeru sodobne Francije ugotavlja, da je prišlo do premika od vrste naturaliziranega kolektivnega spomina k zavestni, stvarni in precej mehanistični dejavnosti ohranjanja spomina. Tako opozarja na premik od mest ponotranjenega, socialnega kolektivnega spomina v točno določene, brezosebne lokacije. Teh je dolga vrsta, saj so med njimi arhitekturni, besedni in drugi artefakti, spomeniki in svetišča, zgodovine in učbeniki, muzeji in arhivi. Pri komentiranju *lieux* Nora pravi: »Nič več ne iščemo geneze, temveč bolj rešitev uganke, kdo smo, v luči tistega, kar nismo več«.¹⁰

Premik od *milieux* do *lieux* je neizogiben, ker se navezuje na neposrednost živete izkušnje, obravnavane v širokem smislu, in to bo doletelo tudi sodobne vojne o »vojni in spominu«. Nič tragičnega ni v tem. Če bi bilo le mogoče, da bi bila »vojna in spomin« v prihodnje varno spravljena v *lieux de mémoire*! Bojim pa se, da se to ne bo zgodilo v predvidljivi prihodnosti in se bo proizvodnja novih *milieux* nadaljevala.

Prevedel Peter Vodopivec

⁸ Tu se opiram na razpravo Brucea Lincolna o zgodbah, legendah, zgodovini in mitu (Discourse and the Construction of Society. Comparative Studies of Myth, Ritual and Classification, New York - Oxford, Oxford University Press, 1989, str. 24–25.

⁹ David Lowenthal: The Past is a Foreign Country, Cambridge University Press, 1985, str. 195.

¹⁰ Pierre Nora: Entre mémoire et histoire, v Les lieux de mémoire, I, Paris 1984, xxxiii, citirano v Patrick Hutton, History as an Art of Memory, Hanover 1993, str. 148.

load of the members of the parliament in the Slovenian national assembly exceeds the work load of the members of the Croatian assembly by almost a third, which can be partially ascribed, on one hand, to the modest number of the Slovenian national assembly members, and, on the other hand, on the increased scope of the tasks brought about by the entry of Slovenia into the European Union. The author emphasises that the mere institutional structure does not ensure the democracy of the political system and society, even though it supports it. It is the society that is an important factor in the further development of parliamentarism.

Jubileji

Prof. dr. Franc Rozman – sedemdesetletnik

Z jubilantom nisva ista generacija, nisva skupaj študirala, pa tudi najino strokovno zanimanje ni enako. On je eden naših najboljših poznavalcev slovenske zgodovine 19. stoletja in še posebej nastajanja in razvoja socialne demokracije, jaz pa prepričan raziskovalec sodobne zgodovine. Sva pa dolgoletna prijatelja in v mnogočem, a vendar ne v vsem, enako misleča, kritična raziskovalca in opazovalca/soustvarjalca univerzitetne in raziskovalne družbe. V tem pogledu sva nekakšna »plemenita konservativca«, ki prisegata na raziskovanje primarnih zgodovinskih virov in pravih historiografskih tem, ob tem pa se zavedava pomena klasične »Humboltovske« univerze. Skupno nama je tudi zanimanje in raziskovanje zgodovine nemško govorječega prostora, še posebej če je ta povezana s slovensko zgodovino.

Zato ni čudno, da sem prijatelja Franca Rozmana, za njegove bližnje prijatelje Frančka, za domače pa Francija, davnega leta 1971 spoznal na Dunaju. Tako rekoč sredi ceste Josefstädterstrasse, ki neposredno povezuje strogo središče mesta s slovenskim študentskim domom Korotan. On je bil že na pol »Dunajčan«, jaz pa začetnik raziskovalec v veličastni dunajski Nationalbibliothek. Brez njegovih nasvetov, informaciji in seveda temeljitega poznavanja dunajskih raziskovalnih institucij, bibliotek in arhivov, t. i. slovenskega Dunaja ter seveda krajev razvedrila bi bilo moje raziskovalno delo in bivanje na Dunaju mnogo bolj počasno, dolgočasno in utrudljivo. Še danes nobeno od sicer redkejših, a stalnih srečanj ob »čašici pomenka« ne mine brez vprašanja: »Ali greš kaj na Dunaj!« Dunaj nama je postal tako rekoč drugo rojstno mesto in oba ga še vedno redno, predvsem delovno, obiskujeva.

Prof. Rozman je pravi Gorenjec, pravzaprav »Blejc«, rojen 30. maja 1941 na Bledu, kjer je obiskoval osnovno šolo, gimnazijsko šolanje pa nadaljeval na Jesenicah. Leta 1960 se je vpisal na Filozofsko fakulteto, kjer je študiral zgodovino in sociologijo. Študij je končal leta 1965, naslednje leto prejeta Prešernova nagrada za študente pa je že napovedovala njegovo življenjsko pot raziskovalca. Takoj ob koncu študija se je namreč zaposlil na takratnem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja in tu preživel veliko plodnih raziskovalnih let. Še danes se rad vrača v Ka-

zino na klepet ali pregledovanje literature in periodike. Izključno na IZDG, današnjem Inštitutu za novejšo zgodovino, je poklicno deloval do leta 1986, ko je sprejel povabilo takratne Pedagoške fakultete v Mariboru in kot izredni profesor začel predavati predmeta zgodovina Slovencev 1750–1918 in zgodovina južnoslovanskih narodov. Samo za pedagoško delo na univerzi pa se je odločil leta 1994 in leto nato je na svoji matični fakulteti postal njen dekan. Čeprav se nikoli ni preselil v Maribor, je svoje profesorsko delo vestno opravljal (in ga še opravlja) na veliko zadovoljstvo tamkajšnjih študentov.

Kot mlad raziskovalec na inštitutu se je usmeril v raziskovanje socialističnega in delavskega gibanja v Sloveniji in zunaj nje. Na to temo je na Filozofski fakulteti opravil magistrski študij in obranil doktorsko disertacijo. Magistrska naloga (1972) je nosila naslov »Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu (1889)«. Temo je ne samo objavil v odlični študiji v znanstveni reviji IZDG, Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja (1973), temveč jo je še razširil in leta 1977 z njo pod naslovom »Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne« na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete obranil doktorsko disertacijo. S tem delom je prof. Rozman postavil temelje raziskovanja te problematike na Slovenskem, s poznejšim raziskovanjem pa je nesporno postal njen najboljši poznavalec. Zato ni nič čudno, da je za knjigo, ki je pod naslovom »Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem« izšla leta 1979, prejel Kajuhovo nagrado, leto pozneje pa še nagrado Sklada Borisa Kidriča. Tudi tako je bila izjemna strokovnost prof. Franca Rozmana v celoti potrjena.

Njegova bibliografija je zavidanja vredna in zelo raznolika. COBISS beleži 563 njegovih znanstvenih in strokovnih del, mentorstev dodiplomskim in podiplomskim študentom, kritik in ocen, enciklopedičnih prispevkov, prevodov, uredniškega dela itd. V soavtorstvu je pripravil gimnazijski učbenik ter je seveda avtor in soavtor številnih znanstvenih in strokovnih monografij. Če k temu dodamo še njegova druga izvedena dela, kot so organizacija različnih strokovnih znanstvenih srečanj, redna udeležba na odmevnih zgodovinarskih srečanjih, simpozijih in kongresih doma in v tujini, predsednikovanja in delovanje v Zgodovinskem društvu Ljubljana (1986–1988) in Zvezi zgodovinskih društev Slovenije (1994–1996), članstvo v strokovni komisiji zgodovinarjev in pravnikov (2001–2003), ki je preučevala avstrijsko-slovenske odnose v 20. stoletju in izdala nekaj sto strani obsežen zbornik, se nam jasno izrišeta tako velika pomembnost strokovnega dela in vloge prof. Rozmana v slovenskem zgodovinopisju kot tudi njegova odmevnost v tujem, zlasti v nemško govorečem prostoru. Sledi njegovega strokovnega dela ne bo mogel zabrisati niti čas.

Ob njegovem življenjskem jubileju je bilo o pomenu njegovega strokovnega dela in njegovi osebnosti napisanih mnogo tehtnih besed. Ni, da bi jih ponavljal za cenjenima kolegoma Petrom Vodopivcem (Prispjevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1) in Jurijem Perovškem (Zgodovinski časopis, 2001, št. 3). V zadnjih desetih letih delo prof. Rozmana ni zastalo, kljub temu da mi je v zadnjih pogovorih večkrat nekoliko zagrenjeno zagotavljal, da »ne bo ničesar več napisal«. Razumel

sem njegovo grenkobo, saj sem tudi sam okusil, kaj pomeni latinski pregovor »Nemo profeta in patria«. Toda v zadnjem desetletju je kljub temu in kljub dejstvu, da se je nedavno tega polovično upokojil, COBISS zabeležil kar 141 njegovih enot.

Najbrž se ne motim preveč, če zapišem, da je v tem času nekoliko premestil težišče svojega znanstvenega zanimanja. Še vedno sicer piše tudi o različnih »socialdemokratskih« temah, toda vse več je njegovih prispevkov v znamenitih osebah slovenskega prostora v 19. in začetku 20. stoletja, zlasti najvišjih častnikov avstro-ogrške vojske. Povsem na novo je tako npr. slovenski javnosti v nekaj svojih delih prikazal življenje in delo barona Josefa Schwegla, se poglobljeno ukvarjal in objavil odmevne razprave doma in v tujini o generalih in admiralih, slovenskega porekla v avstro-ogrski vojski v prvi svetovni vojni, posebej obdelal admirale avstro-ogrške vojske iz Spodnje Štajerske ter v znanstvenih člankih orisal življenjski poti feldmaršallajntanta Juliusa Josefa Antona barona Schmigoza (1821–1889) in podmaršala Karla von Tegetthoffa.

Franc Rozman je tudi v zadnjih desetih letih ostal zvest zgodovinarskemu »plemenitemu konservativizmu«. Čeprav poznam le malo zgodovinarjev, ki tako natančno in zavzeto prebirajo strokovno literaturo in na ta način sledijo najnovejšim izsledkom in trendom zgodovinopisja, je on veliko večino svojih del napisal na temelju »mukotrpnega« arhivskega raziskovanja. »Kot se za zgodovinarja spodobi,« bi najbrž komentiral sam. Zato je njegovo delo še toliko bolj pomembno in zlasti izvirno. Ne vem, ali vsi zgodovinarji dovolj cenijo to njegovo lastnost.

Veliko njih pa prof. Rozmana pozna kot iskriivega sogovorca, včasih v besedah ostrega zagovornika svojih stališč in neomajnega v prepričanju, kaj je prav in kaj ne. Vsekakor sodi Franc Rozman med premočrtne osebnosti, ki se ne obračajo po (političnem) vetru, in tako lahko z gotovostjo zapišem, da je v vseh dobrih štiridesetih letih, kar se druživa in prijateljujeva, ostal zvest svojemu strokovnemu in idejnemu prepričanju. Pri njem vedno veš, s kom imaš opraviti. Takih je v naši družbi malo.

Toda prof. Rozman je tudi samo Franc Rozman. Človek, ki ga poleg zgodovine zanima še marsikaj. Omenim naj le njegovo silno željo po potovanjih in spoznavanju drug(ačn)ega sveta. Vsako leto se najmanj enkrat, praviloma ob prvem maju, odpravi na potovanje. V zadnjem času v daljne dežele. Vrača se ne samo poln vtisov kot običajni turisti, temveč z izdelano sliko o državi, po kateri je potoval. Kitajsko je, denimo, označil z besedami »čudna dežela, res čudna«. In še nekaj. Franc Rozman sodi med najbolj informirane slovenske zgodovinarje tudi kar zadeva dogajanje v zgodovinarski srenji in si vedno vzame dovolj časa za pogovor s prijatelji in kolegi. Zagotovo tudi ta njegova dejavnost sodi v tisti predalček, ki mu v zgodovinopisju pravimo »oral history«. Vredno bi bilo vse anekdote in pričevanja, ki jih pozna in jih je delil z nami, spraviti na papir. Bilo bi nesporno odlično branje.

Toda prof. dr. Franc Rozman je v prvi vrsti pomemben slovenski zgodovinar. Čas se ga ni dotaknil. Prepričan sem, da bo tudi avtor naslednjega zapisa o njem ob njegovi osemdesetletnici lahko v svojem pisanju ugotovil to, kar smo ugotovili pisci o jubilarantu pred njim. Gre namreč za človeka, zapisanega zgodovinski znanosti, ki

natančno ve, kot bi dejal pokojni akademik in priznani psihiater Lev Milčinski, kaj je »čar spoznanja in radost odkritja«.

Franček, spoznavaj in radosti se še mnogo let!

Dušan Nečak

Ob šestdesetletnici Nevenke Troha

Dr. Nevenka Troha sodi v skupino slovenskih zgodovinarok in zgodovinarjev, ki so zunaj generacijskega kroga, ki mu pripadam pisec teh vrstic. Od konca sedemdesetih let minulega stoletja sem jo poznal le po imenu, ko je v desetletju 1977–1986 vodila Revirski muzej v Trbovljah. Sam sem v istem obdobju in v enaki funkciji drugo desetletje deloval v Goriškem muzeju. Osebno sva se nato srečevala in sodelovala pri delu Slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije med novembrom 1993 in julijem 2000. Kot Primorca pa me je že ob prvem srečanju presenetila njena krepka vživetost v problematiko zahodnoslovenskega prostora v obdobju neposredno po koncu druge svetovne vojne. Poznavanje arhivskega gradiva, ki ga je v svojih objavah uporabljala, je močno preseгло raven tistega, kar so nam ponujali dotakratni zgodovinopisni dosežki. Ko je po odhodu iz muzejske stroke postala arhivska delavka, je spoznala to neizpolnjeno raziskovalno nišo in se povsem posvetila primorskim problemom po drugi svetovni vojni in vsestranskim slovensko-italijanskim odnosom na območju tako imenovane Julijske krajine.

Nevenka Troha, ki je odrasčala v Revirjih (Zagorje ob Savi, Trbovlje, Hrastnik), se je sicer rodila v Ljubljani 15. junija 1951. Nekaj dednih izhodišč za izbiro študija in poklica je bilo v njeni rodbini, ko pomislimo, da je njena teta Lidija Šentjunc sicer političarka, v letih 1969–1980 med drugim tudi vodila zgodovinsko komisijo pri

Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije. Še preden je diplomirala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani (1980), se je leta 1974 kot kustosinja zaposlila v trboveljskem Revirskem muzeju. V drugi polovici leta 1986 je zapustila mesto ravnateljice tega muzeja in se novembra zaposlila v Zgodovinskem arhivu CK ZKS v Ljubljani. S poklicno preselitvijo v Ljubljano je spremenila tudi kraj svojega bivanja. Potem ko je bil Zgodovinski arhiv ZKS vključen v Arhiv Republike Slovenije (1990), je v tej ustanovi nadaljevala kot arhivistka vse do septembra 1997. Nato se je zaposlila v Inštitutu za

novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer je od asistentke (1999), napredovala do višje znanstvene sodelavke (2003) in leta 2010 do znanstvene svetnice. Leta 2004 jo je senat Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem izvolil v naziv docentke.

Publicistično, strokovno in znanstvenoraziskovalno delo Nevenke Troha ima predvsem tri obdobja: dvanajst let trajajoče strokovno muzejsko, nato enajst let arhivske službe, sledi jima štirinajstletni znanstvenoraziskovalni čas, ki traja od druge polovice leta 1997 do danes.

V svojem trboveljskem delovanju se je posvečala predvsem muzejskemu delu in očitno ji vodstveno mesto ni nudilo primerne priložnosti za kako poglobljeno in sistematično raziskovanje preteklosti. V tem času je samostojno objavila tri strokovne publikacije, in sicer kot avtorica prikaz *Španski borci revirjev* (Trbovlje, 1986), kot soavtorica skupaj z Brankom Omahnom spomeniški vodnik *Gladovna stavka revirskih rudarjev* (Ljubljana, 1984) in kot urednica podoben vodnik *50-let Čebin* (Ljubljana, 1987). Z navedenimi in drugimi objavami iz tega časa je pokazala svoje zanimanje predvsem za novejšo zgodovino, prostorsko zamejeno z okolišem Hrastnika, Trbovelj in Zagorja ob Savi.

Arhivsko delo v Ljubljani v Zgodovinskem arhivu CK ZKS ji je omogočilo, da je spoznavala širše razsežnosti slovenskega prostora. Urejala je gradivo projugoslovanskih organizacij v conah A in B Julijske krajine in na Svobodnem tržaškem ozemlju. Poznavanje tega gradiva jo je spodbudilo k temu, da je arhivskemu urejanju dodala še raziskovalno noto. Uredila oziroma souredila je dva inventarja arhivskega gradiva *Zbirka Arhiv informacijske službe in protifašističnega boja – Trst: 1943–1948* (Ljubljana, 1994) in *Glavni odbor Komunistične partije Julijske krajine in Centralni komite Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja: 1945–1954* (Ljubljana, 2005). Toda še pred prvim objavljenim inventarjem je septembra 1993 na Filozofski fakulteti zagovarjala magistrsko nalogo, ki je izšla leta 1998 kot *Politika slovensko-italijanskega bratstva. Slovensko-italijanska antifašistična unija v coni A od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe*. Tri leta zatem, julija 1996, je na isti fakulteti zagovarjala doktorsko disertacijo o slovensko-italijanskih odnosih v coni A Julijske krajine v luči projugoslovanskih dokumentov; v knjižni obliki nosi naslov *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama* (Ljubljana, 1999).

Z magistrsko in doktorsko nalogo je pokazala svojo zavzetost, da se temeljito posveča Julijski krajini v treh desetletjih od konca druge svetovne vojne do rešitve »tržaškega vprašanja« s podpisom Osimskih sporazumov (1975), s posebnim poudarkom na slovensko-italijanskih odnosih. Gradivo za sestavo obeh nalog je našla predvsem v slovenskih arhivih. Že po opravljenem magistrskem študiju je sledila objava izvirnih znanstvenih, preglednih znanstvenih in strokovnih ter poljudnih člankov, pa tudi referatov, s katerimi je nastopala na najrazličnih srečanjih doma in na tujem. Njeno delo je odmevalo na tujem, predvsem v Italiji, kjer je strokovno in širšo javnost vzemirjal in še vedno vznemirja problem konca druge svetovne vojne (deportacije in fojbe). Pri iskanju odgovora na mnoge nejasnosti, povezane s to problematiko, je imela zelo pomembno vlogo v Slovensko-italijanski kulturno-

zgodovinski komisiji ne le pri sestavi sklepnega poročila komisije *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956 : poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije* = *I rapporti italo-sloveni 1880–1956 : relazione della commissione storico-culturale italo-slovena* = *Slovene-Italian relations 1880–1956 : report of the Slovene-Italian historical and cultural commission*. (Ljubljana, 2001), marveč tudi pozneje, ko je v sodelovanju z italijanski mi člani komisije v nekaterih italijanskih krajih razlagala vsebino tega poročila. Ni odveč omeniti, da je precejšen del italijanske javnosti pričakoval, da se bo delo komisije osredinilo predvsem na deportacije fojbe. O delu komisije, o problemih, ki jih je ta obravnavala in pri tem dosegla soglasja ali pa zaradi pomanjkanja ustreznega arhivskega gradiva prepustila njih reševanje prihodnosti, je objavila več razprav v italijanskem strokovnem in znanstvenem tisku, zagotovo pa je o tem največ povedala v obširni razpravi *La questione delle foibe negli archivi sloveni e italaiani*, problemu fojb v slovenskih in italijanskih arhivih, vključeni v knjigo *Foibe. Una storia d'Italia*, ki je let 2010 izšla pri eni izmed najbolj uglednih italijanskih založniških hiš, torinski založbi Einaudi (izšla je sicer pod imenom Jožeta Pirjevca, ki je sicer avtor najdaljšega teksta v knjigi). Toda že pred tem je izšla leta 2009 v Trstu pri Deželnem inštitutu za zgodovino odpornišva knjiga *Chi avrà Trieste? Sloveni e italiani tra due stati*, italijanski prevod njene doktorske disertacije. Izid je pomemben, ker potrjuje čedalje večjo pripravljenost italijanskih založnikov, da s prevodi seznanjo italijanski svet z dosežki slovenskega zgodovinopisja. Jezikovne ovire so namreč tolikšne, da le redki italijanski zgodovinarji spremljajo dogajanja v slovenski zgodovinski znanosti in publicistiki.

Nevenka Troha pa seveda problematike povojnega časa v tako imenovani Julijski krajini ni posredovala le z objavami (*Qualestoria*, *Storia contemporanea in Friuli*, *Quaderni giuliani di storia* itd.) in predavanji v Italiji (Trst, Cremona, Genova, Gorica, Reggio nell'Emilia, Rim, Rovigo), marveč tudi v drugih državah (Avstrija, Hrvaška, Nemčija), televizijskimi nastopi in intervjuji. Še več je bilo njenih nastopov in objav doma. Njen prvi izvorni znanstveni članek, ki pojasnjuje stališča KPS do KPI o Julijski krajini (1941–1947), je izšel v *Prispevkih za novejšo zgodovino* leta 1993 je začel vrsto objav, ki so sledile v tej reviji, pa tudi v drugi znanstveni periodiki (*Acta Histriae*, *Annales*, *Arhivi*, *Zgodovinski časopis*), v strokovnih glasilih in revijah in v dnevnem tisku. Vzajemna baza podatkov v COBISS je pri Nevenki Troha dosegla skoraj 300 bibliografskih enot.

Nedvomno je dr. Nevenka Troha najboljša poznavalka razmer v Julijski krajini v desetletjih po koncu druge svetovne vojne. Dogodki, ki so se tu v tem času odvijali, so bili prelomni za ljudi, ki so na območju slovansko-romanske soseščine živeli kot manjšina ali kot del matičnega naroda, prav tako so bili odločilni za slovansko-romansko sožitje ter za državne odnose med Jugoslavijo (Slovenijo) in Italijo. Dr. Troha je občutljivo temo znala predstaviti in jo še predstavlja, kot jo zmore odličen poznavalec gradiva in razlagalec dejstev, predvsem pa neobremenjeno in brez predsodkov. Njena raziskovalna govorica so dejstva, ki govorijo sama zase in zato ne potrebujejo močnih besed. To značilnost govornice pravega zgodovinarja je na začetku delovanja slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije kot napotilo

sporočal njen član, prof. Elio Apih. Dr. Nevenki Troha je bil tak napotek le potrdilo, saj je bilo njeno raziskovalno delo utemeljeno z dejstvi in ne z močnimi besedami že od samega začetka dalje.

Branko Marušič

Jože Prinčič – šestdesetletnik

V letošnjem poletju (24. julija) je dr. Jože Prinčič dopolnil šestdeset let. Prav jubileji so točke, ko se velja nekoliko zaustaviti in se zamisliti nad preteklim časom. Zamisliti se nad preteklo življenjsko potjo in nad opravljenim delom. Jože Prinčič je zvesti preučevalec in interpret ekonomskih procesov in prav gotovo tudi eden od najbolj izpostavljenih zgodovinarjev povojnega obdobja. V njegovem primeru z lahkoto zapišem, da je njegovo mesto znotraj historiografije jasno opredeljeno in vsebinsko povsem nedvoumno prepoznavno. Jože Prinčič prav gotovo sodi med zgodovinarje, ki so opredelili raziskovalne in vsebinske usmeritve v delu slovenskega zgodovinarstva. Danes v slovenskem prostoru nastopa tako rekoč istovetenje gospodarske zgodovine socialistične Slovenije z njegovim imenom. Da je do tega prišlo, je bilo potrebno ogromno energije, veliko jasno opredeljenih ciljev in življenjske premočrtnosti. Vsega tega Jožetu v dosedanjih šestdesetih letih ni manjkalo, prepričan pa sem, da bo tako tudi v prihodnosti. To izkušamo vsi, ki ga poznamo, saj je njegova samodiscipliniranost že skorajda pregovorna.

Jožetova pot v zgodovinarske vode se je začela kmalu po diplomi leta 1976 na oddelku za zgodovino na ljubljanski Filozofski fakulteti. Po kratkotrajnem poučevanju osnovnošolske zgodovine se je zaposlil v Arhivu Slovenije. Petletna arhivska služba ga je temeljito zaznamovala. Vsakdanji stik z množico dokumentov, z njihovim urejanjem, s spoznavanjem njihove izpovedne moči je Jožetu določil izhodiščne parametre njegovega raziskovalnega dela. Njegova raziskovalna pot pa se je začela na začetku leta 1984, ko je prešel na Inštitut za novejšo zgodovino in mu ostal zvest vse do današnjih dni. Jožetova pot po prihodu na inštitut je sledila običajni poti inštitutskega raziskovalca. Podiplomsko izobraževanje je prav tako nadaljeval na ljubljanski Filozofski fakulteti, kjer je 1986 magistriral in nato leta 1991 tudi doktoriral. Pozneje je tam pridobil tudi vse znanstvene naslove do znanstvenega svetnika.

Jože Prinčič je na Inštitutu za novejšo zgodovino prevzel raziskovanje gospodarske zgodovine povojnega, socialističnega obdobja. Ne vse, raziskovalno delo so mu zamejili na neagrarni sektor. Torej je na neki način nastopil kot vzporednica Zdenku Čepiču, ki se je lotil raziskovalnega odstiranja agrarne problematike v letih po drugi svetovni vojni. Jožetu se je ponudila priložnost začeti pionirske raziskave gospodarskega razvoja v povojnem obdobju. To je obdobja, ki mu ne glede na dinamiko in globino družbenih sprememb do tedaj niso posvečali raziskovalne pozornosti. Obstajale so le enostranske interpretacije v stilu političnega aktivizma, historičnega pristopa je bilo bore malo. Šlo je za priložnost, kajti le malo je zgodovinarjev, ki se ne bi želeli podati v odkrivanje nečesa novega, ki bi imeli zadržke pred odpiranjem novega raziskovalnega področja. In novum je bil v obeh dimenzijah Jožetovega dela, tako s stališča gospodarske zgodovine kot s stališča časovne opredelitve. Vendar je na drugi strani obstajala tudi zadrega, vzorčnih študij ni bilo, postavljati je bilo treba temeljne metodološke, interpretativne in vsebinske usmeritve. Jože je bil postavljen v nevhvaležni položaj, vendar je zadrego presegel in ponujeno priložnost dodobra izkoristil.

Srečna okoliščina v teh razmerah je bila, da se je Jože lotil raziskovalnega dela v obdobju, ko je politični pritisk že popuščal. Za predhodna desetletja je bilo značilno, da je komunistična oblast po letu 1945 kazala nekaj nenaklonjenosti oziroma nerazumevanja za gospodarsko zgodovino. Ne samo na ideološki ravni, ko so morale biti v ospredju kolektivitete, temveč tudi na povsem praktični raziskovalno-prezentacijski ravni. Dejansko je podajala interpretacijski vzorec in »dovoljevala« zgodovinarjem, da ta okvir zapolnijo s primerno empirijo. V nasprotnem primeru je bilo zgodovinarjem hitro pripisano nerazumevanje »zakovitosti« lastnega dela in historičnega materializma. Zgodovinarji naj bi samo dali potrebno strokovno legitimacijo za neprikrito komunistično monopoliziranje zgodovinskega spomina.

Jožetu se zaradi političnih in družbenih sprememb s tovrstnimi omejitvami v raziskovalnem delu ni bilo treba ubadati. Vso svoje energijo, in te ni bilo malo, je usmeril v intenzivno raziskovalno delo. Postavil si je temeljni cilj: čimprejšnjo rekonstrukcijo historične gospodarsko-politične dinamike druge polovice dvajsetega stoletja. Na podlagi teh vzpostavljenih kontur, koordinatnih mejnikov časa in prostora, vsebine in kronologije, pa nadaljevati globinske študije posameznih gospodarskih pojavov. Jože je dosledno ostal na tej poti vse do današnjih dni. Njegova bibliografija več kot očitno priča o tej dvojnosti njegovega raziskovalnega dela. K temu je treba pridružiti še dodatni poudarek, to je jugoslovansko dimenzijo. Ni podlegel skušnjavi interpretacije slovenske zgodovine iz slovenskega prostora samega, nasprotno, slovensko gospodarsko zgodovino je vedno videl v jugoslovanskem kontekstu, v okviru determinant jugoslovanskega političnega in ekonomskega prostora. Na ravni periodizacije je Jože prevzel pojmovno opredelitev časa, ki ga je izoblikovalo sočasno aktualnopolitično besedišče oziroma dinamika političnega razvoja. Na prvi pogled presenetljivo, vendar smotrno, saj so zaradi zasnove komunistične gospodarske ureditve kot v prvi vrsti političnega sistema politična poimenovanja izražala tudi novo vsebino gospodarskih procesov. Jožetov prispevek je v vsebinskem smislu, v smislu odpiranja novih raziskovalnih področij, gotovo zelo pomemben.

Namensko usmerjanje vse energije v uresničitev ambicioznega raziskovalnega načrta je potekalo v najboljši navadi tradicionalnega zgodovinarskega konceptualnega in metodološkega vzorca, v diseminacijskem pogledu pa z uporabo pozitivističnega pristopa. Izdatna dokumentiranost je temeljna odlika Jožetovih bibliografskih enot. Za pregledovanje arhivskega gradiva v ljubljanskih ali beograjskih arhivih mu ni bilo nikoli žal časa. Nemalokrat je oral ledino in pregledoval fonde, ki so bili do tedaj nedotaknjeni in povsem neurejeni, brez kakršnih koli, niti osnovnih arhivskih pripomočkov. A Jožetu to ni jemalo poguma, kot bi ga marsikomu od nas. Sistematično je vztrajal dolga leta in vsaj v Ljubljani pregledal vse gospodarske in njim vsebinsko sorodne arhivske fonde za čas druge polovice dvajsetega stoletja. K temu pa je pridruževal tudi vse drugo nujno gradivo, po navadi znatno laže dostopno. Zaradi tega so njegove analize in interpretacije empirično izjemno dobro podprte, njegove razprave pa za poznavalce tudi pravi vir informacij, navodil in sledi k dodatnim podatkovnim virom, kar jim zagotavlja trajnejšo vrednost.

Kritična presoja Jožetovih objav več kot nazorno izpostavlja očitno naraščanje kakovosti njegovega raziskovalnega dela in rezultatov tega dela. Ni moč prezreti rasti interpretativne moči ali bolje rečeno zorenja Jožeta kot zgodovinarja. Z življenjskimi in raziskovalnimi izkušnjami so nastopale spremembe v konceptualizacijah in tematizacijah raziskovalnih vprašanj, kar se je navzven opazilo s premikom od osnovnega izhodišča rekonstrukcije k poglobljenim in sintetičnim interpretacijam. Že predelani in novi viri so mu z drugačnim branjem odkrivali nove in drugačne pomenske dimenzije socialistične ekonomske ureditve in procesov samih.

Njegova bibliografija obsega več kot 200 bibliografskih enot. Toda struktura bibliografije po pomenu presega številčne vrednosti. V bibliografiji so prevladujoče prisotne tri kategorije: izvorni znanstveni članki, poglavja v monografijah in avtorske monografije. Se pravi enote, ki so med zgodovinarji najbolj cenjene. Čutim tudi dolžnost, da kot dodatni poudarek še posebej izpostavim dve točki, ki nista ravno pogosti v slovenskem zgodovinopisju. Eno je vztrajanje na osnovi humanistične tradicije. To je na znanstvenih in strokovnih monografijah kot temeljnem komunikacijskem orodju zgodovinarja, ki mu omogoča podati celovito interpretacijo gospodarstva nekega obdobja v vsej kompleksnosti. Druga Jožetova lastnost je njegova pripravljenost na sodelovanje z drugimi kolegi. Vedno je bil pripravljen na strokovni dialog, na prenašanje in pridobivanje znanja, ki ga interakcija ob znanstvenem delu na skupnem raziskovalnem problemu z različnih izhodišč prinaša s seboj. Resda je vsako sodelovanje terjalo nekaj prilaganja, vendar Jožetu to ni bilo težko. Prej nasprotno, sodelovanja se je zmeraj iskreno veselil. Vsako sodelovanje je pomenilo konceptualni in tematski odmik od njegove načrtane poti, hkrati pa je vsebinsko dopolnilo njegovo siceršnje delo.

Jožetovo znanstvenoraziskovalno delo v nadaljevanju predstavljam na primeru nekaj njegovih monografij, ki so izjemno velik opus in njihovo zaporedno branje pokriva celoto gospodarskega razvoja Slovenije od konca druge svetovne vojne do velike transformacije družbe in ekonomije na začetku devetdesetih let 20. stoletja. Hkrati te monografije, po moji presoji, pomenijo tudi prelomne točke Jožetovih

konceptualizacij raziskovalnih postopkov, opredelitve raziskovalnih vprašanj in interpretacijskih načinov. Vsaka njegova knjiga je pomenila »pozgodovinenje« časovnih obdobij ali pojavov, ki jih je analiziral v njih. Vsekakor gre za opus, ki je na področju novejših zgodovine oz. natančneje gospodarske zgodovine v slovenskem prostoru izjemen.

Izdatneje je Jože opozoril nase z magistrsko in doktorsko nalogo. V obeh delih je slovenski strokovni javnosti predstavil temeljne vsebine vzpostavljanja novega gospodarskega sistema po sovjetskem vzorcu v prvem desetletju po drugi svetovni vojni. Predelana disertacija je nato leta 1992 izšla pod naslovom Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Z izdajo Virov za nacionalizacijo industrijskih podjetij po 2. svetovni vojni, ki jih je zbral v sodelovanju z Marušo Zagradnik in Marjanom Zupančičem, pri čemer je bil Jožetov delež prevladujoč, je odmevno posegel v denacionalizacijske razprave in mnogim olajšal pot do vrnitve premoženja. S tretjo knjigo, Povojne nacionalizacije (1994), je dokumentacijo o nacionalizacijah postavil v širši družbenopolitični oziroma zgodovinski okvir. Skozi procese nacionalizacij, ki so pomenile konstitutivni element odpravljanja predvojne gospodarsko-socialne strukture in na to navezujočih se vrednot, je slikovito ilustriral zakrito plat graditve novega socialističnega gospodarskega sistema. Te tri knjige predstavljajo prvo etapo Jožetovega raziskovalnega dela. Potem je opazen premik k bolj zahtevnim raziskovalnim in interpretativnim načelom. Željo po rekonstrukciji, ki je temeljila na deskripciji, nadomesti analitična kompleksnost in pomenska strukturiranost. Prva v tem nizu je knjiga V začaranem krogu (1999), ki jo je Jože posvetil šestdesetim letom, postopnemu uvajanju gospodarskih reform in željam po novi in drugačni socialistični gospodarski ureditvi, kar se je razblinilo v težko spremenljivih političnih parametrih.

Zatem se je začela vrsta monografij, ki jih je Jože napisal v sodelovanju z drugimi kolegi. Najprej je bila na vrsti Zgodovina slovenskega bančništva (2000), ki sta jo napisala skupaj s podpisanim. Knjiga glede na tradicionalni pristop in interpretativni okvir iz sedemdesetih in osemdesetih let predstavlja večkratno novost. Bančništvo namreč z njegovo funkcijo finančnega posredništva postavlja v center gospodarskega mehanizma pri alokaciji sredstev znotraj nacionalne ekonomije. Argumentirano dokumentira tesno povezavo med dinamiko uspešnosti kapitalne akumulacije v bankah in pospešenim gospodarskim razvojem v celotnem obdobju 19. in 20. stoletja ne glede na tip družbene in gospodarske ureditve. Avtorja sta zajela problem bančništva v celovitosti, od začetnih skromnih oblik do funkcionalno zaokroženega bančnega sistema konec 20. stoletja, in tako presegla prevladujoči vzorec. Bančno tematiko, vendar s povsem drugimi poudarki, sta avtorja nadaljevala tudi v knjigi o slovenskih bančnikih, Slovenski bančniki v zrcalu časa (2005). Predstavljenih je bilo več kot dvajset bančnih direktorjev, ki so vodili najpomembnejše bančne ustanove ali pa so bili kako drugače zaslužni za razvoj bančništva na Slovenskem. Monografija je predstavljala dvojno novost v slovenskem zgodovinopisju. Na eni strani je presegla klasično pojmovanje podjetništva kot aktivnega lastništva in vodenja določene gospodarske družbe in izpostavila vprašanje kakovosti struktur in tehnik upravljanja delniških družb ter kontekstov in

relacij med upravo in lastniki. Na drugi strani pa je problematizirala vlogo posameznika v gospodarskem življenju znotraj državne ekonomske pobude hierarhične komunistične ureditve. Zaradi drugega poudarka so bila ta vprašanja le nakazana in ne eksplicitno poudarjena. Vlogo posameznikov in stroke kot celote je Jože problematiziral tudi na primeru Zveze ekonomistov Slovenije (Zveza ekonomistov Slovenije v času in prostoru, 2001). Gre za monografijo, s katero je postavil v ospredje vlogo in položaj ekonomistov kot posebne intelektualne skupine, ki je od šestdesetih let dalje s poglobljanjem gospodarske krize, tako kot v drugih komunističnih državah, zaradi specifičnih znanj in postopnega nadomeščanja voluntarizma s strokovnostjo vedno bolj pridobivala na pomenu v očeh političnih voditeljev.

Zadnjima dvema desetletjema socialistične gospodarske ureditve je posvečena knjiga *Iz reforme v reformo* (2006), ki jo je Jože napisal skupaj z drugim dolgoletnim sodelavcem, ekonomistom Nevenom Borakom. Knjiga ponuja bralcu natančno izluščitev vzorca reformnega delovanja znotraj socialistične družbene in gospodarske ureditve. Obe obravnavani desetletji pričata o prizadevanju za dolgoročno gospodarsko in socialno ravnotežje, ki se zaradi ujetosti v zakonitosti socialističnega sistema nenehno odmika. Ne samo zaradi ideoloških in gospodarskih razlogov, temveč tudi zaradi velikih političnih napetosti, ki jih je porajala gospodarska in socialna raznorodnost države. Historična izkušnja v Vzhodni Evropi je pokazala, da socialističnih ureditev dolgoročno ni bilo mogoče reformirati. Tudi slovenska/jugoslovanska različica ni ponudila drugega sklepa. Avtorjema pa je kot prvima uspelo ta proces natančno kronološko in problemsko predstaviti na slovenskem primeru.

Po velikih makroekonomskih temah se je Jože v svojem raziskovalnem interesu spustil na nižjo, lokalno raven oziroma na raven posameznega gospodarskega subjekta. Kot raziskovalni pojav je definiral procesno dinamiko na ravni občine in socialističnega podjetja. Obe knjižni objavi je zasnoval kot dopolnitvi makroekonomskega pristopa, kot primer delovanja ekonomije na osnovni organizacijski lestvici, kot primer delovanja gospodarstva v vsakodnevnih življenjskih praksah. V prvem primeru se je lotil podjetja Plamen iz Krope (Tovarna vijakov Plamen Kropa, Vigenjc 7, 2007) in zelo natančno ponazoril mehanizme socialističnega gospodarjenja kot načina življenja v majhnem kolektivu in v majhni lokalni skupnosti. Tovrstni pristop je nadaljeval tudi s tematizacijo gospodarskega razvoja občine Postojna (*Postojna – upravno in gospodarsko središče*, 2009).

V Jožetovem opusu prav gotovo predstavlja mejnik knjiga *Biti direktor v času socializma* (2008). Knjiga je nastala v njegovem intenzivnem sodelovanju z etnologom Jurijem Fikfakom. Izhodiščna teza je bila, da izmed množice relevantnih interpretacij tranzicijske uspešnosti v Sloveniji izpostavijo strukture in tehnike vodenja in upravljanja, ki jih poosebijo v direktorjih uspešnih slovenskih podjetij od šestdesetih let dalje. Se pravi, da izpostavljajo pomen in vlogo osebne pobude, v osebah socialističnih direktorjev, za gospodarski razvoj večjih socialističnih podjetij in s tem ekonomije kot celote. V tem pogledu na področju zgodovinopisja taka izhodiščna namera gotovo predstavlja odmik od dosedanje diseminacijske prakse »kolektivistične« in »neosebne« procesne dinamike gospodarskega razvoja. Z izva-

janjem projekta in nastajanjem knjige se je Jožetu, ki je nosil levji delež projekta in prispeval večinski del besedila, ponudila priložnost, da obravnavo upravljanja slovenskih podjetij poglobi in s »poosebljenjem«¹ historičnega dogajanja tudi reinterpretira, ko je v koncept socialistične ekonomije umestil vodilne posameznike z njihovimi miselnimi svetovi, predstavami, dilemami in negotovostmi sistemskega okolja. Hkrati pa je dejavno izkoristil priložnost in sodelovanje z etnologom Fikfakom, kar je pripeljalo do obojestranskega oplemenitenja historičnega oziroma etnološkega metodološkega instrumentarija v smislu interdisciplinarnosti. Sicer redek, a hvalevreden pristop. Zato monografija prav gotovo predstavlja posrečen splet dveh disciplin, njunih metodološko-analitičnih prijemov. Rezultati so s preseganjem meja lastne discipline in vase zagledanih izhodišč gotovo onkraj mnogih pričakovanj. Pred nami je večdimenzijska in večpomenska analiza pojava socialističnega direktorja kot sloja ter kot posameznika s stališča vpetosti v okolje in pripisanih vlog na podlagi historične dokumentacije in samorefleksij posameznih socialističnih menedžerjev. Spoznanja, zbrana v tej knjigi, brez dvoma širijo meje dosedanjega interpretacijskega vzorca in dopolnjujejo podobo historične predstavitve socialistične ekonomije. Zato ni odveč zapis, da gre na ravni konceptualizacije in izvedbe za pomembno delo za historično stroko.

Zadnja do zdaj izdana monografija, Jože pa gotovo še ni napisal zadnje besede, je o Stanetu Kavčiču. Tudi ta knjiga je plod sodelovanja, tokrat zopet z enim od dolgoletnih sodelavcev in prijateljev, Božom Repetom. Avtorja sta v knjigi skozi politično biografijo Staneta Kavčiča predstavila prelomnost šestdesetih let, ko je socialistična oblast stala na razpotju smeri ekonomskega in družbenega razvoja. Iz njunega dela je očitno razpoznaven model družbenega upravljanja – politično avtoritarne, a ekonomsko in socialno razsvetljene oblastne elite, ki meritokratsko usmerja družbeni razvoj v okvirih omejitev socialistične ureditve. Knjiga se končuje s povsem enakim sporočilom kot knjigi *V začaranem krogu* in *Iz reforme v reformo: podvrženost družbenega in ekonomskega koordinacijskega mehanizma politični arbitrarnosti onemogoča kakršni koli več kot epizodni tek »pred časom«*, kot sta avtorja poudarila v podnaslovu.

Ob koncu želim opozoriti še na eno dimenzijo Jožetovega dela. Na sposobnost sintetiziranja obsežnih gospodarskih procesov v daljših časovnih obdobjih. Slovenska novejša zgodovina (2005) je več kot očiten dokaz. Da to spoznamo, je sicer potrebno nekaj truda, saj je zasnova monografije taka, da je dajala prednost ozkim političnim periodizacijam, kar je vodilo v vsebinsko drobitev predstavljenih gospodarsko-historičnih pojavov. Prav gotovo lahko Jože v tem pogledu s svojim znanjem in izkušnjami v prihodnosti prispeva še veliko več. Sam o tem nikakor ne dvomim, nasprotno: prepričan sem, da bo tako.

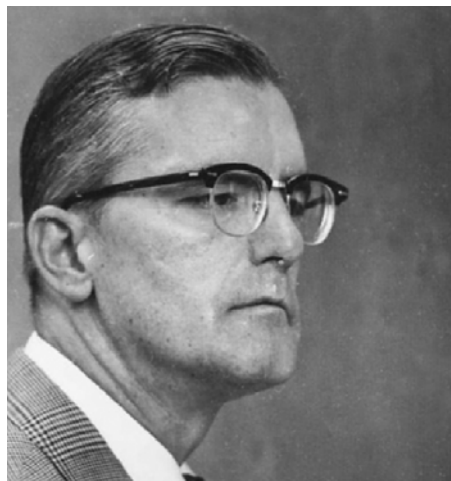
Preostane mi torej le še sklep, s katerim se pridružujem z najboljšim željam ob njegovi šestdesetletnici.

Žarko Lazarević

In memoriam

Bogdan C. Novak (1919–2011)

Prvega februarja letos je v negovalnem centru Kingston v Sylvaniji pri Toledu (v Ohiu) v dvaindevetdesetem letu umrl zgodovinar Bogdan C. Novak, avtor leta 1970 izdane, angleško pisane in mednarodno (pri)znane knjige o Trstu in tržaškem vprašanju v letih 1941–1954 ter dolgoletni profesor habsburške, srednje-evropske in ruske-sovjetske zgodovine na univerzi v Toledu. Bogdan Novak slovenskim zgodovinarjem – kljub dolgoletni neprijazni politiki slovenskih in jugoslovanskih oblasti do povojnih izseljencev – ni bil znan le po svojih knjigah in razpravah, ki jih je objavil v ZDA. Leta

1988 je prvič, odkar je maja leta 1945 zapustil Slovenijo in odšel v emigracijo, z referatom o odnosu slovenskih izseljencev v ZDA do jugoslovanske ideje in nastanka Jugoslavije nastopil na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ptuj, leta 1994 pa je referat o ideji slovenske države med povojno slovensko emigracijo predstavil tudi na znanstvenem posvetu Slovenci in država, ki ga je organizirala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, hkrati pa o isti temi predaval na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani.

Bogdan C. Novak je Slovenijo zapustil leta 1945, ko je imel šestindvajset let. Rojen leta 1919 v Ljubljani se je v mladih letih skupaj s starši (oče je bil poštni uradnik) selil po slovenskem Štajerskem: osnovno šolo je obiskoval v Šmarju pri Jelšah, gimnazijo pa v Celju in Mariboru. Leta 1939 se je nato vpisal na pravno fakulteto v Ljubljani, kjer je leta 1944 diplomiral. V času študija se je aktivno udeleževal v katoliških študentskih organizacijah, hkrati pa se seznanil tudi z nekaterimi, pozneje vodilnimi komunisti. Leta 1942 so Nemci njegovega očeta, upravnika pošte v Celju, ustrelili kot talca. Tragična družinska izkušnja in militantno vedenje študentov komunistov, s katerimi se je srečeval na univerzi, sta ob koncu vojne, kot mi je leta 1991 dejal ob srečanju v Clevelandu, odločilno vplivala na njegovo odločitev, da se po prihodu zmagovalcev v Ljubljano umakne v Gorico in Trst. V Gorici je z učiteljskim potrdilom zavezniških oblasti najprej poučeval na osnovni šoli, v Trstu pa vse do leta 1951, ko se je odselil v Združene države Amerike, tudi na nižji trgovski in nižji srednji šoli.

Po prihodu v Združene države se podobno kot številni drugi povojni izseljenci sprva preživljal s fizičnim delom, hkrati pa je študiral in leta 1955 na Univerzi Loyola v Chicagu diplomiral še iz zgodovine. V naslednjih letih je z dvema diplomama v žepu – pravno in zgodovinsko – poučeval v Šoli sv. Avgušтина v San Diegu v Kaliforniji (1956–1957), na oddelku Univerze Indiana v Garyju (1960–1961) in na Univerzi Roosevelt v Chicagu (spomladi leta 1961), sočasno pa z denarno pomočjo brata Slavka in dolgoletnega prijatelja, zobozdravnika dr. Viktorja Čerčka (zadnjemu je posojilo po zaposlitvi vrnil), pripravljala disertacijo na znameniti University of Chicago, kjer je leta 1961 promoviral s temo *Trst 1941–1945, Narodni, politični in ideološki boj*. Doktorat mu je odprl pot do stalnega učiteljskega mesta na univerzi. V začetku šestdesetih let je postal asistent na oddelku za zgodovino Univerze v Toledu, leta 1965 pa izredni in leta 1970 profesor srednjeevropske, balkanske in ruske (intelektualne in politične) zgodovine. Redno je predaval do upokojitve leta 1989, v zmanjšanem delu pa je pri pedagoškem delu na univerzi sodeloval tudi pozneje – vsega 28 let. Ob upokojitvi je prejel častni naziv »profesor emeritus«.

Profesor Novak se je raziskovalno posvetil trem obširnejšim temam: tržaškemu vprašanju, slovenski zgodovini in zgodovini slovenske emigracije v Združenih državah Amerike, v člankih in predavanjih pa je obravnaval tudi različna vprašanja sovjetskega in jugoslovanskega razvoja in nacionalnih razmerij v Jugoslaviji. Njegova knjiga *Trst 1941–1954, Narodni, politični in ideološki boj* (v angleščini: *Trieste 1941–1954, The Ethnic, Political and Ideological Struggle*, Chicago University Press Chicago, Chicago, 1970), ki je bila razširjena in dopolnjena doktorska disertacija, je podroben in široko zasnovan oris jugoslovansko-italijanskih mejnih sporov po drugi svetovni vojni in razmer na Tržaškem do ukinitve Svobodnega tržaškega ozemlja leta 1954. Med slovenskimi zgodovinarji je malo strokovnjakov, ki bi dobili v tujih strokovnih revijah in v mednarodni strokovni javnosti za svoje delo toliko pohval, kot jih je dobil Novak za svojo knjigo o Trstu. Čeprav ni skrival slovenskega in v isti sapi komunistom nasprotnega stališča, so ocenjevalci opozarjali na njegovo težnjo po uravnoteženem in nepristranskem ocenjevanju nacionalnih in političnih razmerij v Julijski krajini in na ozemlju STO ter sočasnem obravnavanju tržaških zapletov in dogajanj v širšem kontekstu mednarodnih in jugoslovansko-italijanskih odnosov. Novaku je uspelo ohraniti »občudovanja vredno objektivnost v odnosu do pristransko opredeljenih protagonistov v dogodkih«, svojo študijo pa je prepričljivo umestil v najširši lokalni in mednarodni kontekst, je v predgovoru v knjigo zapisal znani profesor »svetovne zgodovine« na Univerzi v Chicagu William McNeil. Novakovo monografijo še danes uvrščajo med najpomembnejša dela o tržaškem vprašanju tudi italijanski zgodovinarji (knjiga je bila že leta 1973 prevedena v italijanščino, njena druga italijanska izdaja pa je izšla leta 1996) in ji priznavajo, da spada skupaj s knjigama Francoza J. B. Durosella in Italijana Diega de Castra med danes že klasične sinteze o povojni tržaški problematiki.

Novak se je v razpravah in člankih, ki jih je objavil po monografiji o Trstu, še vračal k tržaški tematiki. Pisal je o ameriških pogledih na tržaško vprašanje, o pravnem statusu con A in B Svobodnega tržaškega ozemlja ter o primorskih Slo-

vencih in slovenski manjšini v Italiji. Hkrati sta ga začeli vse bolj zanimati ameriška slovenska izseljenska problematika in zlasti delovanje frančiškanskega patra Kazimirja Zakrajška, ki je za seboj zapustil bogat in dobro dokumentiran arhiv. O Zakrajšku in njegovem verskem mesečniku Ave Mariji je prvič pisal že leta 1958 v argentinski Svobodni Sloveniji in Slovenski državi, pozneje pa je raziskoval njegovo delovanje v ZDA med drugo svetovno vojno, ko je poskušal Zakrajšek v dogovoru z Markom Natlačenom in drugimi voditelji SLS slovenske izseljence v Ameriki pridobiti za idejo samostojne slovenske države, ki bi po vojni svobodno odločala, ali se želi priključiti obnovljeni federativni Jugoslaviji ali ne. Zakrajškovo cerkveno, organizacijsko, duhovniško in izdajateljsko delovanje v ZDA predstavlja knjiga Pater Zakrajšek, ki jo je Novak leta 2004 izdal pri založbi Družina v Ljubljani. S pomočjo Zakrajškove zapuščine je hkrati raziskal in osvetlil tudi razvoj slovenske državne ideje med povojno slovensko emigracijo in aktivnost kroga okoli Cirila Žebota, ki se je ob koncu druge svetovne vojne zavzemal za združitev slovenskega ozemlja s Trstom vred v suvereno demokratično slovensko državo. Žebot in somišljeniki so tedaj menili, da bi se lahko Slovenija na ta način izognila komunističnemu režimu, hkrati pa bi uresničila leta 1848 oblikovano idejo o združitvi vseh Slovencev. Vendar so bile takšne zamisli preveč radikalne (ali pa preveč nerealistične?!) celo za voditelje slovenske emigracije, zbrane v Narodnem odboru za Slovenijo, ki so bili mnjenja, da mora emigracija v napetih povojnih razmerah politično mirovati in storiti vse, da bi ne škodovala Jugoslaviji pri njenih obmejnih sporih z Italijo.

Novak je bil eden ustanoviteljev in dvakrat (1973–1977, 1986–1988) član odbora slovenskega ameriškega znanstvenega združenja Society for Slovene Studies. Dolga leta se je udeleževal vsakoletnih zborovanj Ameriškega združenja za pospeševanje slovanskih študij, bil pa je tudi član Midwest Slavic Conference, the Conference on Slavic and East European History in The Ohio Academy of History. V Slovenijo je prvič po vojni zasebno prišel že v šestdesetih letih, vseeno pa je imel pri vstopni vizi leta 1988 ponovno težave, domnevno zato, ker je sopedpisal eno Žebotovih političnih izjav. Z Žebotom je bil res dolgoletno prijateljsko povezan in mu je poskušal, kot mi je dejal ob priložnosti, večkrat tudi svetovati pri popisovanju in ocenjevanju zgodovinskih dogodkov, vendar je imel pri tem, kot je hudomušno pripomnil, bolj malo uspeha, saj je bil Žebot preveč prepričan v svoj prav. Sicer pa je zaplet z vizo leta 1988 razrešil jugoslovanski konzul v Clevelandu Matjaž Jančar, ki se z ozkosrčno jugoslovansko politiko do povojnih izseljencev ni strinjal in je Novaku kar na lastno pest izdal vizo za potovanje na zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Celje.

Bogdan Novak je bil torej natančen, razgledan in dialoško odprt strokovnjak zgodovinar, ki je svoje sodbe stvarno opiral na kritični pretres zbranega zgodovinskega gradiva, vsem ki smo ga poznali, pa bo ostal v trajnem spominu tudi kot nadvse topel, strpen in izjemno ljubezniv človek, ki je znal jasno in sistematično utemeljevati svoje poglede in stališča, hkrati pa pozorno prisluhniti sogovornikom in njihovim argumentom.

Peter Vodopivec

Edi Šelhaus

(15. avgust 1919–6. marec 2011)

Edi Šelhaus, legenda slovenskega fotoreporterstva, je na svoji življenjski poti s fotoaparatom obeležil najpomembnejše dogodke slovenske zgodovine v 20. stoletju oziroma od druge svetovne vojne dalje. Vseskozi je ljubil življenje in fotografijo. Malo je fotoreporterjev kronistov, ki so v svojem življenju posneli tolikšno število posnetkov kot Edi Šelhaus. Že med drugo svetovno vojno pa vse do konca svoje življenjske poti je zavestno in neutrudno beležil številne dogodke in ljudi. Povsod je bil zraven kot nekakšen slovenski Robert Capa. Njegov fotoreporterski opus pomembno dopolnjuje slovensko novejšo zgodovino. Upravičeno lahko sodimo, da je Edi Šelhaus najvidnejši slovenski fotokronist 20. stoletja.

Sašo Kovačič: Edi Šelhaus (Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2000).

Rojen je bil 15. avgusta 1919 v Podkraju nad Vipavo. Njegov oče Janko Šelhaus, rojen leta 1884, se je izučil za popotnega fotografa. Ženo Julijano, poročil se je leta 1918, je uvedel v skrivnost fotografskega poklica in Ediju je bilo fotografiranje položeno dobesečno v zibelko. Do 5 leta starosti je Edi z družino živel v Trstu; leta 1924 pa sta ga starša skupaj s starejšim bratom Jankom poslala na šolanje v Šentvid v Ljubljani. Zaradi vse večjega fašističnega nasilja sta se leta 1930 tudi Edijeva starša odločila, da se družina preseli v Jugoslavijo. Kmalu nato pa se je njuna pot razšla; oče je izbral Zagreb, kjer je odprl atelje Foto Jadran, mama pa se je odločila za Škofjo Loko.

Ko je Edi v Šentvidu obiskoval Škofijsko gimnazijo, je hudo zbolel in je moral s šolanjem prenehati. Ko je ozdravel sta se starša odločila, da bo fotograf. Kaj je mislil o tej njuni odločitvi, ga nista niti vprašala. Bilo je pač naravno, da eden od otrok nadaljuje poklic svojih staršev. Tako je postal vajenec pri mami v Škofji Loki.¹ Veliko je delal v temnici in zanj, ki ni imel obstanka, je bilo najnapornejše retuširanje. Znanja je pridobival tudi pri očetu v Zagrebu, kjer je imel ta zaposlene odlične retušerje. Retuširanje je bilo garaško delo, saj je kot štirinajstleten fant pred »retuširpultom«, pokrit s črnim platnom, retuširal šest do osem ur na dan. Zato ni

¹ Dejan Vončina: Intervju : fotoreporter Edi Šelhaus od Trsta do Trsta. V: Fotografija, 2000, št. 11 (dalje Vončina, Intervju).

čudno, da je vzljubil fotoreportersko delo na terenu.² Na to, da je bil po duši fotoreporter kaže tudi dogodek, ko je v tridesetih letih 20. stoletja zagorel mamin atelje v Škofji Loki je Edi, namesto da bi pomagal gasiti ogenj, vzel v roke fotoaparater in začel snemati.

Imel je dvanajst let, toliko kot birmanka, ki jo je moral fotografirati zaradi odsotnosti matere. Pri materi, ki je bila odlična portretistka v Škofji Loki in je kmalu presešla svojega učitelja, moža, si je izostril oko za mojstrsko ujete portrete, po očetu pa pridobil nagnjenje do fotoreporterske dinamične fotografije. Janko Šelhaus je namreč še pred prvo svetovno vojno kot popotni fotograf snemal številne dogodke po Istri. Obe omenjeni lastnosti je Edi uspešno združil v partizanih leta 1944. Takrat je bil srečen, da je imel fotoaparater, filme in predvsem svobodo pri izbiri motivov. Šele tedaj je lahko uporabil vso nakopičeno energijo, znanje in zavestno postal »leteči« partizanski fotoreporter.³

To je postal bolj ali manj po naključju. Ko je leta 1944 ranjen čakal na partizanskem letališču Podzemelj blizu Črnomlja na prevoz v Bari, ga je odkril France Brenk. Namesto v Italijo ga je napolnil v nastajajočo zaledno fotosekcijo SNOS v Črnomlju. V temnici se je seznanil z vodjo fotosekcije Franjom Veselkom. Ta je, po Šelhausovih besedah, pripomogel, da so se njegove fotografije ohranile, saj je z dodatnim izpiranjem in fiksiranjem filmov pripomogel, da so se njegovi številni posnetki ohranili do današnjih dni. V temnici fotosekcije ni dolgo zdržal, hotel je iti ven na teren. Kmalu je dobil fotoaparater, da je lahko po svoji presoji na osvobojenih in polosvobojenih krajih posnel na stotine prizorov o življenju partizanske vojske v zaledju. Najbolj izstopajo portreti otrok begunčkov, pionirčkov šolarjev, prevozi ranjencev, dragocena zavezniška pomoč iz zraka in posnetki rešenih in padlih zavezniških pilotov ter njihovih letal. Upoštevanje vredne so njegove fotografije osvobajanja Trsta in dokumentarno dragoceni posnetki z razglasitve vlade v Ajdovščini 5. maja 1945.

Begunček, ki se je s preostalimi begunci pred ustaškim nasiljem pripeljal s tovornjaki iz Hrvaške, Črnomelj, marec 1945 (Muzej novejše zgodovine Slovenije).

² Edi Šelhaus: Fotoreporter. Ljubljana 1982.

³ Franc Fabec, Dejan Vončina: Slovenska odporniška fotografija 1941–1945. Ljubljana 2005.

Z manifestacije Heimattienstovcev v Celovcu leta 1974. Fotografija je bila objavljena v domačih in tujih časopisih (Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

Svoje izkušnje »letečega« fotoreporterja je po drugi svetovni vojni nadgradil kot fotoreporter in snemalec z dramatičnimi posnetki nemirnega Trsta, ki je bil zaradi bližajoče se hladne vojne in delitve ozemlja Primorske na cono A in B nevralgična točka svetovne politike. To je bila prava šola dinamične fotografije, saj je po vojni v Jugoslaviji prevladovala statična in nekritična fotografija. Trst, je Šelhausu že od nekdaj privlačil s svojo multikulturnostjo, močno slovensko prisotnostjo, in raznolikostjo. Bil mu je drugi dom.⁴

V Trstu je imel v tedanjih političnih razmerah za delo težke pogoje. Pri snemanju boja za pravične meje je bil v spopadih s policijo večkrat pretepen in zaprt. Iz tega obdobja je zgovoren dopis filmskega podjetja iz Ljubljane, v katerem ga sprašujejo, zakaj že več dni ni poslal reportaže iz vročega Trsta. Vzrokov je takrat bilo več: razbita kamera, zapor ali bolnišnica. Po Edijevi zaslugi je danes ohranjeno tisoče metrov filmskega traku o dramatičnih poveljskih dogodkih v Trstu. Žal so ti posnetki v Arhivu filmskih novosti v Beogradu, zato upamo, da bodo nekoč presneti in dosegljivi tudi pri nas, saj osvetljujejo pomemben del slovenske zgodovine.

Svoje nakopičeno znanje je nato koristno uporabil kot dolgoletni fotoreporter časnikov *Ljudska pravica* in *Delo*. Fotografiral je bojevanje Slovencev za nacionalne pravice v Italiji in Avstriji.⁵ Usoda Slovencev v zamejstvu ga je še vedno zanimala, zato je tudi kot upokojenec v nemirnih sedemdesetih letih spremljal boj Slovencev na avstrijskem Koroškem za narodnostno in kulturno ohranitev. Kot prej v Trstu je tudi tokrat čutil, da lahko vsaj s fotoaparatom pomaga v boju proti nasilju nad našo

⁴ Vončina, Intervju.

⁵ Prav tam.

manjšino. Ena največkrat objavljenih fotografij v Sloveniji in celotni Jugoslaviji je bil transparent ob zborovanju Heimatdiensta v Celovcu z zgovornim napisom: »Najhujši strup – slovenska gimnazija v Celovcu«.

Zelo je užival pri raziskovanju usod rešenih zavezniških letalcev. Bil je tudi pisec številnih zgodb o njih. Največje zadoščenje mu je bilo, če je uspel najti in nato spraviti pred objektiv rešenega zavezniškega letalca in njegove rešitelje. To mu je večkrat tudi uspelo.⁶

Če se pri njegovem občutenem povzemanju različnih življenjskih usod kaže njegova čustvena, poetična plat, pa je bilo na področju poklicne fotografije povsem drugače. V ospredju je bil predvsem boj za preživetje oziroma kako posneti čim bolj poveden in unikaten prizor. Edijeva poklicna usmeritev je bila pred družino. Ni imel sreče v zakonu, zato je potrditve iskal v fotografiranju. Bil je popolnoma predan svojemu poklicu. »Bil je izjemno delaven, pravi fotoreporter z dušo in telesom. Najpomembneje mu je bilo posneti dobro fotografijo. Nekateri so namreč lagodni, nočejo se pretegniti, on pa je naredil vse, da je prišel do dobrega posnetka. Nekoč je prišel na uredniški kolegij, na mizo pred salonske novinarje vrgel umazane hlače, umazane čevlje, umazano opremo in jim tako pokazal, kako zahteven je fotoreporterjev posel. Opravljal ga je resno in predano,« je povedal o Šelhausovem delu in njegovi delovni vnemi fotograf Joco Žnidaršič, ki ga je nasledil pri Delu.⁷

Povedna je tudi Edijeva ocena o delu slovenskih fotoreporterjev, ki jo je dal v intervjuju za revijo Fotografija leta 2000: »Lahko rečem, da so fotografije današnjih slovenskih fotoreporterjev na evropskem nivoju. Fotografije so tako povedne, vsebinske, da velikokrat skoraj ne potrebujejo podpisa. Ko pregledujejo časopis, le redki pomislijo, da je za marsikatero objavljeno fotografijo potrebno veliko truda, iznajdljivosti in požrtvovalnosti. Fotografija v glavnem ne laže, čeprav lahko z njo manipulirajo. V vojni za Slovenijo leta 1991 so slovenski fotoreporterji opravili veliko delo in tako prispevali k osamosvojitvi Slovenije. Spoštujem današnjo generacijo fotoreporterjev.«⁸ In

Legendarni trobentač Louis Armstrong, Gospodarsko razstavišče v Ljubljani, 1. aprila 1959 (Muzej novejša zgodovine Slovenije).

⁶ Prav tam.

⁷ Andraž Gombač: Svet v njegovih očeh. V: Primorske novice, 11. 3. 2011.

⁸ Vončina, Intervju.

še dodal: »Vsem mladim fotoreporterjem polagam na srce, naj si po opravljenem delu vzamejo ne glede na naglico toliko časa, da svoje posnete fotografije sproti dokumentirajo. Sam se žal nisem držal tega načela, tako da imam tisoče in tisoče posnetkov in fotografij, ki niso bile sprotno dokumentirane, in le upam lahko, da ne bodo šle v pozabo. Zaradi tega večkrat nimam mirnega spanca. Vsaka fotografija, naj je še tako povedna, mora imeti svoj opis za zgodovino.«⁹

Edi Šelhaus se je zavedal, da so njegovi posnetki in zgodbe pomemben del slovenske novejšje zgodovine in pomemben zgodovinski spomin za prihodnje rodove, zato je leta 2000 Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani podaril svoj povojni opus. Velik del njegovih fotografij je brez popolnih podatkov ali pa brez vseh podatkov. Zato jih je skrbnica njegovega podarjenega slikovnega gradiva Jožica Šparovec neutrudno in vztrajno tudi z njegovo pomočjo in pisnimi viri dokumentirala. Od skupno ocenjenih 150.000 posnetkov, ki so na Edijevo željo postopoma prihajali v muzej, velik del še v letu 2011, je še več kot 50.000 neobdelanih. Po njeni zaslugi je bilo v zadnjih letih postavljeno precejšnje število razstav z različno vsebino: *Fotozgodbe Edija Šelhausa (2001)*, *Fotohumor Edija Šelhausa (2006/2007)*, *Šmarnogorski razgledi (2007, 2008)*, *Tudi živali so del našega življenja (2007–2009)*, *Glasbeni svet 60-tih – ob Edijevi 90-letnici (2009)* in *spomin-ska razstava Edi Šelhaus 1919–2011*.

Edijevo delovanje je bilo ujeto v vrtnec življenjskih zgodb, ki so mu bile najbolj pri srcu.

V ospredju so bile zgodbe, ki prikazujejo najbolj usodne in najtežje trenutke v življenju slovenskega naroda in slovenskega človeka v matični domovini in zamejstvu. To so med drugimi zgodbe iz prvih povojnih let v Trstu, o boju koroških Slovencev za svoje pravice, usodah rešenih zavezniških letalcev in o osamosvojitvi Slovenije. Na drugi strani pa so fotozgodbe, ki kažejo velik razpon Edijevega delovanja: posnetki živali, šport, fotohumor, ki je izhajal v Pavlihi, nekaj portretnih zgodb znanih osebnosti itd. Značilno za njegove fotozgodbe je bilo, da so povedne in polne človečnosti.¹⁰

Gre za uspešen vizualni spoj fotografije z zgodovinskim dogajanjem, ki jasno in odločno ponazarja dogodke za udeležence dogodkov kot tudi za mlajše rodove. V tej zvrsti avtorske fotografije je bil Edi izredno močan in sugestiv, saj so te njegove fotozgodbe kar potegnile vase s svojo raznolikostjo in nadčasovnostjo. Njegov pristop do fotografije in fotografiranja je bil celovit, saj so ga zanimale vse pore življenja: od kulture, politike, športa, zgodovine in vsakdanjega življenja do živalskega sveta itd. Njegova fotografija ni samo dokumentarnopričevalna, temveč tudi umetniška in socialna. Verjetno je edini v slovenskem prostoru, ki je ne glede na naravo fotoreporterskega dela zavestno spremljal različne ljudi in njihove usode skozi čas.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Dejan Vončina: Portreti in dokumentarna fotografija. V: Večer, 4. 8. 2001.

Ena od znanih fotografij Edija Šelhausa na temo foto humorja, objavljena s humornim podnapisom tudi v reviji Pavliha dne 14. 6. 1976: »V čigavih rokah bodo pa grablje in metle?«. Ljubljana, okrog 1970 (Muzej novejše zgodovine Slovenije)

Edi Šelhaus je bil humanist in človekoljub. Imel je imel izostren čut za socialne in nacionalne krivice. To kažejo tudi motivi njegovih fotografij. Že med drugo svetovno vojno izstopajo mojstrski in pretresljivi posnetki otrok, vojnih sirot, evakuacije ranjencev, beguncev in povratnikov iz koncentracijskega taborišča na Rabu, po vojni pa dokumentarni posnetki trdega boja za socialne in nacionalne pravice Slovencev na Tržaškem in Koroškem v Avstriji, spremljanje tragičnih usod kolegov fotoreporterjev, novinarjev in snemalcev med osamosvojitveno vojno v Sloveniji leta 1991, v Jugoslaviji in v svetu (Somalija). V zavzemanju za sočloveka in njegove temeljne pravice je bil oster kritik nasilja in vojne. Ljubil je življenje¹¹ in bil je večni optimist.

Njegove številne fotografije, reportaže in prispevki so bili objavljeni v mnogih časopisih, revijah, monografijah in drugih publikacijah ter razstavah doma in po svetu. Svoje fotografije je razstavljal doma in v tujini in prejel več pomembnih nagrad, med njimi Petkovo (1973) in Tomšičevo nagrado za življenjsko delo (1979), za svoje filmsko delo, za prispevke na Tržaškem, pa v Gorici v Italiji nagrado Darka Bratine (2005).¹²

¹¹ Na moje vprašanje pred tremi leti, kako ste kaj, je odgovoril: »Vse me boli in špika, torej še živim!«

¹² Jožica Šparovec, povzetek življenjske zgodbe Edija Šelhausa na zavihku ovitka knjige. V: Edi Šelhaus: Fotoreporterjev obračun. Ljubljana 2010.

Postavljanje začasne meje med Italijo in Jugoslavijo, 1947 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

V prihodnosti v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani načrtujejo obsežno Šelhausovo pregledno razstavo s katalogom in monografijo o celotnem opusu iz njegovih muzejskih zbirk.¹³ Vsekakor je fotografski opus Edija Šelhausa pomemben zgodovinski vir in Edijeve stotinke so del zgodovine.

Dejan Vončina

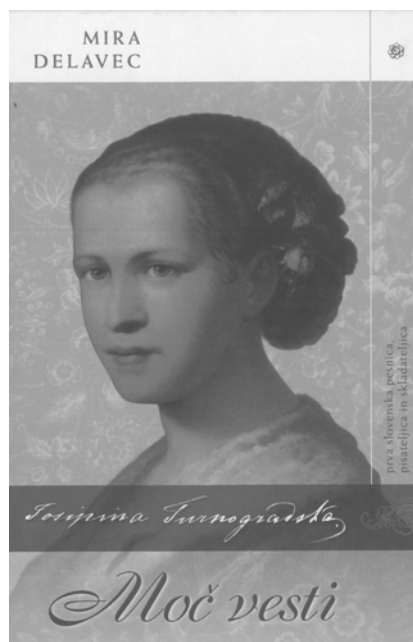
¹³ Vladimir Jerman: Fotoreporter Edi po smrti v muzej. V: Slovenske novice – Tedenska tribuna 14. 4. 2011.

Ocene in poročila

Mira Delavec, Moč vesti. Josipina Turnograjska, prva slovenska pesnica, pisateljica in skladateljica. Založba Primus, Brežice, Ljubljana, 2009, 389 str., ilustr.

Monografija o prvi slovenski pisateljici, pesnici in skladateljici Josipini Urbančič Turnograjski je presenetljiva, tu in tam v svoji drugačnosti celo šokantna.

Knjigo, ki je nastala kot nadaljevanje po stanovskih zapletih uspešno opravljenega doktorata slovenistke in zgodovinarke dr. Mire Delavec, jemljemo 'trenirane' bralke in bralci v roke kot monografijo o prvi slovenski pesnici, pisateljici in skladateljici, Josipini Urbančič Turnograjski (1833–1854). In doživimo ob tem pravo presenečenje; delo je namreč korenit in neizmerno pogumen odstop od utečene strokovne prakse pisanja literarnozgodovinskih monografij na Slovenskem. Tako korenit, da se tega tu in tam ustraši sama avtorica, ki skuša skozi moteče odmike (npr. posamostaljene oblike svojilnih pridevnikov iz lastnih imen: npr. »Pesjakova«, »Pajkova« – kar je tudi sicer dilema slovenistk in slovenistov) slediti naučenim in ponotranjenim kanonom slovenistike. Le-ta je, tako po svojem izvoru kot po obvladovanju stroke izrazito »moška« disciplina. Kot taka je razglasila slovensko literarno ustvarjalnost kot ključno v procesu emancipacije slovenstva in oblikovala stereotipni lik slovenskega literarnega ustvarjalca – moškega, čigar ustvarjalni zastavki bistveno presegajo (sicer ne nepomembne) osebne. Ustvarjalke in sopotnice so bile ne le zaradi razlike v spolu, ampak tudi zaradi razlike v življenjskih izkušnjah in socialni pripadnosti ob takem vrednotenju seveda postavljene ob stran, v najboljšem primeru med draperijo. Namesto resnih, enakovrednih literarnokritičnih vrednotenj jim je bilo dodeljeno mesto zgodovinske scenerije, pikantitete, ki naj podčrtuje izjemnost in nacionalno pomembnost literarnih sodobnikov. Mira Delavec postavi v ustaljeno znanstveno naracijo obravnave prvih slovenskih literatov korenit rez. Predvsem tako, da si

vzame pravico uporabe govora, ki je drugačen, ki je »ženski«. Ki je, za razliko od »racionalnega« in znanstvenega, izrazito in zavestno »oseben« in znanstven.

Avtorica že takoj na začetku oblikovalsko vzorno urejene knjige nedvoumno sooči bralko in bralca z dejstvom: pisanje, ki je pred nami, je v svojem temeljnem in nezakritem izhodišču kar se da osebno. V monografijo nas uvede, pripusti skozi – tako po formi kot vsebini – osebnoizpovedno pesem in pismo Josipini Turnograjski. Josipino Turnograjsko razume ne le kot objekt svojega raziskovanja, ampak jo čuti kot subjekt osebne identifikacije, kot osebnost, ki ji je nazorsko blizu in ki ji v vsakdanu sedanjika pomeni pomembno referenčno točko. In tisto, kar je ob tem res izjemno, je, da to povsem nedvoumno tudi zapiše. Pismo, naslovljeno *Draga Josipina*, v stilu in z motivi povzema Josipinin čas pozne romantike in kot tak predstavlja ključ, kako brati, predvsem pa kako razumeti celotno besedilo. Monografija tako ni le hommage prvi slovenski literarni ustvarjalki, ampak je tudi poravnava starega dolga literarnozgodovinske stroke.

Oba »sporna« teksta sta formalno postavljena zunaj okvirov monografije; zarezata med njima in monografijo predstavlja (le) formalno mejo med osebnim in znanstvenim pristopom, vendar tako, da prvi nedvoumno, jasno uvaja in pogojuje drugega. V sami monografiji se avtorica strogo podreja vsem postopkom, ki delo kvalificirajo kot znanstvenokritično. V *Predgovoru*, ki predstavlja prehod od osebno angažiranega zastavka k znanstvenemu raziskovanju, Mira Delavec jasno razkriva subjektivna, celo intimna ozadja vsakršnega (tudi) raziskovalnega ustvarjanja.

Sledita kratki recenziji dveh ključnih spremljevalcev raziskovalnega dela dr. Mire Delavec: ddr. Igorja Grdine, prvega in nesojenega mentorja avtoričinega doktora, in dr. Katje Mihurko Poniž, danes na Slovenskem nedvomno najplodovitejše raziskovalke literarne ustvarjalnosti avtoric na Slovenskem.

Monografija je razdeljena v tri »knjige«: *Moč vsakega naroda je v umetnosti besede* (13–55), *Svobodna Slavljanka* (57–229) in *Najlepši šopek slovenskih »povestic«* (231–363). Največji del monografije je namenjen objavi celotnega ustvarjalnega opusa Josipine Turnograjske, pesniških, proznih in glasbenih del.¹ Tretja »knjiga« monografije prinaša prvo skupno objavo vseh osemintridesetih proznih del Josipine Turnograjske in je izpolnitev njene »dolgo pričakovane želje« (str. 233). Pri prepisu besedil se je Mira Delavec »strogo držala izvornika« (233). Vsakemu diplomatičnemu prepisu literarnega teksta avtorica dodaja še prepis taistega besedila, ki vsebuje popravke, sugestije najpogosteje Josipininega mentorja, Lovra Pintarja, redkeje Lovra Tomana, opremljenega s kritiko in komentarji. Pri objavi Josipininih besedil je avtorica dosledno sledila sodobnim smernicam, ki veljajo za tovrstne objave.

V drugi »knjigi«, ki jo sicer avtorica monografije označi kot »zgodovinski oris

¹ Korespondenco Josipine Turnograjske, ki vsebinsko dopolnjuje našo vednost o prvi slovenski besedni ustvarjalki, je avtorica objavila že leta 2004 v delu *Nedolžnost in sila: življenje in delo Josipine Urbančič Turnograjske (1833–1854)*; Kranj. Z obema deloma je Mira Delavec tako rekoč »izveninstitucionalno« umestila Josipino Turnograjsko med elito slovenskih literarnih ustvarjalcev, ki so našli mesto znotraj zbirke *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, zbirke, v katero se je do sedaj uspelo »legalno« prebiti le eni avtorici, Zofki Kveder (ur. Katja Mihurko Poniž).

časa na gradu Turn in v njegovi okolici ter predstavitev življenjske poti Josipine Turnograjske« (8), je večina prostora namenjena objavi, analizi in interpretaciji Josipininih pesniških, proznih in skladateljskih del. V njej najdemo torej prvo literarnozgodovinsko analizo celotnega ustvarjalnega opusa Josipine Turnograjske. Prve objave vseh (tj. treh) pesmi na istem mestu dopolnjuje tako zgodovinsko-kritična kot retorično-verzifikacijska analiza. V tem delu monografije se prvič srečamo z objavo in analizo Josipininih glasbenih del; »Josipina Urbančič Turnograjska je prva slovenska skladateljica,« (219) nedvoumno zapiše Mira Delavec. Bila je skladateljica, uglasbljevalka napevov in izvajalka na klavirju in njeno mesto v zgodovini slovenske glasbene ustvarjalnosti določa predvsem to, »da je bila prav ona tista mlada dama, ki je prva stopila na področje skladanja, ki je do tedaj veljalo zgolj za moško domeno« (227).

Analiza, interpretacija in objava ustvarjalnega opusa Josipine Turnograjske so postavljene v širši kontekst časa in razvoja literarne ustvarjalnosti tako na Slovenskem kot (kolikor je to potrebno) v širšem prostoru. Josipina je kot ustvarjalka postavljena v sam začetek razvoja slovenske (posvetne) literature in po sosledju časa je prva v liniji slovenskih pisateljic. S tem ko avtorica monografije postavi ne le svojo junakinjo, Josipino Turnograjsko, ampak tudi njeni naslednici, Pavlino Pajk in Luizo Pesjak, na širši evropski literarnozgodovinski zemljevid, nas opozori na značilnosti in drugačnosti vstopa slovenskih literatinj v komajda razvijajoči se slovenski (posvetni) literarni prostor. Slovenski literaturi je stereotipno pripisana prav posebna, skorajda mitska vloga pri (pre-)oblikovanju ljudstva v narod; predvsem skozi jezik in literarno ustvarjanje naj bi se gradila posebna, razlikovalna slovenska nacionalna identiteta in ob njej (in skozi njo) nosilni družbeni sloj, meščanstvo. Nosilci procesa modernizacije pri nas so po svojem poreklu pripadali tedanji slovenski socialni večini – kmetstvu –, in to prej revnemu kot premožnemu. Nekateri od njih so si prizadevali tovrstne sledi tako ali drugače, bolj ali manj spretno, tudi zabrisati. Njihovo, pogosto prostočasno, literarno ustvarjanje v slovenščini je imelo nedvoumno tudi primesi osebne uveljavitve oz. utrjevanja doseženega družbenega statusa v spreminjajoči se družbi novega meščanskega imagea.

Prve slovenske literatinje pa so imele drugačne socialne korenine; tako kot njihove sestre v drugih evropskih državah so po pravilu pripadale meščanstvu. Razlika v socialnem izvoru slovenskih literatinj in literatov je pomembna za razumevanje percepcije in vrednotenja njihovega ustvarjalnega dela tako v času njihovih življenj kot kasneje znotraj literarne zgodovine. Vse tri ustvarjalke, Josipina, Pavlina in Luiza, nas danes lahko presenečajo s svojo samozavestjo, pogumom in vztrajnostjo. Presenečajo predvsem, ker jih najpogosteje razumemo skozi retrogradno in stereotipno predstavo o ločenosti in podobi spolov v meščanski družbi. Vendar si ob branju literarnih besedil, ki so jih zapustile in večinoma tudi objavile (to še v najmanjši meri velja za Josipino), ob branju njihove korespondence (to še posebej velja za Josipino) in ob poznavanju osebnih življenjskih zgodb moramo priznati, da omenjene dame nikakor niso bile pohlevne in skromne »piške«, neizrazite in nepomembne spremljevalke slovenskih literarnih veljakov 19. stoletja. Svoja literarna

dela so spoštovale do te mere, da po opravljeni »vajeniški« dobi niso bile več pripravljene sprejemati zunanjih, »moških« intervencij v svoje tekste (to velja celo za Josipino, ki je umrla zelo mlada); cenile do te mere, da svojih besedil niso bile pripravljene prodajati pod njim razumno ceno (primer Luize in njenega *Beatinega dnevnika*); na svoje pisanje in objavljanje so vezale tudi lastno eksistenco in eksistenco svojih družin (to sicer ne velja za Josipino, toliko bolj pa za Luizo in delno za Pavlino). Za te meščanke je bilo samoumevno, da so javno nastopale pod svojim imenom, da so se bile pripravljene javno izpostaviti z lastnimi pogledi in stališči.

Socialni izvor prvih slovenskih literatinj lahko povežemo tudi z – za slovenske razmere – unikatnostjo, posebnostjo izbora literarnih žarnov; nabor žanrov v slovenski literaturi so, kot poudarja Mira Delavec (52–53), obogatile predvsem s tistimi, ki so po svojem izvoru tipično meščanski (družinski, ljubezenski, ženski) in ki bi bili pri nas brez njih dostopni le v prevodih. Da so sodobniki in kasnejši literarni ocenjevalci to dejstvo prezrli ali ga označili celo kot hibo, je prav tako mogoče povezati ne le z razliko v spolu, ampak z razliko v socialnem izvoru in nazorski pripadnosti.

Josipina Turnograjska nas danes lahko očara predvsem s svojimi literarnimi junakinjami in ne toliko s svojim primatom, osebno lepoto, romantično in tragično življenjsko zgodbo, kar je sicer najbolj navduševalo njene sodobnike in kasnejše omenjevalce. Njene junakinje so pogosto nosilke ključnih idej in tem literarnega besedila in so nosilke vrlin, ki so jih stereotipno pripisovali moškim in dodajali moškim literarnim junakom: svoboda (*Svobodoljubna Slavljanka*), pogum, zvestoba (*Zvestoba do smerti*), junaštvo, voditeljske sposobnosti (*Marula*), odločnost, bistrost, razumnost (*Katarina, ruska cesarica*), požrtvovalnost, odgovornost (*Rožmanova Lenčica*). Ob tem bi bilo napačno brati Josipino Turnograjsko kot borko za pravice žensk, kot to danes počnejo nekateri literarni zgodovinarji. Pri Josipini, ženski sredine 19. stoletja, je najbolj fascinantno in pomenljivo prav dejstvo, da so pri njej junaštva žensk opisana kot samoumevna in da za njimi ni spolno angažiranega zastavka. Njene junakinje so vse lepe, mlade, ženstvene in hrepenijo po »ženskih« usodah: miren dom, ljubeči mož itd. Tisto, kar jih postavi v za ženske neobičajne situacije in v »neženstvena« ravnanja, je sila usode, položaj, ki presega posameznika in ki terja jasne, hitre odločitve in osebne zastavke. In v tem, za Josipino Turnograjsko, razlika med spoloma ni pomembna in odločilna: moški in ženske so nosilci vrlin in akterji junaških dejanj. Človek in njegov značaj, ne spol, je pomemben. Preobrazbe njenih junakinj so le zunanje, del kulturne scenarije spola: vojaška oprema, orožje, speti lasje, navdihnjene besede, ki budijo v množicah pogum, odvržen nakit itd., in ženska prevzame mesto manjkajočega, umrlega, omahujočega, boječega itd. moškega. Preobrazba spolne vloge iz ženske v moško ne vzbudi v literarnem okolju Josipininih zgodb nikakršnih konfliktov, celo nasprotno: v njenih »ženskih« zgodbah preseneča popolna ignoranca spolnih stereotipov, ki se nanašajo na sposobnosti in socialne vloge spolov. Ženske Josipine Turnograjske, oblikovane desetletja pred začetkom prvega vala ženskega gibanja v Evropi, so v svoji moči in svobodi nedvomno fascinantne in v slovenski literaturi izjemne.

Ta drugačnost, izjemnost njenih junakinj je bila v pisanjih o Josipini Turnograjski seveda spregledana. V najboljšem primeru je bila v svojem in kasnejših časih brana v kontekstu – retrospektivno gledano – najbolj izpostavljene narodnostne ideje, znotraj katere je ideja spola razumljena kot apel k večji narodnostni/slovenski angažiranosti (tudi) žensk za narodno stvar. Kasneje, ko je ideja slovenskega naroda dobila jasne podobe in legitimiteto, postane Josipina Turnograjska nepomembna »opeka« v gradnji te stavbe. Postala in ostala je prej ko slej zapisana v kronike slovenske literature kot »lepo, nadarjeno dekle« (209), z zanimivim, vsečno tragičnim življenjepisom, okras v slovenski literarni liniji. Vse do znanstvenega in osebnega angažmaja raziskovalke Mire Delavec.

Sabina Ž. Žnidaršič

Ervin Dolenc, Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2010, 335 str. (zbirka Razpoznavanja – Recognitiones ; 11).

Inštitut za novejšo zgodovino je v svoji zbirki Razpoznavanja – Recognitiones (št. 11) izdal delo žal prezgodaj preminulega priljubljenega kolega, znanstvenega svetnika dr. Ervina Dolenca. Njegovo znanstvenoraziskovalno področje zajema kulturno zgodovino na Slovenskem z uvodnimi orisi od druge polovice 19. stoletja do prve polovice 20. stoletja. Največ tehničnih raziskav in poglobljenih analiz je posvetil zlasti problematiki v slovenski kulturi prve polovice 20. stoletja. V omenjeni knjigi so prikazani procesi v kontekstu evropskih in posebej slovenskih, jugoslovanskih razmer, tako idejna, politična in kulturna razhajanja, pa tudi zблиževanja slovenskih izobražencev, posebej t. i. kulturnikov.

Spremna beseda znanstvenega svetnika dr. Jurija Perovška izčrpno in pregledno predstavi Dolencčev znanstvenoraziskovalni opus, njegove dosežke in pomembnejše nastope na znanstvenih srečanjih tako doma kot v tujini. Poleg tega oriše tudi njegovo drugo delo, tako npr. vzgojno-pedagoško, skoraj petnajst let v okviru Komisije za delo zgodovinskih krožkov pri Zvezi prij-

teljev mladine Slovenije, ki jo je tudi vodil v letih 2001–2003. Navedimo še soavtorstvo pri izdaji sodobnejših zgodovinskih učbenikov Koraki v času za 8. razred (1997), ali Zgodovina 4, učbenik za 4. letnik gimnazije (2002) ter Šolska kronika (2009). Bil je tudi visokošolski učitelj, sprva asistent in zatem docent na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani (1999–2002) in na Filozofski fakulteti v Ljubljani (2007–2008), kjer mu je bil nosilec sklopa predmetov s področja Razvoj slovenskih kulturnih (znanstvenih) institucij (1850–1941). Sodeloval je tudi pri podiplomskem študijskem programu s področja Kulturna politika v prvi Jugoslaviji. Dolenc je leta 2003 postal tudi član Society for Slovene Studies v ZDA, na mednarodnem področju pa se je zlasti izkazal kot sodelavec bilateralne Slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev (2001–2004).

Leta 1999 je uspešno organiziral okroglo mizo, ki je obravnavala tematiko Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju. Posvetovanje je delovno obeležilo štirideseto letnico Inštituta za novejšo zgodovino. Nadalje ga srečamo še kot soorganizatorja ali referenta pri slovenskih znanstvenih posvetih. Ne gre prezreti, da je bil leta 1998 na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Izoli Dolenc pobudnik sklepa o podeljevanju priznanj Zveze zgodovinskih društev Slovenije za dosežke na področju znanstvenega dela. Ervina Dolenca pa so predlagali za predsednika Komisije za podeljevanje nagrad Klio 1999. Lepo priznanje mu je bilo podeljeno, ko so ga 2010 posmrtno imenovali za častnega občana v rojstni občini Divači, na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kopru istega leta pa so sprejeli sklep o podelitvi nagrade »Priznanje Ervina Dolenca« za najboljši prvenec na področju zgodovinopisja.

Dolenc je uvodnim besedam v knjigi dal naslov *Namesto predgovora: »Arhivisti« in »Zgodovinarji«*. V sestavku kritično ocenjuje obravnavo preteklosti z vidika »(pre)podrobnega povzemanja dokumentov, pomanjkanje analize pridobljenih podatkov«, preveliko zaupanje tem podatkom in pomanjkanje stvarne analize ter vključevanja obravnave v širšo problematiko. Ob upravičeni hibi takšnega dela poudari neupoštevanje obstoječe objavljene literature, kar je posledično opuščanje ali izogibanje medsebojnega dialoga oziroma objektivne kritike pri vrednotenju dela. O delu »zgodovinarjev« Dolenc razmišlja, da so pri uporabi virov – informacij pri raziskavah bolj kritični, predvsem je njihova presoja zaradi selektivnosti in kontekstne analize bolj verodostojna. Tudi ugotavlja, da so starejša obdobja glede na daljše obdobje raziskav predstavljena bolj korektno kot zgodovinopisje 20. stoletja. V tem obdobju ima neupravičeno besedo med drugim zlasti politična aktualnost zgodovinskih raziskav za obdobje pred drugo svetovno vojno in med njo, ki upoštevajo predvsem tiste vire in literaturo, ki jim potrjujejo le njihovo tezo in zgodovinsko videnje, ne pa stvarnosti vseh relevantnih virov in literature, kar privede do onemogočanja korektnega dialoga med nasprotujočimi si interpretacijami.

Knjiga Ervina Dolenca je tematsko razdeljena na tri večje sklope: *Leto 1918 in potem*, *Kultura in politika* ter *Kultura in ideologija*. Znotraj teh sklopov so daljša ali krajša podpoglavja. Delo zaključuje Povzetek, sledi obsežen razdelek Viri in literatura, v katerem so nanizani najprej fondii virov, ki so hranjeni v Arhivu Republike

Slovenije, Pokrajinskem arhivu v Kopru in v Arhivu župnišča Senožče – Kronika 1910–1922. Kar številno so nanizani časniki in časopisi, uradni listi, ki so izhajali v obravnavanem času in jih je Dolenc uporabil kot nepogrešljive vire. Zlasti obsežen seznam literature pa nam potrjuje Dolencovo široko seznanjanje z zgodovinsko pisnimi deli tako slovenskih kot tujih avtorjev.

Prvi tematski sklop obravnava proces deavstrizacije, dr. Karla Verstovška in kulturni mozaik prve Jugoslavije. Nove razmere po razpadu habsburške monarhije oktobra 1918 so hitro prinašale spremembe predvsem v tistih ustanovah, ki so kričče kazale potrebo po vsesplošni slovenizaciji. Z novo nacionalno državo 29. oktobra in z ustanovitvijo Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani 31. oktobra 1918 so kljub italijanski zasedbi zahodnega slovenskega ozemlja ob demarkacijski črti in spremljajoči negotovosti začeli vpeljevati korenite spremembe v zvezi z nemško-avstrijskim ustanovami in začeli poudarjati slovensko osamosvojitvev. Z ustanovitvijo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev 1918 je Dolenc orisal številčno stanje prebivalstva z nemškim maternim jezikom, njihov položaj in ukrepe Narodne vlade pri njihovem izseljevanju. V Sloveniji jih je ostalo še približno 29.000, medtem ko je nemško-avstrijska propaganda trdila, da manjšina šteje 50.000 Nemcev. Omembe vredno je, da so Ljubljano »kot edino deželno središče«, ki je bilo pod nadzorom Narodne vlade, preimenovali iz kranjskega v slovensko ali narodno središče, s čimer so tudi vse ustanove – upravne, finančne, sodne in kulturne – dobile vsenarodni značaj. Poleg zamenjave na različnih ravneh v upravi so se velike spremembe zgodile v šolstvu in gledališču, prevzeli so ljubljansko nemško kulturno postojanko Filharmonijo, nemško Kazino in nemško hišo v Celju, kjer je prišlo do več zanimivih zapletov, medtem ko je na Ptujju nemški društveni dom hitreje prešel v slovenske roke. Nastajala so nova gledališča ali so se uspešno izvijala iz dotedanjih nemških rok. Tako so v Mariboru postavili gledališče, ki je sčasoma kot Narodno gledališče Maribor dobivalo vse večji pomen pri utrjevanju slovenstva na severni narodnostni meji. Podobno vlogo sta dobili gledališči v Celju in na Ptujju, ko so ju sočasno z mestno upravo prevzeli Slovenci. K deavstrizaciji so sodile tudi nemške planinske kočje v Julijskih, Kamniških in Savinjskih Alpah, pri čemer jih je nekaj uspelo odkupiti Slovensko planinsko društvo.

V poglavju *Naš prvi »kulturni minister«* dr. Karel Verstovšek avtor natančno predstavi stanje šolstva neposredno po razpadu habsburške monarhije in dejavnost Verstovška v vlogi poverjenika za uk in bogočastje pri Narodni vladi v Ljubljani. Četudi njegova prva vladna naredba ni našla zagovornikov pri večini članov Narodne vlade, je uspel tudi s pomočjo profesorjev slovenizirati srednje šole. Nemški manjšini namreč niso več dovolili, da bi obdržala lastne srednje šole, temveč le nemške oddelke na slovenskih šolah. Nasploh je bilo leta 1920 na nekdanjem Kranjskem osnovno šolstvo več ali manj slovenizirano. Verstovšku pa je s pomočjo politične akcije, kot piše Dolenc, največ uspelo pri ustanovitvi univerze v Ljubljani, s čimer se je ob njej razvijala tudi slovenska znanost. Ob tem je bila izdana pomembna naredba, da sta nekdanja Študijska knjižnica za Kranjsko in nekaj časa knjižnica zgodovinskega društva v Mariboru dobivali vse v Sloveniji tiskane publi-

kacije kot dolžnostne tiskarske izvode. Verstovšek je torej s svojim videnjem, odločnostjo in politično spretnostjo v dveh letih pomembno utiral pot slovenskemu šolstvu in ljubljanski univerzi. Dolenc v svoji raziskavi poudari njegove zasluge pri krojenju tedanje kulturne politike. Pester in zanimiv je prikaz poglavja z naslovom Kulturni mozaik prve Jugoslavije. Na podlagi literature in zlasti statističnih podatkov avtor predstavlja razvitost po posameznih pokrajinah v jugoslovanski državi, pri čemer izstopata, kot je pričakovati, Slovenija oziroma Dravska banovina in Uprava mesta Beograd. V tem mozaiku so izpostavljene naslednje kategorije: pismenost (sposobnost branja in pisanja), število učencev na osnovnih, srednjih, strokovnih in višjih šolah na tisoč prebivalcev. Analiza je pokazala, da v posameznih delih države kvantiteta in kakovost padata v smeri sever–jug. Slednje pri tem najbolj zadeva najširše nižje sloje prebivalstva, medtem ko se za sloj elite za posamezne pokrajine kažejo več ali manj podobni rezultati in medsebojne so razlike manjše. V teh primerjavah so zajete vse kategorije kulturnih ustanov, od pismenosti do gledališč, kinomatografov, raznih prosvetnih društev itd.

Drugo večje poglavje o kulturi in politiki govori z uvodnimi besedami o slovenstvu. Pri tem omenja E. J. Hobsbawna, ki sodi, da sta za narod in nacionalizem ključnega pomena etnična pripadnost in jezik. Seveda pa po prvi svetovni vojni do sredine 20. stoletja etnična pripadnost ni bila vselej v skladu s samoidentifikacijo določenega naroda. Kot primer med drugim navaja Slovence, ki so na koroškem plebiscitu 1920 glasovali za razvitejšo državo Republiko Avstrijo in ne za zaostalo monarhično Jugoslavijo. Nekaj podobnih primerov je bilo tudi v drugih evropskih državah. Sledi pregled razvoja Jugoslovanske ideje pri Slovencih do prve svetovne vojne. V prvih desetletjih 19. stoletja se je jugoslovanska ideja rodila z ilirizmom Stanka Vraza, a ni imela večjega odmeva. V času pomladi narodov so se tudi Slovenci odzvali in pripravili politični program, ki bi dosegel enotno, avtonomno upravno enoto v okviru habsburške monarhije, toda politične razmere v dobi absolutizma so vplivale na to, da so se zahteve skrčile na ohranjanje slovenskega jezika in kulture. Tudi novoilirstvo slavista Frana Ilešiča v desetletju pred prvo svetovno vojno, ki je zagovarjalo dokončno postopno kulturno-jezikovno zlitje Slovencev s Hrvati in Srbi, ni obrodilo sadov. Anketa o jugoslovanskem vprašanju v reviji Veda (1913) se ni navduševala za opuščanje slovenščine in s tem prevlado srbohrvaščine. Če se je Aleš Ušeničnik strinjal »z žrtvovanjem slovenskega jezika«, so liberalci Mihajlo Rostohar, masarikovec Albin Prepeluh, Ivan Cankar pristajali na politično povezovanje, ne pa na kulturno-jezikovno zlitje. Sicer pa je Dolenc v zvezi z dilemo jugoslovanskega združevanja orisal razmišljanja in stališča za ali proti še pri drugih privržencih Vede. Nova zarezna nastopi z oživljanjem parlamentarne dejavnosti v habsburški monarhiji leta 1917, večji rezultati pa se pokažejo jeseni 1918. Sprva v okviru Kulturnega odseka Narodnega sveta, v katerem je sodelovalo trideset vidnih znanstvenikov in umetnikov. Resolucija je prinesla zahtevo, da naj sicer v »politično popolnoma edinstveni državi« ne ovirajo razvoja prosvetnega življenja na temelju kulturne avtonomije. Vendar so resolucijo opustili in v kasnejši izjavi, objavljeni v Slovenskem narodu 23. novembra istega leta, umaknili bistveno

zahtevo, podprli pa so jo tudi tisti, ki so nekaj dni pred tem podpisali resolucijo. Pri tem je bila odločilna ideološko-strankarska naravnost na škodo avtonomnega individualnega javnega odločanja.

Vprašanje upravne ureditve, ki je seveda zajemalo bistveno vprašanje ali stopitev slovenske kulturne in jezikovne posebnosti s Hrvati in Srbi ali njeno ohranitev, se je v državi SHS znova postavilo v času ustavne razprave spomladi 1921. Svoje zahteve so slovenski izobraženci iz kroga treh političnih usmeritev izrazili v Avtonomistični izjavi slovenskih kulturnih delavcev, ki je poleg kulturne samostojnosti vnesla tudi zahtevo po upravni in gospodarski samostojnosti. Izjava je sprožila živahno dejavnost in postopno prinašala depolitizacijo slovenskih izobražencev in tudi usihanje njihove politične angažiranosti. Veliko slovenskih ustanov jo je sprejelo, imela pa je še dodatno podporo Antona Korošča in stranke SLS, ki je poslej zlasti v času, ko je bila v opoziciji, dobivala večje število volilnih glasov bodisi za občinske ali skupščinske volitve. Sicer pa je Dolenc predstavil razhajanja liberalcev v liberalnem in socialdemokratskem taboru, nove pomisleke in zavrnitve oziroma podporo jugoslovanski integraciji v zagrebški *Novi reviji* in polemike med strankami (npr. med katoliško SLS in liberalnimi glasili). Ob tem pa je vse bolj rasla vidna skrb zlasti glede negovanja slovenskega knjižnega jezika. Omenimo hude politične krize v državi tja do uvedbe kraljeve diktature, ko se pojavi slovensko vprašanje v vrstah katoliške in liberalne mladine, ki sta imeli vizijo izbojevati samostojno nacionalno državo. Navajam Boža Voduška, iz liberalnega tabora, pa Jožeta Dolenca z zahtevo po pravici do samoodločbe in odcepitve in Lojzeta Udeta z zahtevo po samostojni združeni Sloveniji. Ervin Dolenc še oceni, da cilj tega radikalnega mladinskega gibanja v primerjavi z Makedonijo in Hrvaško ni bil oboroženi boj za separatistične cilje.

V začetku diktature, ko so bili v vladi še politiki iz vrst katoliške SLS, ni bilo takšnega pritiska, kot oriše avtor v naslednjem poglavju, Povečan integralistični pritisk pod diktaturo. Ko pa je razočarana SLS odšla v opozicijo, so se začeli zaostreni odnosi med centralisti in federalisti. Še posebej je imela osrednjo vlogo kulturna politika, ki naj bi v času enega desetletja spreobrnila državljane v privrženca jugoslovanskega integralizma, centralizma in spojila »tri plemena« v en jugoslovanski narod, enotni jezik, pravopis in pisavo. V tem kontekstu je bilo na udaru slovensko šolstvo – udejanjen je bil mačehovski odnos do slovenskih učbenikov. Sicer pa so izobraženci iz liberalnega tabora svoje videnje o slovenstvu in jugoslovanstvu svobodno predstavljali v štirinajstnevniku *Naša doba*, *Revija za javna vprašanja* v času, ko še niso bili v vladi. V korist slovenski identiteti so pisali Anton Lajovic, Ivan Lah in Božidar Borko, oporekala pa sta jim Bogomil Vošnjak, ki je bil za skupno jugoslovansko kulturo, ne pa tudi za skupni jezik, in Andrej Druškovič, ki se je navduševal za dvojezičnost. Zadnji del omenjenega poglavja je »Kulturni problem slovenstva«. Z vstopom v vlado jeseni 1931 so slovenski liberalni politiki in njihovi privrženca znova brezkompromisno podpirali jugoslovanski integralizem. Vendar se je glede na hudo ogroženost slovenstva in Slovencev zaradi krivične etnične meje in zatiranja Slovencev v sosednih državah slovensko izo-

braženstvo z različnih idejnih gledišč vključevalo »v spontano gibanje v obrambo slovenstva«. Na stališče Otona Župančiča, da slovenstvu ne bi nič škodilo, če bi se odpovedali samostojnemu jeziku, so se v času najtršega unitarističnega režima odzvali izobraženci iz liberalnega, katoliškega in marksističnega tabora. Polemiko je spodbudila knjižica J. Vidmarja »Kulturni problem slovenstva«, ki je izšla maja 1932. V njej je med drugim liberalne politike odločno opozoril, da je ocena »protidržavno izdajstvo«, kot so označili boj za samostojno in kulturno življenje Slovencev, nevzdržna in neetična. Vidmarjevo pogumno dejanje in odziv privrženecv, ki so sprejemali njegovo stališče oziroma ga odklanjali, kar je razvidno tudi iz novonastalih glasil (Slovenija, Beseda o sodobnih vprašanjih, Sodobnost, Književnost) in predvsem z objavo Slovenske deklaracije, t. i. punktacije SLS, je orisal že Janko Prunk v knjižici Slovenski narodni programi. Dolenc pa je prispeval še razmišljanja nekaterih drugih akterjev in prikaz problema o slovenstvu v času nove vladavine Jugoslovanske radikalne zajednice. Kljub idejnim nasprotjem med tremi tabori so dogodki druge svetovne vojne vplivali na to, da je pri reševanju slovenskega nacionalnega vprašanja vse bolj prihajalo do sozvočja med odpadniki starih političnih strank, kar se je uresničilo v okviru OF, ko so pridružene politične skupine sprejele skupen program. Dolenc na koncu oceni, da je bilo razpravljanje o slovenskem vprašanju v jugoslovanski državi v obdobju novih idej o nacionalizmu, vlogi nacionalne države, oblikovanju nacionalne identitete in pomenu jezika »redek ali mogoče celo enkratni pojav« v Evropi.

Sledi kratko poglavje *Intelektualci in delitve*, v katerem v uvodnih besedah pokaže prelomne politične in gospodarske spremembe v zadnjem desetletju pred drugo svetovno vojno (1929–1941), ob tem pa tudi izhodišča med razhajanjem v katoliškem, liberalnem in marksističnem taboru. Pri tem zapiše, da je temeljna delitev prešla od ideološko civilizacijske ravni kulturnega boja na pragmatično politično raven k protifašističnemu oziroma protikomunističnemu gibanju, ki sta zajemala tudi nove privrženecv, kar je vse bolj zaostriło nasprotja v naslednjih letih. Toda nekateri izobraženci kulturniki so se razumsko opredeljevali tudi za sredino, se med seboj zblíževali in zavračali ekstremnost enih in drugih.

V naslednjem vsebinskem sklopu, *Kultura kot politična propaganda*, je Dolenc upošteval predvsem dva avtorja, in sicer Bojana Godešo in Aleša Gabriča, ki sta doslej najbolj poglobljeno prispevala k tej tematiki. Predvojnemu sodelovanju slovenskih nekomunističnih izobražencev okrog revije Sodobnost so se ob začetku odpora proti okupatorju pridružili kulturni delavci (umetniki in znanstveniki), ki so imeli celo svojo skupino kulturnih delavcev v OF. Spomladi 1942 pa so bili glede na izgubo posebnega položaja vključeni v bolj ali manj manifestativne dejavnosti. Zatem je govor o vlogi in izvajanju kulturnega molka, skratka molk naj bi zajel vse, kar bi dajalo videz naklonjenosti in sožitja z okupatorjem. Upoštevati je treba, da so z okupacijo prenehale izhajati številne osrednje literarne in tudi strokovne revije. Na drugi strani pa so še vedno izhajala stanovska in strokovna glasila, kar pa se je ujemalo s tedanjimi pogledi kulturne politike OF. Posebej je omenjeno delovanje slovenskih kulturnikov pri Slovenskem zborniku 1942 kot primer prve

alternativne kulturne akcije OF. Po italijanski okupaciji, v času Rupnikove pokrajinske uprave, so se razmere v kulturni politiki spremenile. Izobražence kulturnike so vabili k sodelovanju pri propagandnem delu in k pospešenemu protikomunističnemu boju, pri čemer se je največja skupina odzvala prav iz katoliških vrst. Omeniti je treba Slovensko narodno in protikomunistično spomenico, ki so jo leta 1943 izročili Leonu Rupniku. Propaganda po radiu pozimi 1944 pa je prispevala k zbiranju sredstev v okviru dobrodelne organizacije Zimska pomoč. Uspeh protikomunistične propagande predstavlja tudi obsežen Zbornik zimske pomoči, ki je izšel v začetku poletja 1944. Četudi je OF odsvetovala sodelovanje, je na 610 straneh 108 avtorjev različnih strokovnih profilov iz katoliškega in liberalnega tabora prispevalo svoje delo. Zbornik izpričuje neuspeh kulturnega molka OF. Glede na vojne razmere in razne pritiske so pri zbornikih sodelovali književniki z obeh strani, tako denimo Oton Župančič, Dušan Ludvik in drugi. Kulturno politiko OF je kmalu izpovedal Slovenski zbornik 1942, v katerem so, če odštejemo poezijo, sodelovali trije komunisti, dva katoličana in šest liberalno usmerjenih piscev, ki niso bili politično dejavni. Toda vsi prispevki in poezija so izraz narodnega odpora proti okupatorjem in videnje uresničevanja narodnega političnega in kulturnega življenja. Omenjeni zbornik je tudi »poskus alternativne kulturne akcije« proti kulturni dejavnosti pod sovražno okupacijo. Skupaj s Slovenskim zbornikom 1945, ki je izšel jeseni 1945, in pa Umetniškim zbornikom, Slovenska sodobna upodabljajoča umetnost pod uredništvom Mihe Maleša so zanimiv dokaz posebnosti slovenskega kulturnega boja.

Zanimiv je oris medsebojnih odnosov v poglavju *Država, cerkev, šolstvo*, v katerem Dolenc predstavi položaj južnih Slovanov ob koncu prve svetovne vojne in tik po njej z ustanovitvijo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Kraljevine Jugoslavije. Kot je znano, so tako številčna moč Srbov, Hrvatov in Slovencev, stopnja razvitosti posameznih pokrajin, verska in etnična raznolikost kot tudi gospodarski, kulturni in upravni razvoj v novi državi vplivali na reševanje problematike uravnoteženja med državo in večinsko Pravoslavno cerkvijo s kraljevo dinastijo. V poglavju avtor prikaže stanje Rimskokatoliške cerkve po ustanovitvi Jugoslovanske škofovske konference novembra 1919, njeno in Jegličovo prizadevanje za sklenitev konkordata s Svetim sedežem in glede na liberalno usmerjeno jugoslovansko državo nesprijemljivost zahtev Rimskokatoliške cerkve na področju državnega šolstva. V naslednjih letih, zlasti v času razprave in sprejetja vidovdanske ustave junija 1921, ki je uzakonila svobodo in enakopravnost veroizpovedi, zavračala pa zlorabo duhovne oblasti v cerkvah, verskem tisku ter v okviru cerkvene dejavnosti povezave s politično stranko, je prihajalo do nesoglasij in celo do hudih sporov med državo in Rimskokatoliško cerkvijo. Pogajanja, ki so zapletala medsebojne odnose med državo in Katoliško cerkvijo, so se vlekle tja do podpisa konkordata 25. julija 1935 v Rimu, že v času vladavine Milana Stojadinovića in notranjega ministra Antona Korošca. Srbsko zgodovinopisje je to dejanje ocenilo kot kapitulacijo jugoslovanske države pred Rimskokatoliško cerkvijo, saj naj bi s tem obstajala možnost njenega širjenja na račun drugih religij v državi. Srbska pravoslavna cerkev je z akcijami v

javnosti pridobivala svoje privrženke proti temu, četudi je parlament julija 1937 izglasoval sprejem konkordata. Toda zaradi novih razburljivih dogodkov v Beogradu in drugod je vlada konkordat umaknila iz parlamentarnega postopka. Konkordat ni bil nikoli sprejet, začetek druge svetovne vojne je namreč prinašal nove izzive, na katere se je morala odzvati vlada JRZ. Vendar je katoliška cerkev v tedanji Dravski banovini kljub obstoju sekularizacije uspela v okviru različnih društev uresničevati nekatere svoje cilje na vzgojno-šolskem in prosvetno-kulturnem področju.

Zadnji sklop poglavij ima naslov *Kultura in ideologija*. V uvodnih mislih označi obseg nasilja v političnem delovanju v preteklosti, vrhunec pa nasilje doseže med prvo in drugo svetovno vojno in posledično tudi po njej. Avtor se je lotil vprašanja, kaj je v Italiji, ki je bila razmeroma pozno združena v enotno kraljevino, pogojevalo nastanek in zmago fašizma, agresijo Mussolinijeve politike, nadalje odnose s Hitlerjem in z generalom Francom kot tudi tedanjo oportunistično politiko zahodnih demokracij, ki je bila v defenzivi. Predstavi nam tudi vzpon nacionalsocializma in Hitlerjevo agresivno notranjo in zunanjo politiko predvsem do Slovanov. Nadalje obravnava položaj in narodno zatiranje Slovencev z asimilacijo, ko je bil del slovenskega ozemlja z rapalsko mejo priključen Italiji. Poglavje sklene s kratkim orisom delovanja fašistoidnih gibanj v Jugoslaviji, tako Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (ORJUNE), ki je v Sloveniji obračunavala s komunisti, zlasti ob dogodkih junija 1924 v Trbovljah, in pronemško gibanje Jugoslovanskega ljudskega gibanja Zbor v drugi polovici tridesetih let pod vodstvom Dimitrija Ljotića, ki je imel svoje privrženke tudi v Sloveniji, še posebej aktivne med mladino.

Dolenc se je v dveh kratkih poglavjih lotil prepotrebne mikroraziskave vprašanja sprejemanja fašizma v obmejnih slovenskih krajih. Pred njim je Drago Sedmak leta 1978 v diplomski nalogi posebej opravil raziskavo o vključevanju Slovencev v fašistično stranko pod naslovom *Fašizem in Slovenci na Goriškem 1920–1926*. Dolencu je bil za vzorec kraj Senožeče in je s poglavitnih strani orisal število slovenskih in italijanskih prebivalcev (tudi vojakov, uradnikov itd.). Zanimivo je preseljevanje slovenskega in italijanskega prebivalstva, bodisi da so Slovenci prebegnili v Jugoslavijo, se izselili v druge kraje Italije ali se izseljevali v evropske države ter v Argentino in Brazilijo. Prihajali so tudi Italijani, predvsem po službeni dolžnosti, in sicer državni uradniki, učitelji itd. Dolenc oriše tudi odnos duhovščine do liberalno usmerjenih prebivalcev in društev v Senožečah in posebej italijanski raznarodovalni pritisk nad tamkajšnjo duhovščino. Sicer pa je skupno življenje italijanskih in slovenskih prebivalcev v Senožečah obsegalo tudi medsebojno strpnost, družinska prijateljstva in sorodstvene vezi. Tudi v Senožečah, kot ugotavlja avtor, so se Slovenci vključevali v krajevno organizacijo Narodne fašistične stranke (PNF). Zlasti so jih v to silile gospodarske in socialne razmere, ki so privedle do medsebojne lojalnosti. Posebej je bila v tem smislu izpostavljena generacija, rojena v letih 1905–1917, pa tudi pred tem. Nekaj članov stranke iz vrst Slovencev pa je bilo tudi odkritih privrženecv italijanskega fašizma.

Dolenc se je pomudil pri zanimivem vprašanju odnosa znotraj komunistične stranke z naslovom *Spori med komunisti*. Pri tem si je zastavil vprašanje, ali je mo-

goče presojeti spore glede na dve med seboj ločeni generaciji in ali je na Slovenskem sploh prišlo do sporov na generacijski ravni. Kakšni so bili vzroki za medsebojno nezaupanje, govorijo tudi usode tistih, ki so bili odrinjeni od politične moči. Na podlagi podrobnih biografij nekaterih komunistov ene in druge generacije je Dolenc uspel presojeti objektivno.

Dolenc je po orisu Vlada Kozaka glede dejavnosti dveh generacij v dvajsetih letih, še posebej po veliki železničarski stavki, označil starejšo generacijo komunistov, ki se je bolj ali manj pasivizirala, in mlajšo (Kardelj-Kidrič), ki je bila tedaj močno dejavna avantgarda v Skoju. Neprestani spori in delovanje frakcij so se več ali manj vrteli v odnosu KPJ do nacionalnega vprašanja. Zanimive so tudi navedbe članov vodstva v Pokrajinskem komiteju Skoja za Slovenijo. Dolenc nadrobno oriše funkcije, ki so jih imeli komunisti starejše in mlajše generacije, in prelomne trenutke ob menjavi generacij. Pri vzponu Kidriča in Kardelja ima zasluge tudi Josip Broz - Tito, ki je vse bolj postajal osrednja osebnost v CK KPJ. Eden bistvenih stalnih sporov med komunisti je zadeval vprašanje sodelovanja v delavskem gibanju s socialdemokrati v sindikatih, v čemer so pravoverni komunisti videli prepočasno boljševezicijo ne le jugoslovanske, marveč tudi evropskih komunističnih strank. S sprejetjem nove ljudskofronte politike Komunistične internacionale, ki je imela več uspešnih faz tudi Sloveniji, so se s paktom Hitler-Stalin avgusta 1939 medsebojni odnosi znova zaostrovali, vendar so uspeli privržence ljudskfrontnega gibanja pripeljati v vseslovenski odpor. Dolenc vestno oriše usode komunistov, ki jih je vodstvo KPJ odstranilo od vpliva politične moči. Orisal je usodo Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca, Dragotina Gustinčiča, Mirka Koširja, Jožeta Marna, Janeza Pereniča, Vilibalda Konteja idr. Posebej se je pomudil pri Dušanu Kermavnerju, pri katerem izstopa poudarjen vzrok: nezaupanje. Sicer se je v času med obema vojnama, med vojno in po vojni v medsebojnih spopadih ves čas vlekla rdeča nit – boj za oblast.

Kocbekov članek premišljevanje o Španiji, objavljen v reviji Dom in svet 1937, je, kot je že znano, dokončno pospešil razhajanja v slovenskem katoliškem gibanju, posebej v katoliški stranki SLS. Pri obravnavi predhodnega dolgoletnega procesa razhajanja je Dolenc v uvodu prikazal v času prve svetovne vojne, ko sta se izoblikovali dve skupini. Prva je zagovarjala proavstrijsko usmeritev reševanja slovenskega narodnega vprašanja, druga pa se je zavzemala za zedinjenje južnih Slovanov v novo državno enoto. Posebej so nastajale razpoke na katoliškem kulturnem področju, ko je teolog Izidor Cankar prevzel uredništvo revije Dom in svet 1914 in uvajal nove, liberalnejše poglede na umetnost, ki so zavračali izključno koristnost vzgojnosti (resnično-dobro-lepo), ki jo je vztrajno podpirala cerkvena hierarhija. Krizo je porajala Cankarjeva nova uredniška politika, ki je bila v bistvu izraz nasprotja med dvema generacijama. Novo ravnotežje so dosegli z novim laičnim uredništvom (France Stele, France Koblar), ko je v naslednjem desetletju revija doživela zavidljivo raven. Pri njej so začeli sodelovati tudi mlajši uredniki, pripadniki križarskega gibanja, toda Katoliško tiskovno društvo (duhovnikov stare generacije) je vse bolj pritiskalo na njihovo nesprejemljivo usmeritev in dejavnost. Spre-

jetje papeške okrožnice *Quadragesimo anno* 1931, ustanovitev Katoliške akcije, organizacijska rast Ehrlichovih stražarjev in Tomčevih mladcev na eni strani in na drugi uvajanje novega državnega unitarnega režima, ki je v tedanji Dravski banovini razpustil katoliške organizacije, med njimi množično Prosvetno zvezo, Kmečko zvezo, Orle in Slovensko stražo, pa so še poglobili medsebojno nestrpnost in nerazumevanje. Na tem mestu naj izpostavimo članek stražarjev »Križa besede« decembra 1934 v stražarskem glasilu, ki odpira vprašanje bogoiskateljstva mladinskega gibanja v dvajsetih letih, in pa Kocbekov članek »Enemu izmed ozkih«, 1937, ki sta privedla do široke polemike, v katero se je vključil tudi katoliški ideolog Aleš Ušeničnik. V tem predviharju je sodu izbilo dno Kocbekovo Premišljevanje o Španiji, ki je s polemikami pretresalo slovensko katoliško skupnost in prineslo dokončen razkol med obema generacijama. Kocbekova skupina je začela odmevno udejanjati svoje poglede v novi reviji *Dejanje*. Kot pisec razprav o katoliškem taboru v tridesetih letih naj poudarim, da je k razhajanju v tem taboru dalj časa prispevalo tudi poglavitno vprašanje pojma »katoliška skupnost« oziroma »slovenska katoliška skupnost«. Ta dva pojma sta bila v slovenski družbenopolitični in kulturni javnosti že dolgo navzoča. Lomila so se kopja ob vprašanjih, kdo spada v katoliško skupnost in ali je to politični in ne le verski ali cerkveni pojem. V drugi polovici tridesetih let je potekal tudi poskus skrajne desnice zediniti slovensko katoliško skupnost ob Katoliški akciji z novimi pravili. Katoliška levica, predvsem krščanski socialisti in študentski kljub zarjanov, je sodila, da bi to hromilo demokratično življenje in hudo zaviralo razvoj slovenske narodne skupnosti. Sicer pa sta se v drugi polovici tridesetih let oblikovali dve možnosti, in sicer protifašizem in protikomunizem, ki sta se še zlasti med drugo svetovno vojno uveljavili tudi pri nas.

V zadnjem poglavju avtor oriše odnos Antona Korošca do antisemitizma, ki ga v kontekstu večplastne problematike označi kot skupek Koroščeve pragmatične politike. Še posebej ko deluje Korošec v vladi kot prosvetni minister od poletja 1940 pa do njegove smrti sredi decembra 1941. Dolenc je v analizi ob drugih virih in literaturi posvečal veliko pozornosti predvsem dvema pomembnima viroma, in sicer dnevniškimi beležkam ministra Mihaila Konstantinovića in dnevniku srbskega novinarja in publicista Milana Jovanovića Stoimirovića. Sicer pa avtor problem in obstoj »jasnega izraza« antisemitizma oriše na podlagi slovenske zgodovinske literature, ki je najbolj povezana z ideologijo slovenskega političnega katolicizma, torej od Mahničarja do Ušeničnika. Kot ugotavlja Egon Pelikan, so bili Judi dejansko v očeh ideologov in politike SLS oziroma slovenskega dela JRZ od 1935 – za razliko od protestantov, prostozidarjev in liberalcev – med tistimi družbenimi skupinami, ki so poleg komunistov imele pečat najnevarnejših nasprotnikov Katoliške cerkve. V liberalnih krogih so Jude videli kot zaveznike nemštva, marksisti pa so jih enačili s kapitalisti oziroma s kapitalizmom. Vendar se je Koroščevo videnje judovskega vprašanja s časom spreminjalo. Če je še kot notranji minister septembra 1938, torej nekaj mesecev po anšlusu, govoril na narodnoobrambnem zborovanju v Prekmurju, da »pri nas v Jugoslaviji, čemur ste vi priča, ne obstoji židovsko vprašanje«,

je leta 1940 v funkciji prosvetnega ministra v vladi zagovarjal sprejetje protijudovskih uredb, pri čemer je zaostroval odnose tako v vladi kot med njim in vlado. Obenem pa Dolenc objektivno poudarja, da dve uredbi nista kazalnik uvajanja rasistične zakonodaje v Jugoslaviji, temveč ju moramo razumeti bolj v kontekstu zunanje politike kneza Pavla in jugoslovanskih gospodarskih obveznosti do nacistične Nemčije. Anton Korošec, ki je imel sicer trdo roko do nemške manjšine in deloval proti nacistični propagandi na eni strani, je na drugi kot prosvetni minister nekaj mesecev pred nemško okupacijo predlagal, naj se v šolah ne poučujeta angleščina in francoščina, temveč jeziki naših »velikih sosedov« torej italijanščina in nemščina. Skratka, Koroščeva pragmatična politika, kot poudarja avtor, ki povzema tudi tehtno analizo Bojana Godeše o položaju SLS v letih 1940 in 1941, ni niti v zunanji niti v notranji politiki uspela obvarovati državo pred aprilskim zlomom s sovražno okupacijo 1941.

Knjiga Ervina Dolenca je dragoceno delo, saj prinaša v povezavi z dogajanjem v Evropi vrsto zanimivih razmišljanj, analiz in ugotovitev, ki nam z različnih plati širijo obzorje vedenja o preteklosti slovenskega naroda v obdobju med obema vojnama.

Anka Vidovič Miklavčič

Prežihov Voranc – Lovro Kuhar : pisatelj, politik, patriot. (Uredil Aleš Gabrič). Inštitut za novejšo zgodovino, Slovenski znanstveni inštitut (Slovenisches Wissenschaftsinstitut). Ljubljana, Dunaj (Wien), 2010, 185 str., ilustr.

Ena od pomembnih značilnosti preučevanja slovenske novejše zgodovine je gotovo tudi obravnavanje življenja in dela posameznih vidnih osebnosti, ki so bodisi oblikovale bodisi opazno zaznamovale njen razvoj. Začetek teh obravnav, ki se jim posvečajo tako v zgodovinopisju kot v drugih, zlasti humanističnih znanostih, sega še v čas med obema svetovnima vojnoma in bi zaradi svoje obsežnosti zaslužile posebno predstavitev. Naj zato ob tej priložnosti spomnimo le na lansko leto, ko so udeleženci dveh znanstvenih srečanj – Pomembne slovenske osebnosti 20. stoletja (Maribor, 23.–25. november 2010) ter Osebnost in delovanje dr. Marka Natlačena (1886–1942) (Ljubljana, 15. december 2010) – predstavili 44 vidnih predstavnikov slovenskega političnega, kulturnega, znanstvenega in cerkvenega življenja v prejšnjem stoletju. Ob tem sta lani izšli še obravnavi povojne usode Edvarda Kocbeka (Igor Omerza: Edvard Kocbek : osebni dosje št. 584. Ljubljana: Karantanija, 2010) ter življenja in dela Ivana Hribarja (Igor Grdina: Ivan Hribar : »jediní resnični radikalec slovenski«. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), ki mu je bil posvečen tudi posebni zbornik znanstvenih obravnav (Hribarjev zbornik. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010).

Zgoraj navedenim obravnavam, ki so zajele predstavnike vseh idejnopolitičnih taborov, se je konec leta 2010 pridružila še monografska publikacija Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot. V njej so objavljeni za tisk prirejeni referati z mednarodne znanstvene konference, ki je pod istim naslovom potekala 19. in 20. aprila 2007 na Dunaju. Slovenska humanistika se je tako oddolžila še eni ugledni osebnosti, ki je pomembno zaznamovala slovensko 20. stoletje. V omenjeni monografski publikaciji so namreč filologi, slavisti, bibliotekarji in zgodovinarji na podlagi novih raziskovalnih spoznanj nadgradili dosedanje poznavanje osebnosti in dela Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca na

vseh področjih njegovega bogatega življenjskega delovanja.

Monografsko publikacijo začena pričevanje o osebnem doživljanju in širšem literarnozgodovinskem pomenu Prežihovega pisanja v obdobju po drugi svetovni vojni. Podaja ga filolog in umetnostni zgodovinar Lev Detela z Dunaja, ki v prispevku Tri eksistencialna srečanja s Prežihovim Vorancem (str. 7–18) opiše svoje spoznavanje Prežihove literature v otroških in študijskih letih (konec štiridesetih oziroma petdesetih let 20. stoletja) ter na prelomu 20. in 21. stoletja. Avtorjevo srečanje s Prežihom so v otroški dobi zaznamovale Solzice, ki jih je, poistoveten z glavnim junakom, v tistem času doživljal »kot padec v brezna s strahovi iz teme«. Danes Solzice razume kot inicialno zgodbo, »s slikovitimi zarisi pokrajine in narave, kar je značilno za mnoga dela tega pisatelja, ki pripoveduje, kako lahko postopoma premagaš strah in v ljubezni do bližnjega zrased v novo dimenzijo« (str. 11). Prežih se je nato v avtorjevih študentskih letih razkril v drugačni perspektivi. Tematika kmetovega boja za preživetje v legendarnih Samorastnikih je namreč pokazala »obsesivno bojevanje z usodo [, ki] ima mistična obeležja« (str. 13). Po noveli Vodnjak, objavljeni v Samorastnikih, jo lahko primerjamo s tematiko Hemingwayevega romana Starec in morje ali Melvillovega Moby Dicka. Avtor ob tem posebej opozori na Prežihov subtilni občutek za izrazno moč jezika, ki ga je črpal tudi iz samosvoje slovenske koroške besedne zakladnice. Zato kritično ocenjuje popravljanje njegovega jezika, ki ga je, sicer na Prežihovo željo, opravil Ferdo Kozak. Tretje eksistencialno srečanje s Prežihom pa zadeva avtorjevo dožemanje njegove literature v postsocialističnem in globalizacijskem času, »ko je pripovedništvo socialnega realizma izgubilo svojo nekdanjo politično podpirano vodilno funkcijo« (str. 15). Avtor ugotavlja, da je Prežih kljub temu še vedno aktualen. V svojem delu – konkretno Jamnici, s katero je baje želel odgovoriti na prototip Hamsunovega avtarktičnega, od nikogar in ničesar odvisnega človeka, ki sam seje in žanje blagoslove

svoje zemlje – namreč »prepričevalno poroča in vehementno svari« (str. 17) o odvisnosti od kriz sveta, ki jim je podvržen tudi posameznik – kmet na podeželju.

Uvodnemu prispevku, ki razkriva moč Prežihovega pisanja v različnih bračevih življenjskih obdobjih in spreminjajočem se zgodovinskem času, sledi troje obravnav s slavističnega, slovenističnega in literarnozgodovinskega področja. Predavatelj na Oddelku za slovanske jezike in književnosti na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, prof. dr. Marko Jesenšek, v prispevku *Besedna in slogovna oznaka pekla v Prežihovi črtici Solzice* (str. 19–29) ugotavlja, da v njej »prvoosebni pripovedovalec z usklajeno kombinacijo besed in dejanj ter slikanjem svojih (otrokovih) misli, čustev in razpoloženj izraža ljubezen do matere (tj. vodilni motiv črtice) in ji postavlja 'literarni spomenik', hkrati pa v to čustvovanje učinkovito vključuje motivni drobec pekla kot zanimivo estetsko nasprotje in dopolnjevanje glavnega motiva« (str. 19). Pot v pekel in vrnitev z njega tako pomeni »katarzo, doseženo s prispodobo poti v temo in zmagoslavne vrnitve k svetlobi, ki premaguje greh (laž v prvem delu črtice) in pooseblja dobro v človeku (v Lovrovem primeru ljubezen do matere)« (str. 27). V naslednjem prispevku, *Korenine koroščine v Prežihovem knjiženem jeziku* (str. 31–42), so razčlenjene izrazne podobe in slogovne posebnosti Prežihovih del. Avtorica, upokojena predavateljica na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru in redna članica SAZU, slovenistka prof. dr. Zinka Zorko, predstavlja mežiško narečje, iz katerega je Prežihov Voranc v svoje delo vključeval zlasti besedje in besedotvorne vzorce. Ugotavlja, da je Prežihova domača koroška govornica na slovnični ravni prerasla v zborni knjižni jezik, medtem ko je ohranjal narečno besedje in narečne načine upovedovanja. Obravnavo literarnega vidika Prežihovega dela zaokroža predstojnik Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU in predavatelj na Fakulteti za humanistiko (FH) Univerze v Novi Gorici, znanstveni svetnik prof. ddr. Igor Grdina. V svojem prispevku *Slovenski veliki tekst in Prežihov Voranc* (str. 43–55) opozarja, da se Prežih »kot nagoni ustvarjalec ni posebej intenzivno posvečal teoretskim premišljevanjem o literaturi«, vendar se mu je »vsaj na ravni ustvarjalske prakse nujno zastavljalo tudi vprašanje velikega teksta. Iz uporabe treh različnih kompozicijskih tehnik v *Požganici*, *Doberdobu* in *Jamnici* je razvidno, da je ustvarjanje pripovedi, ki bi zaradi globine in širine svojega zajemanja človeške usode zaslužila takšno oznako, doživljal kot trajen izziv.« (str. 49, 50–51) Avtor poudarja, da je Prežih v *Jamnici* kompozicijski problem velikega teksta vsekakor rešil, medtem ko je vprašanje njegove snovi, protagonista, tematiziral v rasti jamniške skupnosti. Tako se je po svoji poti odpravil do Cankarjevega cilja, leta 1899 razprtega v Epilogu njegovih Vinjet: nekonvencionalnosti velikega teksta, ki je zato tudi »strašen«, saj v njem ne more biti nič udušenega. Avtor ob tem opozarja, da je ob Prežihu vsekakor potrebno dati v oklepaj Vidmarjevo in Kraigherjevo kritiško refleksijo o vprašanju slovenskega velikega teksta, »saj je koroški pisatelj z *Jamnico* dosegel posamezne točke obzorja, ki jih je /.../ tik pred koncem 19. stoletja razkril Cankar« (str. 54).

Obravnavam Prežihovega književnega ustvarjanja sledi predstavitev njegove vpetosti v intenzivno zgodovinsko dogajanje prve polovice 20. stoletja. Vanj ga je

vsrkala Vélíka vojna 1914–1918, kar v svojem prispevku Prva svetovna vojna v življenju in delu Prežihovega Voranca (str. 57–70) prikaže predstojnica Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani ter predavateljica in direktorica programa Kulturna zgodovina na FH v Novi Gorici, znanstvena svetnica dr. Petra Svoltjšak. Seznaní nas s Prežihovo vojaško potjo, ki se je po vpoklicu v bojne vrste dan pred avstro-ogrsko vojno napovedjo Srbiji, končala 19. oktobra 1916 s prebegom k Italijanom na južnotirolski italijansko-avstrijski fronti. Prežih je nato – ob neuspešnem prizadevanju, da bi se vključil v jugoslovanske dobrovoljske legije – v italijanskem vojnem ujetništvu preživel več kot dve leti (1916–1919). Bival je v različnih vojaških taboriščih in se v tem času seznanil z italijanskim socialistom Constantinom Lazzarijem, »ki naj bi po mnenju Kuharjevega brata Alojza vplival na njegovo ideološko usmeritev, predvsem pa ga je seznanjal s teksti Lenina in Trockega« (str. 62). Po vrnitvi v domovino je vojna zlagoma postala pomembnejši vir Prežihovega pisateljskega ustvarjanja, ki je leta 1940 Slovincem prineslo tudi oliterarjen spomin na prvi svetovni spopad – prvi slovenski vojni roman *Doberdob*. Prežih ga je snoval več kot dvajset let, avtorica pa podrobno prikaže različne ovire, ki so spremljale nastajanje njegovega dokončnega besedila. Predstavitev Prežihove izkušnje Vélíke vojne, prelite v *Doberdob*, avtorica zaokroži z opozorilom, da se znani izrek *Doberdob – slovenskih fantov grob* napačno pripisuje Prežihu. Dejansko ga je »v naslov svojih bolečih spominov na bojno kraško izkušnjo pod psevdonomimom A. Vitalis že leta 1936 zapisal Amandus Pepernik«. Vsekakor pa je »z obe-ma Doberdoboma, vojaško pesmijo, s spomini, Doberdob postal središčna oseba slovenskega kolektivnega spomina na Vélíko vojno« (str. 68).

Drugo temeljno Prežihovo izkušnjo zgodovine – pripadnost in delo v slovenskem, jugoslovanskem in mednarodnem komunističnem gibanju – predstavljata pokojni znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani dr. Ervin Dolenc in asistentka na omenjenem inštitutu, dr. Vida Deželak Barič. Ervin Dolenc v svojem prispevku Kuharjeva skupina v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije (str. 71–84) razčleni oblikovanje različnih vodstvenih skupin v slovenskem in jugoslovanskem komunističnem gibanju v tridesetih letih. Poudari, da je lahko izraz Kuharjeva oziroma Hudomalj-Kuharjeva skupina le pogojen, saj zadeva skupino tedanjih vodilnih slovenskih komunistov (Karel Hudomalj, Lovro Kuhar, Karel Luter, Jože Marn, Mirko Košir), ki je ni opredeljevala »tesnejša povezanost ali zavezanost nekemu programu oziroma cilju, niti notranja vzajemnost, temveč bi jo lahko opredelili bolj kot skupino ožjih sodelavcev, ki je bila od novega vodstva slovenskih komunistov, to je naveze Kardelj-Kidrič, odklonjena in počasi izrinjena«. Dejansko je šlo za skupino posameznikov, ki sta jo kot skupino opredelila »le negativen odnos neke druge, tesneje povezane skupine« ter »samostojnost mišljenja in delovanja glede na vpliv Kidriča in Kardelja« (str. 71, 76). V ta krog sta nedvomno sodila še Dragotin Gustinčič in Ivan Regent ter mogoče še Stane Kraševac ter zakonca Jože in Marija Vilfan. Avtor predstavi partijsko pot omenjene skupine ter njihovo postopno odrivanje od vpliva in odločujočih pozicij v organizaciji. Pri Prežihu posebej opozori na njegovo delo v Parizu leta 1937, kjer je skupaj z Josipom

Brozom - Titom vodil politične in organizacijske posle KPJ. Prežih, ki »ni imel voditeljskih ambicij«, je s Titom korektno sodeloval, »nista se pa vedno najbolje razumela ali prijateljsko povezala« (str. 71, 78). Avtor spominja še na Prežihovo aretacijo v Ljubljani januarja 1943, njegovo zavrnitev predsedovanja slovenski državi pod nemškim nadzorom po kapitulaciji Italije septembra 1943 in kasnejšo internacijo v Sachsenhausnu in Mauthausnu. Oris Prežihovega političnega delovanja sklene z opozorilom, da so pri pripravi za t. i. dachavske procese iz jugoslovanskega zveznega ministrstva za notranje zadeve leta 1947 posebej zahtevali obremenilno gradivo za Prežiha. Omenjeno zahtevo je slovenski notranji minister Boris Kraigher pospremil s komentarjem, »da glede Kuharja po njegovem mnenju ni dovolj materiala za sum. Kaže, da so ga zaradi literarnega ugleda in bolezn pustili, da je umaknjen v rodnem kraju na Koroškem umrl zaradi bolezni, ki jih je prinesel iz koncentracijskih taborišč.« (str. 79–80)

Posebej s Prežihovo partijsko potjo pa bralca podrobno seznanja dr. Vida Deželak Barič. V svojem prispevku *Politični vzpon in zaton Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca v Komunistični partiji Jugoslavije v tridesetih letih* (str. 85–106) najprej opozori na Prežihovo partijsko delo v dvajsetih letih. Prežih je namreč pripadal pionirski generaciji slovenskih komunistov, saj se je v komunistično gibanje vključil neposredno po ustanovitvi Komunistične stranke na Slovenskem, to je 1. maja 1920, ko je bila na njegovo pobudo ustanovljena organizacija KSS v Guštanju (Ravnah na Koroškem). Organizacija je bila zelo dejavna, med drugim je vzdrževala ilegalne poti za prehod komunistov in komunistične literature prek državne meje. Dejavnost koroških komunistov je leta 1926 nadgradilo oblikovanje koroškega partijskega okrožja, katerega sekretar je bil precej časa Prežih. Okrožje je sodilo med najmočnejša in najbolje organizirana na Slovenskem, kar je bila nedvomno tudi posledica Prežihovega dela, ki je istega leta postal član širšega pokrajinskega vodstva KPJ za Slovenijo in bil med delegati III. kongresa KPJ na Dunaju. Prežih je v domovini deloval do leta 1930, ko se je moral umakniti v tujino, kjer je leta 1931 prevzel delo kmečkega inštruktorja pri Profinterni v Berlinu, naslednje leto pa je bil vključen v delo pri CK KPJ na Dunaju, kjer je urejal skupno glasilo CK KPJ in CK KPI *Delo*, se poglobljal v slovenski narodni problem (iz tega časa izvira njegova znana brošura *Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda* : program in zahteve Slovenskega Nacionalnega Revolucionarnega gibanja, Dunaj 1933) in opravljal še vrsto drugih nalog. Leta 1934 se je preselil v Pariz, kjer je urejal *Delo* do konca leta 1935. Avtorica opozarja, da se je v tem času začel Prežihov politični vzpon v KPJ. Avgusta 1934 ga je CK KPJ vključil v delegacijo jugoslovanske partije za VII. kongres Kominterne (1935), na IV. državni konferenci KPJ decembra 1934 v Ljubljani je bil izvoljen za namestnika oziroma kandidata za člana CK KPJ, poleti 1935 je začel delovati politbiroju CK KPJ, v začetku leta 1936 pa je začel prevzemati naloge organizacijskega sekretarja CK. Ko je v letih 1937–1939 ponovno bival v Parizu, je začel tesno sodelovati z Josipom Brozom - Titom. Avtorica na podlagi skrbne razčlenitve delovanja CK KPJ v tem času ugotavlja, da sta bili Titova in Prežihova pozicija v stranki »v nekem trenutku /.../

morda precej izenačeni, s svojim zavzetim delovanjem in ob odsotnosti izrazitejših lastnih ambicij pa je v končnem razpletu tudi on prispeval k popolni Titovi uveljavitvi in delno morda tudi k temu, da Kominterni ni razpustila jugoslovanske partije» (str. 92). Prežih je v omenjenih letih Tita nadomeščal v času njegove odsotnosti, vzdrževal zvezo s Kominterni in organizacijami v Jugoslaviji ter Titom in Kominterni in opravljal zahtevno vodenje pariškega centra, ki je za KPJ še naprej ostajal zelo pomemben. Konec leta 1938 oziroma v letu 1939 se je Tito od Prežiha, ki mu je »postal resen konkurent« (str. 96), oddaljil, to pa je pomenilo tudi njegovo politično odstranitev. Avtorica ob opozorilu, da niso znana kakšna bistvena idejnopolitična razhajanja med Prežihom in Titom, kot možne vzroke za Titovo ravnanje navaja, da bi bil Prežih, če bi ga pritegnili v vodstvo KPJ, ob Titu najstarejši komunist in je bil že zaradi tega morda moteč. Morda tudi ni bil primeren zaradi socialnega porekla (kmet) ter posluha za kmečko problematiko in ne le za potrebe industrijskega proletariata, morda zaradi Titovih dvomov o njegovi politični trdnosti, za kar pa ni ponudil prepričljivih argumentov, morda ga Tito ni sprejemal s povsem osebnega stališča (Prežih je znal biti zelo neugoden v svoji neposrednosti), najbrž pa se je »nabrlo kar nekaj medsebojnih zamer, ki jih je neizogibno porodila ilegala« (str. 103). Tito je svoj spremenjen odnos do Prežiha – pred tem ga je aprila 1938 v pismu generalnemu sekretarju Kominterne Georgiju Dimitrovu označil kot predanega in požrtvovalnega funkcionarja KPJ, tistega, ki mu je »v težkih trenutkih /.../ tudi največ pomagal« (str. 96) – pokazal v karakteristiki, napisani 4. oktobra 1939 za potrebe kadrovske komisije pri Kominterni. V njej je skozi »spretno doziranje 'napak' v navidezno objektivnost« (že omenjeni pomisleki glede Prežihove politične trdnosti in druge navedbe, ki pa jih ni podkrepil z ničimer), »utemeljil svojo odločitev o nadaljnji Kuharjevi politični usodi in s tem to vprašanje uredil tudi pred Kominterni« (str. 101). V sklepnem delu karakteristike namreč pravi, da je Prežih »danes eden najboljših pisateljev v Sloveniji. /.../ Sledi bistveno sporočilo /.../, ki se glasi: 'CK KPJ ga je odstavil s položaja v Parizu s tem, da legalno pojde v domovino, da bi se ukvarjal z literarnim delom.'« (str. 102) Prežih se je v domovino vrnil novembra 1939, kjer je zaradi kompromitiranosti ostal v ilegali in tudi partijsko izoliran ter se je posvetil književnosti. V takem odnosu do KPJ oziroma KPS je ostal do napada na Jugoslavijo, pri čemer je »šlo za klasično odrinjanje odvečnih, neprimernih ljudi« (str. 103). To se je pokazalo tudi na III. konferenci KPS na Vinjah junija 1940, ko ga, čeprav je bil po ustanovnem kongresu KPS aprila 1937 na Čebinah naknadno pritegnjen v CK KPS, vanj niso več vključili.

Prežihovo vlogo in položaj v osvobodilnem gibanju v letih 1941–1945 v prispevku Prežihov Voranc in reševanje mejnega vprašanja med drugo svetovno vojno (str. 107–117) obravnava znanstveni svetnik na INZ in predavatelj na FH v Novi Gorici dr. Bojan Godeša. Opozarja, da je vodstvo slovenskih komunistov kljub zadržkom, ki so izvirali izpred vojne, Prežiha vključilo v delo za osvobodilno organizacijo, in sicer v mejni odbor pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte. O delu tega odbora se v strokovni literaturi po vojni sprva ni pisalo, njegov obstoj pa je na

podlagi podatkov, ki mu jih je osebno zaupal dr. Fran Zwitter, leta 1966 prvi razkril dr. Janko Pleterški. Vzrok, da mejnega odbora prva leta po vojni niso posebej poudarjali, je bil najbrž v tem, da v njem ni bilo kakega tesnega sodelavca vodstva KPS. Kot opozarja avtor, so poleg tega komunisti od jeseni 1941 do februarja 1942 trdili, »da je danes čas osvobodilne akcije, ne pa čas za 'načrte' o bodočnosti« (str. 109). Stališče so kasneje zaradi razpleta mednarodnih dogodkov v letu 1942 spremenili in se pri tem oprli na ugotovitve, ki so jih medtem oblikovali v mejnem odboru pri IO OF. Ta je pod Prežihovim vplivom zagovarjal načelno etnično stališče, ki je v Združeno Slovenijo zajemalo tudi vse v zadnji imperialistični dobi potujčeno ozemlje. To stališče so z geografskega, kulturnozgodovinskega in gospodarsko-prometnega vidika strokovno utemeljili dr. Anton Melik, dr. Fran Zwitter in dr. Črtomir Nagode. Prežih je ob tem svoje poglede na mejno vprašanje predstavil tudi v brošuri O slovenskih mejah, ki jo je pod psevdonimom Pavle Vilhar pripravil septembra 1942. »Besedilo (je) nastalo, kot je ugotovil Zwitter, na podlagi gradiv in pogovorov v odboru za meje.« (str. 112) Prežih je brošuro napisal samostojno, ne da bi se posvetoval z vodstvom osvobodilnega gibanja, kar je ostro kritiziral Edvard Kardelj. Že decembra 1942 pa je prišlo do zasuka, saj je tedaj CK KPS svoje stališče o konkretizaciji slovenskih mejnih zahtev utemeljeval s popolnoma enakimi razlogi in argumenti, kot so bili zapisani v Prežihovi brošuri. Avtor svoj prispevek sklene z ugotovitvijo, da je bila Prežihova vloga pri sprejetju takšnega stališča CK KPS predvsem v tem, »da je bil Voranc s svojim delovanjem v odboru za meje in predvsem z napisano brošuro osrednji povezovalni člen in posrednik med stališči strokovnjakov in vodstvom slovenskih komunistov« (str. 114). V tej pomembni vlogi pa se je znašel bolj zaradi spleta okoliščin, kot pa da bi bil zanj predviden. Svojo brošuro je napisal na lastno pest, njen izid pa je bil sprva celo prepovedan.

Večplastno monografsko predstavitev Prežihovega življenja in dela zaokrožajo štiri poglobitve v njegovo delovanje in spomin nanj v času po drugi svetovni vojni. V prvi, Publicistično in literarno delo Prežihovega Voranca in povojna avstrijska Koroška (str. 119–131), se sodelavec Inštituta za slavistiko Univerze v Gradcu dr. Andrej Leben posveti Prežihovemu odnosu do Koroške. Predstavi Prežihovo zgodnje literarno zanimanje za socialne in narodnostne stiske koroških Slovencev pred prvo svetovno vojno, njegovo politično publicistično dejavnost ob koroškem plebiscitu, tematiziranje življenja Slovencev na Koroškem v literarnem ustvarjanju med svetovnima vojnama, obravnavanje slovenskega narodnega vprašanja v okviru komunističnega in narodnoosvobodilnega gibanja ter politično, publicistično in literarno zavzemanje za koroške Slovence po drugi svetovni vojni; Prežih je z njim »poskušal apelirati na zgodovinsko zavest, gojiti regionalno koroško slovensko identiteto ter kolektivni, kulturni in politični spomin, ki v celoti gledano zajema čas od Karantanije do partizanskega odpora« (str. 124). Avtor ob tem opozarja še na Prežihove neobjavljene politične članke o koroškem vprašanju iz časa po vojni in ob tem meni, »da je Prežih od leta 1948 naprej naletel na težave, kadar se je hotel oglasiti v zvezi z mejnim vprašanjem« (str. 126). Prispevek sklene z razčlenitvijo

sprejemanja Prežihovih del na avstrijskem Koroškem po njegovi smrti. Le-to je z njihovimi objavami v slovenskem in nemškem jeziku ter gledališkimi postavitvami neprekinjeno teklo do leta 1993, ko se je pokazalo, da je »z družbenimi in političnimi spremembami in samostojnostjo Slovenije očitno postal 'problematičen' ali celo 'politično oporečen' pisatelj«. Očitno je bila »njegova recepcija na Koroškem v dobršni meri ideološko utemeljena in tudi ideološko usmerjena. /.../ Toda v zadnjem času kaže, da prihajajo ravno z avstrijske Koroške nove pobude, ki bodo morda utrle tudi pot novemu, neobremenjenemu branju Prežihovega literarnega dela in novemu pogledu na njegovo politično delo.« (str. 128)

Druga poglobitev v Prežihovo povojno življenje in delo nas seznanja z njegovim položajem v slovenski kulturi po letu 1945. V prispevku Voranc kot predsednik Ljudske prosvete Slovenije (str. 133–146) ga obravnava znanstveni svetnik na INZ in predavatelj na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani dr. Aleš Gabrič. Avtor opozarja, da je bila Prežihu »odrejena vloga pri oživljanju amaterske kulturne ustvarjalnosti« (str. 134), medtem ko je bil, tako kot mnogi stari komunisti, v strukturah novega družbenega reda, kljub poslanskemu mestu v Ustavodajni/Ljudski skupščini DFJ/FLRJ v letih 1945–1950, odrinjen od drugih vzvodov odločanja. Prežih se po besedah njegovega prijatelja in koroškega rojaka Vinka Möderndorferja, potem »ko je bil izvoljen za poslanca v Ustavodajno skupščino FLRJ, /.../ ni čutil zapostavljenega in je bil zadovoljen, da ima mir, da lahko piše in da je lahko na Prežihovem, ker je priraščen k zemlji« (str. 143). Avtor opozarja, da je Prežih svoje delo v Ljudski prosveti (1945–1950) vzel resno. Pri tem je izhajal iz prepričanja, da je treba odstraniti predsodek, »da je umetnost nekaj visokega in nedoumnega za ljudske množice. Danes je treba pokazati, da je umetnost dostopna vsem.« (str. 135) Na tej podlagi je sprva zagovarjal stališče, da je treba pobudo v kulturnem delu prepuščati organizatorjem dela na terenu, Ljudska prosveta pa naj bi bila predvsem servis, ki bi s posvetovalnico in izposojevalnico omogočala kar najkakovostnejše delo amaterskih kulturnih društev. Prežihovi usmeritvi pa je nasprotoval načelnik agitpropa CK KPS Dušan Pirjevec - Ahac, ki je uveljavil ozek in v pomanjkanju dialoškega posluha utemeljen idejni pogled na amatersko kulturno ustvarjalnost. Le-to naj bi izvajali le po direktivah, »odločili so se za politiko zelene mize«, je nove razmere v kulturni politiki 2. januarja 1947 v pismu predsedniku slovenske vlade Mihi Marinku označil Prežih. Od leta 1946, ko je »njegovo prvotno agilnost zaustavil cenzorski aparat vladajoče komunistične stranke«, Prežih ni imel več vpliva na kulturnopolitično usmeritev Ljudske prosvete Slovenije in je sledil kulturnopolitični usmeritvi, ki jo je začrtal agitprop CK KPS. Kot pravi avtor, je ravnal kot »disciplinirani komunist, ki je pripravljen lastne poglede in cilje zavestno podrediti 'višjim ciljem' oziroma direktivam nezmotljivega vodstva«. O tem je Prežih v že omenjenem pismu Marinku zapisal takole: »Če CK /.../ potrebuje tako ime, kakršnega imam jaz, za predsednika Lj. Prosvete, sem seveda vedno ž njim na razpolago kot partijec, ali prave odgovornosti pa ne morem nositi.« (str. 140) Prežihova vizija ljudske in ne, kot je dejal, »državne tipizirane kulture« (str. 137), se ni uresničila, ob njegovi smrti pa jo je obšel tudi podpredsednik Ljudske prosvete

Slovenije France Bevk, ki je na pogrebni slovesnosti »govoril večinoma o Prežihovem pisateljskem delu. Kot da ne (bi) bilo kaj dosti za povedati tudi o tej epizodi v njegovem življenju.« (str. 144)

Prežihovo družbeno dejavnost ob »'zamrznjeni' politični karieri« (str. 149) obravnava tudi dr. Danijel Grafenauer, asistent z doktoratom na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. V prispevku Lovro Kuhar - Prežihov Voranc kot predsednik Kluba koroških Slovencev v Ljubljani v letih 1946–1950 (str. 147–170) predstavlja njegovo zavzemanje za koroške Slovence v okviru omenjenega kluba, kjer je videl »priložnost lastne uveljavitve in uresničitve tistih narodnostnih idealov, za katere si je prizadeval že od svojega 16. leta starosti« (str. 149). Prežihu so namreč bile nekatere stvari »stvar srca« in tudi ponovna zahteva, da se slovensko etnično ozemlje na Koroškem priključi k Jugoslaviji, »je bila zanj stvar srca, ponosa in predvsem pravice« (str. 147). Avtor podrobno obravnava Prežihovo predsedovanje klubu, potem ko predstavi delovanje koroških prebežnikov v jugoslovanski Sloveniji po letu 1920 in ustanovitev Kluba koroških Slovencev v Ljubljani leta 1928. Poudarja, da v svojem delovanju nasproti koroškim rojakom ni bil politično ozek, saj je vse napore usmeril v ugodno rešitev koroškega vprašanja. Pod njegovim predsedovanjem so organizirali propagandna zborovanja, pripravljali prispevke in elaborate o razmerah na Koroškem, pošiljali spomenice in resolucije na uradna mesta v Jugoslaviji (in tudi predstavnikom mednarodne konference o avstrijskem vprašanju v Londonu) ter vzbudili široko zanimanje za koroško vprašanje v Sloveniji in Jugoslaviji. Prežih je ob tem menil, da so jugoslovanske možnosti za priključitev delov Koroške po koncu druge svetovne vojne realne in več kot upravičene, živel pa je tudi v zmotnem prepričanju, da bo k ugodni rešitvi koroškega vprašanja odločilno prispevala ZSSR. Optimistični pogled na ugodno rešitev koroškega vprašanja ga ni zapustil do konca. Še ko je bil neozdravljivo bolan, je verjel, da bo Koroška priključena k Jugoslaviji najmanj do Drave.

Zadnja poglobitev v Prežihovo življenje in delo nas seznanja z ohranjanjem spomina nanj in na njegovo literarno zapuščino na Koroškem v času po drugi svetovni vojni. V prispevku Prežih v domačem kraju (str. 171–181) ga izčrpno predstavlja mag. Majda Kotnik - Verčko, vodja Enote za delo z uporabniki in upravljanje knjižnične zbirke v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Avtorica opozarja na različne vidike ohranjanja spomina na Prežiha: na prvotno Prežihovo spominsko sobo na Preškem vrhu, ki jo je uredila njegova vdova Marija, Prežihov spominski muzej (t. i. Prežihovo bajto, ki je osrednji kraj ohranjanja spomina nanj in med najbolj obiskanimi spominskimi domovi slovenskih pisateljev), Prežihovo sobo v Koroški osrednji knjižnici dr. Franca Sušnika na Ravnah, likovne in kiparske upodobitve Prežiha ter ilustracije njegovih del, Vorančevo pot (kulturno transverzalo po postajah Prežihovega življenja v rojstnih Kotljah), poimenovanje kulturnih dejavnosti, vzgojnih in izobraževalnih ustanov ter prometnice na Koroškem po Prežihovem Vorancu, raziskovalce Prežihovega življenja in dela s Koroške ter simpozije in kulturne prireditve, ki so jih na Koroškem pripravili v spomin na Prežiha. V sklepu svojega prispevka upravičeno poudarja, da »domači kraj dostojno ohranja

spomin na Prežiha in njegov rod. Pomembno vlogo pri tem prizadevanju imata obe osrednji koroški kulturni instituciji – Koroški pokrajinski muzej Ravne in Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika.« (str. 180)

Prispevek o vpetosti Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca v spomin koroškega človeka po drugi svetovni vojni zaključuje najnovejšo predstavitev enega najvidnejših slovenskih patriotov, literarnih ustvarjalcev in pomembnih političnih mož 20. stoletja. Predstavitev, ki jih je bilo doslej že mnogo – ob tej priložnosti naj spomnimo le na tovrstno temeljno dejanje – Prežihovo Zbrano delo (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962–1990), raziskovalno izjemno tehtno podprto z opombami Draga Druškoviča –, je v glavnem plod prizadevanja današnje srednje in deloma starejše raziskovalne generacije. Njuni predstavniki so na podlagi svojih najnovejših raziskovalnih spoznanj (pri tem izstopajo izsledki iz gradiva nekdanjega Zgodovinskega arhiva CK ZKS, gradiva nekdanjega Republiškega sekretariata za notranje zadeve in gradiva Ljudske prosvete Slovenije, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije) pomembno prispevali k izostritvi védenja o Prežihovem življenju in delu. To je še toliko bolj pomembno, ker bosta bogastvo in razgibanost Prežihovega delovanja še dolgo vznemirjala široko raziskovalno pozornost, kar dobro dokazuje tudi pričujoče monografske delo.

Jurij Perovšek

Peter Pirker, Gegen das »Dritte Reich«. Sabotage und transnationaler Widerstand in Österreich und Slowenien 1938–1940. Kitab-Verlag. Klagenfurt-Wien, 2010, 280 str., ilustr.

Leta 2009 je politolog Peter Pirker Univerzi na Dunaju predložil v potritev svojo obsežno disertacijo »'Most difficult to tackle': Intelligence, Exil und Widerstand am Beispiel der Austrian Section von SOE«. Študija je bila 2009 nagrajena s priznanjem Herberta Steinera in 2010 s priznanjem German Association for the Study of British History and Politics.

Avtor v delu raziskuje dejavnosti britanskega prevratniškega, podtalnega vodenja vojne proti silam osi v drugi svetovni vojni, s posebnim poudarkom na tistih, ki so bile povezane z Avstrijo. V središču raziskave so dejavnosti nemške in avstrijske sekcije britanske vojaške tajne službe Special Operations Executive (SOE) med letoma 1940 in 1945 s predzgodovino od 1938 do 1940. Pri tem analizira sistematične poizkuse te tajne službe, da bi nacistično Nemčijo napadla na enem izmed njenih središčnih območij, v nekdanji Avstriji. To je nameravala doseči s subverzivnimi sredstvi (sabotažami in z nudenjem podpore notranjemu odporu), s katerimi bi odprla »notranjo, domačo fronto«. V središču pozornosti so dimenzije institucionalnega nastajanja in razvoja avstrijske sekcije, njene politične strategije in

cilji, kopičenje obveščevalnih informacij ter tudi akcije in osebje. Peter Pirker v tej povezavi raziskuje sodelovanje SOE s frakcijami političnega preganstva, judovskimi begunci, z odporničskimi borci in nasprotniki nacizma v Avstriji, z vojnimi ujetniki in dezertjerji iz nemške vojske in akcije v donavskih in alpskih gauih, do katerih je prišlo na podlagi tega sodelovanja. Končno avtor raziskuje še vprašanje, kako so se sodelavci SOE vključili ali so bili vključeni v povojno družbo in kakšne sledi te zgodovine je še mogoče zaslediti v kolektivnem spominu.

Delo temelji na obsežnih arhivskih študijah v National Archives, London (TA), in v Imperial War Museum (IM), prav tako v Londonu. Pri tem je avtor lahko uporabljal arhivske fonde, ki so dostopni šele od nedavna. Nadalje je uporabljal arhive v ZDA,

Nemčiji, Sloveniji in Avstriji, uporabljal pa je tudi zasebne zapuščine in zbirke ter opravil številne pogovore s pričami časa. Že 2004 je objavil spomine Patricia Martina-Smitha,¹ agenta SOE, in leta 2008 tiste Erica Sandersa.² Leta 2010 končno je izšel pri celovski založbi Kitab tisti del disertacije, ki se posebno nanaša na čezmejne aktivnosti na območju Slovenija-Koroška-Štajerska: »Proti 'Tretjemu rajhu'. Sabotaže in transnacionalni odpor v Avstriji in Sloveniji 1938–1940«.³

Za osrednje akcije transnacionalnega odpora tistih let veljajo sabotažne akcije aprila/maja 1940 vzdolž železnice na območju Judenburga na Štajerskem. Gestapo je aktivnosti in aktiviste vodil pod oznako »Železniška sabotažna organizacija na Koroškem in Štajerskem«. Problematike se je že pred dolgimi leti raziskovalno lotil Tone Ferenc.⁴ Sedaj nam je na voljo še specifičen avstrijski pogled, obogaten z novimi viri iz britanskih arhivov.

Proces julija 1941, ki je potekal pred rajhovim vojaškim sodiščem v Celovcu, je bil s svojimi 13 obtoženci največji dotedanji proces pred vojaškim sodiščem v »ostmarki«. Vsega skupaj je bilo šest obtožencev obsojenih na smrt, eden v odsotnosti. Trije izmed justificiranih so bili s Koroške in vsi so imeli slovensko ozadje: Martin

¹ Widerstand vom Himmel. Österreich-Einsätze des britischen Kriegsgeheimdienstes SOE 1944. Wien 2004.

² Emigration ins Leben. Wien-London und nicht mehr retour. Wien 2008.

³ Peter Pirker: Gegen das »Dritte Reich«. Sabotage und transnationaler Widerstand in Österreich und Slowenien 1938-1940. Klagenfurt-Wien 2010.

⁴ Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Ljubljana 1977.

Čermenjak, Franc Knes in Konrad Lipuš. Nadaljnje smrtne obsodbe so bile izrečene proti na Štajerskem živečima Engelbertu Glitznerju in Francu Ivančiču ter njegovemu bratu Antonu, ki je živel v Sloveniji. Zadnji ni bil na doseg gestapa. Poleg smrtnih obsodb so bile v tem postopku, kot tudi v nadaljnjem pred ljudskim sodiščem na Koroškem, izrečene številne dolgoletne zaporne kazni. Anton Tuder, bivši župan pri Mariji na Zilji, je bil sicer oproščen, prišel pa je neposredno zatem v preventivni pripor in je umrl v koncentracijskem taborišču Mauthausen/Gusen. Pomemben posrednik je bil Gregor Gabriel iz Leš pri Šentjakobu v Rožu. Kot piše v svoji avtobiografiji, je vzdrževal stike s koroškimi komunisti kot tudi z aktivisti TIGR-a v Sloveniji, predvsem s celico na Jesenicah, prek katere so končno bili vzpostavljeni stiki s britansko obveščevalno službo.

Kakšno vlogo je dejansko igrala pri teh akcijah britanska obveščevalna služba, dolgo časa ni bilo znano, akcije pa so pripisovali izključno TIGR-u. V zadevni avstrijski oziroma nemški strokovni literaturi domala ni nobenih sledov o teh akcijah. Te »bele lise« se je lotil Peter Pirker. Vendar ne izhaja iz sabotažne serije in ne išče povezav z britansko tajno službo v Jugoslaviji, temveč ubira nasprotno pot.

V središču njegove raziskave je sekcija D Secret Intelligence Service (SIS, MI6), torej britanske obveščevalne službe za tujino. Ta institucija je bila tista, ki je aprila 1938 kot odziv na t. i. anšlus Avstrije v Evropi načrtovala subverzivno mrežo proti nacistični Nemčiji, s čimer je postavila usmeritve za ustanovitev SOE (Special Operations Executive) poleti 1940.

V prvem poglavju (Vojna v senci tajnih služb) Pirker obravnava delovanje SIS v tridesetih letih v Avstriji. Raziskuje njeno osebje, stike in aktivnosti. 1938/39 je prišlo znotraj SIS do nekaterih incidentov, ki so zahtevali novo usmeritev subverzivnega dela. Tako je bila avgusta 1938 zaradi ovaduha razkrita mreža agentov na Dunaju, novembra 1939 pa sta bila iz nizozemskega obmejnega mesta Venlo s silo odpeljana v Nemčijo dva vodilna sodelavca britanske tajne službe, ki so ju nato deportirali v koncentracijsko taborišče. Za spodbujanje notranjega odpora v tretjem rajhu je bila končno vzpostavljena sekcija D (D je oznaka za destrukcijo, uničenje) in od marca 1939 je potekala faza preizkušanja »na bojišču«. Temu je botrovalo prepričanje, da povsem agresivna politika nemškega vodstva nujno zahteva sabotaže in posebno vodenje vojne. Osebje sekcije D so sestavljali poslovneži, novinarji, pregnanci, begunci in lokalni nasprotniki nacizma. Iz nevtralnih držav naj bi jedro nemškega rajha vznemirjali s politiko stalnih vbodljajev in ga tako destabilizirali. Kot glavni cilji so se ponujale mednarodne prometne poti. Drugače kot MI/R (Military Intelligence Research), ki je razvijal načrte, kako bi se dalo na zasedenih ozemljih Nemčijo premagati z gverilsko taktiko, je bil cilj sekcije D boj proti Nemčiji še pred njeno širitvijo. V svoji analizi Pirker izčrpno obravnava tudi aktivno osebje sekcije D v Jugoslaviji.

Drugo poglavje ima naslov »Avstrija v središču«. V njem Pirker raziskuje vlogo Avstrije v konceptih novonastalih britanskih tajnih organizacij in težave, ki so se pojavile pri načrtovanem sodelovanju z avstrijskimi nasprotniki nacizma v begunstvu in na domačih tleh.

Tretje poglavje je namenjeno najaktivnejšemu področju dejavnosti sekcije D, namreč Jugoslaviji oziroma Sloveniji. Slovenija je pri tem služila kot baza za širitev subverzivnih akcij v Avstriji. Pri tem je igral pomembno vlogo avtohtoni nacionalnoliberalni antifašistični odpor, ki je bil organiziran v organizaciji TIGR. Stiki s TIGR-om so bili, kot piše avtor, deloma vzpostavljeni s pomočjo jugoslovanske protiobveščevalne službe. Nadalje zelo natančno obravnava tudi vojno med britanskimi in nemškimi obveščevalnimi službami, v kateri je bil cilj britanske strani omejiti nemško prevlado v Jugoslaviji. V središču njegove raziskave je skupina, ki jo je ustanovil Ferdo Kravanja, za njim pa je delo nadaljeval Alois Knes. Avtor opiše, kako so jo razkrili agenti protiobveščevalne službe nemške vojske. Posledično je prišlo do posegov RSHA in do preoblikovanja vlade v Jugoslaviji, kjer so pripravili številne antifašiste in izgnali vodilne britanske sodelavce sekcije D. TIGR je bil tako rekoč povsem razbit.

Pirkerjev cilj je bil pokazati, da atentati v Judenburgu s svojo minimalno povzročeno materialno škodo niso bili le majhen lokalni dogodek v odporu, temveč da so imeli globoke politične posledice. Odkritje in razbitje podtalne mreže sekcije D v Jugoslaviji se je začelo s poizvedovanji gestapovskih in protiobveščevalnih služb na Koroškem in Štajerskem.

V sklepnem poglavju avtor obravnava sodne postopke v Avstriji pred rajhovim vojaškim sodiščem v Celovcu in pred ljudskim sodiščem ter pred dunajskim višjim deželnim sodiščem kot tudi v Italiji pred posebnim vojaškim tribunalom v Trstu. V epilogu razmišlja, kako sta Avstrija in Slovenija po 1945 ravnali z borci in borkami odpora in v kakšnem obsegu so dogodke obravnavali pravno, politično in kulturno v okviru posameznega družbenega okvira. Na koncu ponuja strežnitveni sklep, da je bila v obeh primerih zgodovina tega odpora po letu 1945 iz zgodovinske zavesti izbrisana še drugič.

V Sloveniji, tako meni Pirker, je bil TIGR kot liberalnonacionalna antifašistična organizacija, ki je sodelovala z Zahodom, v socialistični pripovedi o osvobodilnem boju zamolčan. V Avstriji pa so bivši nacionalsocialisti in nemški brambovci, ki so po razmeroma kratki fazi denacifikacije spet zasedli ugledne družbene položaje, poskrbeli, da so imena borcev odpora ostala izbrisana. Šele v zadnjem času je bilo raziskano tudi to poglavje zgodovine. Medtem ko so bili v Sloveniji aktivisti TIGR-a že 1997 uradno rehabilitirani in je bil njihov prispevek v boju proti nacionalsocializmu priznan, je Avstrija za rehabilitacijo potrebovala še 12 let, saj so sodbe nemškega vojaškega sodstva razveljavili šele leta 2009.

Pričujoče delo dopolnjujejo številne fotografije, obsežen znanstveni dodatek in imensko kazalo.

Brigitte Entner

Michael Koschat, Braune Flecken im Ortsbild. Die Abwehrkämpferdenkmäler in St. Jakob/Št. Jakob und Rosegg/Rožek. Anmerkungen zum historisch-ideologischen Kontext und Gedanken zur Kärntner Gedächtniskultur und Erinnerungspolitik. Hermagoras Verlag / Mohorjeva založba. Klagenfurt/Celovec, 2010. 231 str.

Po dveh krajših prispevkih, objavljenih v koledarjih Mohorjeve družbe v Celovcu v letih 1997 in 2009, je Michael Koschat sedaj objavil monografijo o zgodovini dveh spominskih obeležij na območju Roža. Brambovski spomenik v središču Šentjakoba v Rožu je postavila Koroška domovinska zveza (Kärntner Heimatbund) in ga odkrila septembra 1937, torej v času avtoritarne stanovske države, z drugim v Rožeku – prav tako na centralnem prostoru – pa je že odkrito proslavila svoj do tedaj prikriti cilj priključitve Avstrije nemškemu rajhu. Koschat z viri nazorno dokumentira, da so omenjena organizacija in njeni vodilni eksponenti na deželni in na občinski ravni ves čas delovanja poznali predvsem ta cilj in ga skušali s sistematičnim podtalnim delom uresničiti. Nadaljnji prioriteten cilj te organizacije, o katerem pa Koschat v razpravi ne piše, je bil, da čim hitreje in čim bolj dosledno germanizira slovensko prebivalstvo na Koroškem. Pri uresničevanju tega so ji pomagali številni učitelji – od ljudskošolskih do gimnazijskih –, ti pa so bili tudi glavni agitatorji Koroške domovinske zveze in njenih domovinskih krožkov (Heimatkreise). Njen vmesni etapni cilj pa je bil, da slovensko prebivalstvo čim prej »odtují Ljubljani«, kar je skušala doseči z glasilom *Koroška domovina*. Ta list je izhajal od leta 1920 naprej; v letih 1926 do 1934 je mogel izhajati le z izdatno podporo Urada zveznega kanclerja na Dunaju.

Čeprav Koschat raziskuje časovno sorazmerno kratko obdobje koroške zgodovine na geografsko ozkem območju, lahko bi govorili tudi o novejši krajevni zgodovini Šentjakoba v Rožu in Rožeka, ga raziskovalna zavzetost končno popelje do širše in predvsem temeljite analize političnih dogajanj v stanovski državi in v času od marca 1938 do 1945 ter v letih po drugi svetovni vojni. V zvezi s tem zadnjim obdobjem razpravlja predvsem o denacifikaciji in o novi funkcionalizaciji (metamorfози) obeh spomenikov, za kar so si prizadevale elite druge avstrijske republike in ob tem popolnoma zatajile genezo obeh spomenikov in njune funkcije v času nacizma. Na primerih nekaterih nosilcev domovinske zveze vzpostavlja tudi povezavo z zgodovino Jugoslavije oziroma Slovenije,

saj so nekateri izmed teh vodilnih članov zveze pozneje zasedli vidne položaje v okupatorski administraciji zasedenih območij Gorenjske in Mežiške doline. Zanimivo je, da povojna angleška uprava, in za njo avstrijska, nista veliko spraševali te ljudi glede njihovih dejavnosti na zasedenih območjih, kar je očitno znatno olajševalo in pospeševalo njihovo ponovno vključitev v avstrijski povojni družbeni sistem. Na temelju Koschatovih ugotovitev bi celo lahko sklepali, da je bilo internacijsko taborišče v Wolfbergu, kjer so bili zaprti, njihova pripravnica za povojne poklicne kariere.

V uvodu avtor razmišlja o obeh spomenikih kot simbolih nemškonacionalne ideologije in tradicije kulture spominjanja na Koroškem. Na to ideologijo in tradicijo se je zelo preračunljivo pri svojem političnem nastopanju navezoval deželni glavar Jörg Haider, kar Koschat ponazarja na primerih Haiderjevega govora ob sedemdesetletnici postavitve spomenika v Šentjakobu in njegovih volilnih nastopov leta 2006. V Šentjakobu je v svojem govoru poudaril, da bo dežela svobodna, če bo nemška. V okviru volilnih nastopov pa ponovno govoril o Koroški kot nemški deželi. Besedni spodrsaljaji, ki se jih je privoščil, so bili namenjeni medijem in njegovem stremljenju, da je javno neprestano navzoč, pa naj si bo to s pozitivnim ali negativnim predznakom. Taka politika pa niti ni bila neznana vodilnim v drugih koroških strankah druge avstrijske republike. Koschat v tej zvezi opozarja na nekatere zelo preračunane izjave socialdemokratskega deželnega glavarja Leopolda Wagnerja. Koschat ne omenja znane Wagnerjeve ugotovitve, da je uspešno in zelo lahko zajahal »nacionalno kljuse«, da pa ne ve, kako bi se z njega spravil. Besede so bile namenjene pomiritvi slovenskih članov stranke. Na lokalni šentjakobski ravni bi v to kategorijo uvrstili pisanje Bruna Burchharta, ki je v uradnem občinskem listu ponovno zapadel popolni amneziji, ko je povečeval pobudnike spomenika in jih skušal prikazati kot velike avstrijske patriote. Pri tem je prezrl, da je mogoče številnim vodilnim brambovcem dokazati ne le njihovo bližino z nacizmom, temveč da je za mnoge mogoče brez pridržkov povedati, da so bili »ilegalci«, člani nacistične stranke že dolgo pred »anšlusom« Avstrije nemškemu rajhu. Koschat natančno poroča o njihovih karierah v ilegalnem času in po »anšlusu«.

Šentjakobsko občino že vsa povojna leta vodijo socialdemokratski župani, ki se takemu prikazu občinske zgodovine niso upirali. Avtor v bistvu potrjuje številne ugotovitve slovenskega zgodovinopisja, ko razpravlja o tem, da je bila Koroška domovinska zveza prikrita organizacija nacistične stranke. Nacisti so se infiltrirali v številna društva, v prvi vrsti podružnice nemškega šulverajna, südmarke, turnerje, moška pevstva društva in gasilska društva. S pomočjo teh društev so želi uspehe pri volitvah na občinski in deželni ravni. O vsem tem je že v času prve republike neprestano pisal tednik *Koroški Slovenec*. Na primeru odkritja šentjakobskega spomenika 5. septembra 1937 je to zaznal celo krščansko-socialni dnevnik *Kärntner Tagblatt*. Koroška domovinska zveza je v drugi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja organizirala svoje podružnice, tako imenovane »hajmatkrajse« in jih dala na voljo ilegalnemu delu nacistične stranke. Koschat navaja spomenico koroške deželne vlade »Koroška v velikonemškem prostoru«, ki jo je sestavila kmalu po »anšlusu«

in v kateri je domovinska zveza določno omenjena kot »prvi poskusni objekt«, da se dejavnost legalnih nacionalnih društev – kot so to predlagali koroški nacistični voditelji – »vpreže v ilegalno delo stranke. /.../ V njegovih domovinskih krožkih /.../ so se organizirali ilegalni člani stranke in prireditve so bile na zunaj srečanja domovinske zveze, v resnici pa zborovanja stranke. Slavnost ob razkritju spomenika padlim brambovcem v Šentjakobu v Rožu 5. 9. 1937 je tudi dokazala, da je tudi na tak način mogoče v velikem slogu izpeljati prikrita prireditve NSDAP. Podobno prikrito delo stranke se je skušalo izpeljati tudi s pomočjo pevskih društev in društev turnerjev.« (str. 44 in 47)

Michael Koschat glede geneze spomenikov metodološko ubira enako pot. Na temelju izjemno dobrega poznavanja arhivskih virov in ob upoštevanju poročanja tiska razpravlja o pripravah za postavitve spomenikov, zelo skrbno riše delo glavnih pobudnikov in njihovo vključenost v občinske strukture, lokalne strukture »civilne družbe« ter vpletenost v ilegalno nacistično stranko. Poroča o poteku obeh slavnostnih prireditev, glavnih govornikov in nastopih kulturnih skupin ter o sodelovanju oboroženih formacij. Analizira zgodovino legalne in ilegalne nacistične stranke na ravni obeh občin in jo poveže z njenimi glavnimi predstavniki. V šentjakobskem primeru nakaže odziv slovenskega tiska, pri čemer se omejuje na *Jutro*. Glede poročanja tega lista so bili na Koroškem prepričani, da je bil avtor prispevkov domačin. Zanimivo je, da Koschat ne upošteva poročanja tednika *Koroški Slovenec*, ki je o nastajanju in odkritju spomenika večkrat obširno poročal. Več pozornosti namenja funkcionalizaciji spomenika v nacističnem času. Za nacistično stranko je spomenik takoj postal – zaradi dominantne lege in prosta pred njim – prizorišče raznih manifestacij. Že 7. aprila 1938 je pred njim govoril novi deželni glavar Pawlowski in pozival, da prebivalstvo potrdi pri glasovanju že izvedeni »anšlus«. Nagovoril je tudi Slovence in menil, da se jim bo godilo bolje kot v propadli Avstriji. Navzoči so bili tako rekoč vsi pobudniki postavitve spomenika, vendar ne več kot ilegalni pripadniki nacistične stranke, temveč v svojih novih funkcijah na občinski in okrajni ravni. Ideologija »obrambnega boja« in prireditve ob obletnicah plebiscita so postale sestavni del nacionalsocialistične propagande. Te obletnice so praznovali zdaj letno pred šentjakobskim spomenikom. Leta 1940 je okrajni vodja Pachneck zaznal v bojih in plebiscitu celo »prvo vzplapolanje nacionalsocialistične revolucije na Koroškem« (str. 101). Leta 1944 je občina trg pred spomenikom poimenovala po Karlu Eglseerju, generalu gorskih lovcev, ki se je ponesrečil ob neki letalski nesreči na Štajerskem. V času obrambnih bojev je bil komandant rožeškega območja. Ob priložnostni slavnosti je govoril Alois Maier-Kaibitsch, ki je spominjal na to, da je bil stotnik Eglseer slavnostni govornik pri odkritju spomenika. Potem je govoril o novih bojih, ki prihajajo z vzhoda, in navzoče rotil, naj v njih vztrajajo do končne zmage, sklenil pa z besedami Eglseerja: »Ta dežela, ta Koroška, naša domovina ostane svobodna in nemška.« (str. 110)

Po drugi svetovni vojni je nekaj desetletij okoli brambovskega spomenika zavladal vsaj navidezni mir, kar bi lahko sklepali na temelju zapisanega v knjigi. Prireditve niso izzvale večje pozornosti javnosti. Avtor namreč nič ne piše o tem, kako

je občina praznovala v desetletjih po vojni deseti oktober in kakšne so bile ob tem prazniku šolske prireditve. Ti vprašanji bi vsekakor zaslužili posebno poglavje.

Večjo pozornost javnosti je spomenik dobil ob napovedani zaprisegi rekrutov avstrijske vojske beljaške garnizije, ki naj bi potekala prav na tem kraju leta 1987. Državni poslanec Karel Smolle je interpeliral v dunajskem parlamentu in nakazal genezo spomenika. Nanj se je takoj vsul plaz raznih očitkov, zavračali so ga poslanci drugih strank, koroški tisk ga je frontalno napadal več tednov, listi pa so odprli prostor številnim žolčnim pismom bralcev. Zanimivo je, da so ga najostreje napadali nekateri, ki danes ponujajo rešitev koroškega vprašanja v skupini, ki se zaveza za soglasje; med njimi je bil najradikalnejši glavni urednik dnevnika *Kleine Zeitung* Heinz Stritzl. Proti koroškemu enoumju Smolle ni imel nobenih možnosti, da bi dosegel da zaprisege ne bi izpeljali. Slavnostni govorniki so se po vrsti in soglasno, kot ugotavlja Koschat, izogibali, da bi s samo besedo omenili razprtije, ki so potekale pred zaprisego, in pravi: »Kolektivno molčanje, amnezija in tabuiziranje kot preizkušena metoda odrinjanja preteklosti torej.« (str. 128)

Odkritje spomenika v Rožeku 14. avgusta 1938 je potekalo že po »anšlusu« Avstrije nemškemu rajhu. Prireditve sama je bila velik politični spektakel, saj je bilo treba proslaviti tudi 100-odstotno glasovanje prebivalcev občine za nemški rajh. Pobudniki postavitve spomenika so imeli lažje delo in ni se jim bilo treba pretvarjati. Nova oblast je storila vse, da je pokazala svojo moč. »Obmejno srečanje«, v okviru katerega je potekala prireditev, je bilo organizacijsko že v rokah nacistične stranke, čeprav je v ozadju postavitve spomenika še agitirala Koroška domovinska zveza. V Rožeku je nacistična stranka delovala od leta 1924 naprej. Glavni zagovorniki postavitve spomenika so bili ilegalni nacisti, ki pa so ob odkritju že imeli oblast. Stranka je tudi tu delovala ilegalno s pomočjo legalnih društev, ki so omenjena že v šentjakobskem primeru. Med glavnimi pobudniki je bil učitelj Max Petutschnig, rojen v Črni, ki je potem nekaj časa učiteljeval v Radovljici in v Mežici. Po vojni je bil zaprt v Wolfbergu, a so ga šolske oblasti kmalu spet reaktivirale. Pred denacifikacijsko komisijo se je hvalil celo s tem, kako vzorno je deloval v Radovljici in da nobenemu Slovencu ni storil krivice. Drugi tak je bil učitelj Walter Unterwelz, ki se je novembra 1938 odlikoval pri pogromu Judov v Vrbi. Kot illegalen nacist je bil dejaven pri pevskih zborih, učiteljsko kariero je seveda nadaljeval v nacističnem času. Tudi on je bil nekaj časa po vojni zaprt v Wolfsbergu, potem pa je bil reaktiviran v koroško učiteljsko službo. Glavni govornik pri odkritju spomenika je bil gaulajter Hubert Klausner.

Spomenik v Rožeku so po drugi svetovni vojni »denacificirali«. Na mesto nemškega orla so pritrldili kovinski križ, tablo, ki je spominjala na »anšlus« in zmagovito glasovanje 10. aprila 1938 v Rožeku, pa so prekrili z imensko spominsko tablo padlim v drugi svetovni vojni. Besedo »Nemčija« v glavnem besedilu so nadomestili z besedo »Koroška«. Morda bi bilo na tem mestu umestno, da bi avtor opozoril, da taka besedna »denacifikacija« ni zadela le tega spomenika, temveč tudi druga dela koroških avtorjev, med njimi tudi zgodovinarjev.

Besedilo Michaela Koschata je vsekakor napeto branje za zgodovinarje in nago-

vorjeno prebivalstvo obeh občin, lahko pa je tudi vzorčen za podobne razprave. V svoji akribični natančnosti je avtor to pot neprekosljiv.

Avguštin Malle

Unsichtbar. NS-Herrschaft: Verfolgung und Widerstand in der Steiermark. Hg. V. Heimo Halbrainer, Gerald Lamprecht und Ursula Mindler. Graz, 2008, Verlag Clio, 312 str., ilustr.

Graška razstava *Nevidno. Nationalsocialistična oblast : preganjanje in odpor na Štajerskem* (Mestni muzej Gradec 16. 9. 2008 –13. 5. 2009) ni bila, nenavadno za avstrijske navade, povezana z običajnimi nacionalnimi dnevi spomina (8. maj in 26. oktober), temveč odprta septembra 2008. Za oblikovanje sta poskrbela društvo *Clio* in *stadtmuseumgraz*. Razstava je temeljila na obširnem raziskovalnem projektu in tudi to lahko ocenimo kot precej neobičajen način. Projekt (raziskavo, razstavo in publikacijo) so financirali tako dežela Štajerska kot tudi mesto Gradec, Fondi prihodnost Republike Avstrije, ministrstvo za znanost, Inštitut za zgodovino in Center za judovske študije Univerze v Gradcu.

Medtem ko je bil pojem *nevidno* v primeru razstave v Salkammergut (*Nevidno. Odpornišvo v Salzkammergut*) navezan izključno na odpor, je veljal v primeru graške razstave in njenega kataloga tako odporu kot tudi nacističnemu preganjanju. Za tem razmislekom je treba videti, da je za avstrijsko spominsko kulturo tako značilni stavek »O tem nič nismo vedeli« konkretno vplival na vprašanje prevzema

odgovornosti avstrijske družbe. Namen oblikovalcev razstave Heima Halbrainerja, Geralda Lambrechta in Ursule Mindler je bil, da z razstavo ta stavek postavijo pod vprašaj. Katere oblike preganjanja so bile vidne, katera dogajanja in zločine nacionalsocializma so ljudje lahko opazili in katerih niso hoteli zaznati? Po drugi strani pa je razstava tematizirala tudi vprašanja vzpostavitve in delovanja nacistične vladavine.

Razstavni katalog je razdeljen na štiri velika področja: anšlus in njegova predzgodovina, teror in preganjanje po nacistični vladavini, odpor Štajercev in Štajerk in ravnanje z nacistično preteklostjo po 1945. Razstavni Katalog ni toliko zbornik znan-

stvenih prispevkov, temveč klasičen razstavni katalog, ki pa vsebuje tudi obširni dodatek z izbrano literaturo na 20 straneh. Znanstveno utemeljeni prispevki so diametralno nasprotni prevladujočemu avstrijskemu zaznavanju zgodovine. Originalni viri in izjave udeležencev skladno utemeljujejo teze, ki jih vzpostavljajo oblikovalci razstave. Številne fotografije navajajo k poglobljenemu branju.

Prvo poglavje tematizira *anšlus* kot součinkovanje raznih dejavnikov, ki imajo svoje korenine tako v političnih in socialnih krizah medvojnega obdobja kot tudi v duhovnih strujah iztekajočega se 19. stoletja. Dogajanja v medvojnem času niso bila, kot prikazujejo razstavljalci, neizbežna cesta enosmernica v smeri »anšlusa«, slišati je bilo tudi opominjajoče in nasprotujoče glasove, ki pa niso prodrli in so zato ostali tudi *nevidni*.

Drugo poglavje *Nacistična vladavina: teror in preganjanje* dokumentira, kako so bile odstranjene do tedaj veljavne družbene norme in vrednote in nadomeščene s kategorijami »narodova skupnost« in »rasa«, kako naj bi se svobodni individuum zliil v rasno definirano »narodovo skupnost«. V ta namen naj bi nacionalsocializem s svojo gosto mrežo organizacij in institucij po eni strani prekvasil vsa področja življenja, po drugi pa naj bi bila integracija v to skupnost dosežena z izključitvijo notranjih in zunanjih sovražnikov. Posamezna podpoglavja govorijo o tistih akterjih, ki so nadzorovali, kdo spada k skupnosti, in ki so tudi sankcionirali. Opozarjajo na izvedene sankcije, naštevajo na Štajerskem obstoječe podružnice koncentracijskih taborišč, govorijo o tistih, ki so bili izključeni in preganjani, in nakazujejo obseg ukrepov arizacije. Pomembno mesto namenjajo prikazu marša smrti madžarskih Judov skozi Štajersko aprila 1945 in tako kažejo, kako vidno je dejansko bilo trpljenje preganjanjih.

Tretje poglavje, namenjeno *Odporu* Štajercev in Štajerk, govori o različnih oblikah odpora. Pri tem avtorji osvetljujejo možne kontinuitete s časom neposredno po t. i. anšlusu, razdrobljenost odpora na posamezne skupine in mesto odpora na Štajerskem v kontekstu avstrijskega. Povezava z individualnimi aktivisti in aktivistkami odpora, predvsem s pomočjo številnih fotografij, pa odpor napravi viden in ga s tem dviguje iz nevidnega. V umetniško oblikovanem podpoglavju so skušali prikazati, da je bil odpor proti nacionalsocializmu na Štajerskem vsekakor *viden*. V umetniškem projektu G.R.A.M. (2008), enajstdelni fotoseriji, so na temelju besednih virov ponazorili različne oblike odpora.

V zadnjem poglavju končno teče beseda o povojni zgodovini, o denacifikaciji in o procesih proti vojnim zločincem, o polovičarskih poskusih odškodovanja in o kulturi spomenikov na Štajerskem.

Brigitte Entner

Unsichtbar. Widerständiges im Salzkammergut. Redaktion und herausgegeben von Klaus Kienesberger u. a. Wien, 2008, Cernin Verlag, 188 str., illustr.

Leta 2008 so se v Avstriji spominjali številnih odločilnih dogodkov. Časovna os 1918–1938–1968 je nudila priložnost za številne regionalne in nadregionalne razstave. Republikli Avstriji je bila v parlamentu namenjena posebna razstava (Republika. Razstava 1918/2008). Dve razstavi, neodvisni ena od druge, v t. i. provinci pa sta bili namenjeni temu, kar ostaja po navadi »nevidno«, in sta tematizirali odpor proti nacističnemu režimu v vseh njegovih odtenkih. Pri tem ni bila v ospredju lastna inscenacija kot v primeru razstave o republiki, temveč zamišljenost in želja, da se ohrani spomin na žrtve nacionalsocialističnega preganjanja. Zvezni deželi Štajerska in Zgornja Avstrija sta se zavestno in ofenzivno zavzeli dolgo odrinjene teme regionalnega odpora, financirali sta ustrezne raziskovalne aktivnosti in obelodanili rezultate z razstavami in spremljajočimi publikacijami. Je le naključje, da imata oba zbornika z razstav naslov *Ne/vidno?* Nevidno – vidno, ti nasprotji sta bistveno znamenovali vsakdanjik odporiških skupin: po eni strani je veljalo, da je treba ostati neviden, po drugi strani pa naj bi njihovo delovanje postalo vidno prav z akcijami. Neposredno po vojni je domači odpor kratek čas tematizirala in poudarjala avstrijska vlada, da bi se funkcionaliziral v smislu Moskovske deklaracije iz leta 1943 kot prispevek Avstrije k lastni osvoboditvi, kmalu pa je bil spet pozabljen in je dejansko postal neviden. Vzrok temu je bil preprost: aktivni odpor in v Avstriji naglo vsiljevana teza žrtve med seboj nista skladna. Da bi se odtegnili soodgovornosti pri nacističnih zločinih, so se morali odpovedati lastnemu spominu na odpor. Tematiziranje odpora še danes sproža odpore. Vprašanje, kako je mogoče nepriznavanje zgodovinske teme, kot je to antifašistični odpor, javnosti predstaviti ustrezno temi

in vsebinsko smiselno, pa izčrpno obravnava recenzirani zbornik zgornjeavstrijske deželne razstave.

Zgornjeavstrijska deželna razstava 2008 *Salzkammergut* je bila zasnovana na prostorsko in vsebinsko decentraliziranem konceptu. Povezovalni element je bilo področje Salzkammerguta. V Stroblu so se osredotočili na tradicionalni duh upornišтва v tej regiji na dveh nivojih: na umetnostnem in na zgodovinskoznanstvenem. Medtem ko so se – posebej za Strobl zasnovane – umetnostne instalacije na splošno ukvarjale s pojmom odpora, so zgodovinska razmišljanja tematizirala predvsem antifašistični odpor v regiji. Razstavnii zbornik je to delitev prevzel, presega pa

(predvsem v prvem delu) vsebine, ki jih je obravnavala razstava. Prav zaradi tega je še bolj zanimiv za ljudi, ki jih zanima raziskovanje (antifašističnega) odpora. Predvsem uvodni del z naslovom *Predočenje kot strategija – k razstavi neVIDNO*, ki so ga napisali snovalci razstave Klaus Kienesberger, Armin Kefer in Ulrike Fleschhut, osvetli proces nastajanja razstave.

V svojem prispevku *Zgodovina je danes* (str. 20–31) Klaus Kienesberger obširno obravnava problematiko konstrukcije in posredovanja zgodovinskih procesov in vprašanje, kako aktualni družbeni diskurzi zaznamujejo interpretacijo zgodovinskih dogodkov. Namen snovalcev razstave je bil, da obiskovalce in obiskovalke spodbudijo k odgovornemu ravnanju z zgodovino, kajti prav različni prikazi odporniškega ravnanja se v Avstriji tako zelo gibljejo med ekstremoma pozabljanja in mistifikacije kot sicer domala nobena sodobnozgodovinska tema (str. 24). Korektiv, ki je ga zagotavljajo preživeli priče časa, iz bioloških razlogov izginja. Kienesberger se ukvarja tudi z vprašanjem virov. Odpor je imel možnost, da bo uspešen, le če je bil organiziran nevidno in ni zapuščal nobenih sledi. Rekonstruirati ga je mogoče skoraj izključno iz represivnih aktov nacističnega režima. Kako je sedaj mogoče razstaviti neko historično stanje, če ni na voljo tako rekoč nobenih slikovnih virov ali dokumentov? Kienesberger ravno v tem vidi prednosti. Tako lahko po njegovem mnenju razstava izhaja ravno iz obstoječih vrzeli, povezanih s to temo, in obiskovalce privede do številnih vprašanj – »Kaj zmorejo zgodovinarji? Kaj zmore zgodovina? Kaj zmorejo zgodovinske razstave? – ter jih seznani s konstruktivnim značajem zgodovinskih prikazov.

Razstavo sta zasnovala Armin Kefer in Ulrike Fleschhut, ki v kratkih prispevkih opisujeta svoj pristop k prikazu nevidnega. Poglavlje *K bazi odpora v Salzkammergutu* zajema tri prispevke, ki so po svojem pristopu povsem različni. Klaus Kienesberger se ukvarja s pojmom odpora predvsem teoretsko. Kritično predstavlja različne definicijske zasnutke v njegovi historični genezi, o katerih poteka razprava v nemškem jezikovnem prostoru (40–47). Alex Schacht v svojem prispevku obravnava lokalno odporniško skupino »Willy-Fred« in posega po rezultatih svojega diplomskega dela iz leta 2007 *Wer war Willy-Fred? Die Geschichte einer regional-spezifischen Widerstandsbewegung gegen den Nationalsozialismus im Salzkammergut*. Opozarja na tradicijo odporniškega ravnanja v Salzkammergutu, ki je bila tudi temelj za to, da se je v letih 1943–1945 lahko obdržala skupina »Willy-Fred«. Nacističnemu režimu ni uspelo, da bi jo v celoti razbil. V središču njenega ilegalnega dela je bil oborožen boj oziroma priprava nanj in solidarnost z dezerterji in pobeglimi zaporniki koncentracijskih taborišč. Od vsega začetka je bilo gibanje »Willy-Fred« razumljeno kot zavestna politična opozicija. Njegovi cilji so bili združitve vseh antifašistično mislečih ljudi ne glede na njihovo siceršnjo politično usmeritev, strmoglavljenje nacističnega režima in, s pogledom na Moskovsko deklaracijo iz leta 1943, »svobodna Avstrija« (str. 48–59).

Andreas Schmoller predstavlja Petra Kammerstätterja in njegovo zbirko o regionalnem odporu (str. 60–67). Peter Kammerstätter je bil ljubiteljski zgodovinar in neumoren zbiratelj. Bil je pobudnik vrste projektov, med katerimi je tudi ustano-

vitev muzeja novejšje zgodovine v Ebenseeju. Osrednja tema njegove zbirke so februar 1934 na Zgornjem Avstrijskem, odpor v Salzkammergut in marš smrti madžarskih Judov februarja 1945. Bil je tudi pionir *oral history*. Že 1978 je izšel dvojni zvezek tipkopisa, ki je med drugim vseboval prepise magnetofonskih posnetkov intervjujev z več kot 30 pričami časa.

Florian Wenninger in Andreas Schmoller v svojem prispevku raziskujeta avstrijsko državljansko vojno (februarske boje) v zgodovinskem spominu druge republike (str. 68–81).

Poglavje *Pripovedi odpora v Salzkammergut* ima štiri prispevke, ki se z večinoma ukvarjajo s krajevno zgodovino. Klaus Kienesberger razpravlja o vlogi komunikacije in povezovanja v odporu (str. 84–93), Silvia Panzel raziskuje pomen skrivališč odporniškega gibanja (str. 94–101) in vlogo žensk kot nevidnih aktivistk odpora (str. 102–109). Wolfgang Quantember analizira odporniškega aktivista Franza Kaina (str. 110–117).

Drugi del zbornika je posvečen umetnostnemu projektu, ki je bil del te razstave.

Razkošno oblikovan zbornik moti njegova grafična obdelava, ki prelamlja z običajnim knjižnim oblikovanjem. K odklonu od tradicije pa pripomorejo tudi tehtni vsebinski prispevki, ki so dopolnjevali razstavo.

Brigitte Entner

Wilhelm Baum (izd.), *Das Tagebuch des Thomas Olip. Wie ein im Käfig eingesperrter Vogel*. Kitab Verlag. Klagenfurt – Wien, 2010. 159 str., ilustr.

Zgodovinar Wilhelm Baum je v berlinskem Zveznem arhivu našel dnevnik Tomaža Olipa iz Sel, pripadnika zelenega kadra in vsaj občasnega partizanskega simpatizerja, v vsakem primeru pa odpornika. Ta se je 20. aprila 1941 z drugimi ubežniki iz nemške vojske po dveh letih in pol vrnil iz Jugoslavije v Sele. Teh ljudi se je prijela oznaka »zeleni kader«, slabšalna je partizanska oznaka »skrivači«, za nacistično oblast pa so bili dezertarji. Njihov položaj se je po deportaciji slovenskih družin iz Koroške aprila 1942 zaostрил. Dnevnik Tomaža Olipa v obliki kratkih beležk dogodkov in doživetij zajema čas od 1. junija do 1. decembra 1942. Izraža osamelost in težak položaj človeka v veliki stiski ter čustveno navezanost na mater. Gestapo je dnevnik ob odkritju bunkerja, v katerem je živel Tomaž Olip, zasegel, ga dal takoj prevesti v nemščino in Olipa prisilil, da je razvozlal predvsem okrajšave imen ljudi, s katerimi je imel povezave, in komentiral dnevnik. Na celovškem procesu proti odpornikom aprila 1943 se je obtožnica v številnih primerih sklicevala prav na ta dnevnik. Slovenski izvirnik ni ohranjen, Baum objavlja faksimile nemškega prevoda in njegovo transkripcijo. Vsi deli knjige – kratek zapis, neke vrste posvetilo Petra Handkeja, predgovor, dnevnik, faksimile, sklepna razmišljanja,

študija o historičnem kontekstu in sklepna beseda Valentina Inzka – zajemajo dogajanja ob razkrivanju mreže Osvobodilne fronte vse od 15. septembra 1942 naprej na območju Sel, Obirskega, Železne Kaple in Borovelj. Osrednji del je povezan z odkritjem bunkerja 1. decembra 1942.

Prebivalstvo prizadetega območja je najpozneje po celovškem procesu začelo razpravljati o tem, kakšno vlogo je igral zaseženi dnevnik pri odkrivanju odporniške mreže in končno tudi pri smrtnih obsodbah in obsodbah na dolgoletne zaporne kazni. Taka razmišljanja ponovno zasledimo po objavi dnevnika na primer v dnevniku *Kärntner Tageszeitung* (štev. 333, 9. 12. 2010, str. 12), kjer prizadeti potomec pisca dnevnika označuje kot »tepc«, in v kritično razmišljajočem smislu v verskem tedniku *Nedelji* (štev. 50, 12. 12. 2010, str. 3). Taka razmišljanja so mogoča le, če odkritje bunkerja Tomaža Olipa vidimo kot posamezen dogodek represivnih ukrepov gestapa. Tudi odgovor na vprašanje, ali so tedanje koroške nacistične elite igrale pri odkrivanju, pregonu in obsodbi odpornikov odločilnejšo vlogo, ni sporen in je pritrđen. Prav ob obletnici plebiscita leta 1942 je namreč Alois Maier-Kaibitsch zahteval ostrejšje ukrepe proti vsakemu, še tako majhnemu pojavu slovenske samobitnosti na Koroškem. Nekaj več popuščanja glede jezikovne rabe je dopuščal le še prebivalstvu zasedene Gorenjske in Mežiške doline. Dostopna žandarmerijska poročila potrjujejo odgovornost koroških nacističnih elit za ostre represivne ukrepe; na zunaj so bili vidni z okrepitevijo obstoječih in postavitvijo novih policijskih postaj.

Obsežno poglavje Zgodovinski kontekst (avtor Wilhelm Baum) se omejuje predvsem na Sele in neposredno okolico. Odkriva marsikatero dragoceno posebnost občinske zgodovine in zgodovine njenega prebivalstva, v konkretnem primeru družin, ki so se vključile v odpor ali bile vanj potegnjene. Občasno pa avtor z detajlnimi podatki sorodstvenih povezav pretirava, saj so za razumevanje represivnega procesa nepomembne. Naletimo tudi na protislovja, ko avtor po eni strani sprva govori posplošeno o klerikalni usmerjenosti prebivalstva, po drugi strani pa zazna močno navzočnost komunistov v občini od leta 1932 naprej. Socialna ozadja te diferenciacije prebivalstva ostajajo nepojasnjena oziroma so bolj osvetljena v prispevku Sklepna razmišljanja. Nepojasnjeni ostajajo tudi vzroki politične diferenciacije med prebivalstvom centralnega kraja in onim v Srednjem in Zvrhnjem Kotu. Prvo naj bi bilo usmerjeno bolj slovensko krščansko-socialno, avtor piše o klerikalni usmerjenosti, drugo pa je bilo levousmerjeno. Krščansko socialno giba-

nje, ki je bilo na Koroškem v okrajih s slovenskim ali mešanim prebivalstvom domala izključno slovensko, je vselej zagovarjalo ureditev socialnega položaja kmečkega proletariata in je bilo s tem v diametralnem nasprotju z večjimi kmečkimi posestniki, ki so večinoma volili landbund. Razmišljati bi morali torej o tem, ali ni razmah odporniškega gibanja na tem območju tudi posledica socialno-revolucionarnega programa Osvobodilne fronte, ki je prebivalstvo seveda nagovarjala tudi s svojo programsko točko o združitvi vseh Slovencev.

Čeprav avtor poglavja v Zgodovinskem kontekstu navaja nekaj slovenske literature, lahko ugotovimo, da je ni povzemal ali pa je to storil le zelo površno. Literaturi v slovenščini ne more slediti. Vendar obstajajo tudi besedila v nemščini in angleščini, ki bi mu omogočili pogled prek »občinskega« ali »lokalno-regionalnega« plota in s tem postavitev tega odpora v širši kontekst slovenskega, če že ne evropskega odpora proti nacizmu. Čeprav so nekatera povojna znanstvena besedila nastala v sozvočju z jugoslovanskimi ozemeljskimi zahtevami, so faktografsko in kar zadeva dogodkovno zgodovino zelo natančna in uporabna. To velja na primer v veliki meri za brošuro POOF za Slovensko Koroško »Verbrechen fordern Sühne«, ki bi bila zelo koristna glede ocene odgovornosti Korošcev, v še večji meri pa za razpravo Franca Škerla »Koroška v borbi za svobodo«, objavljeno v Koroškem zborniku leta 1946. Škerl je bil prvi, ki je razkrivanje odporniške mreže na Koroškem postavil v širši kontekst okupatorskih naporov za zatrtje slovenskega odpora. Opozoril je na gradivo, ki ga je okupator našel sredi septembra 1942 na Gorenjskem in ki mu je nudilo temeljne informacije o odporniški mreži na Koroškem. Ta razprava je zgodovinarjem na voljo tudi v nemščini, saj je koroška deželna vlada kmalu po izidu Koroškega zbornika naročila njegov prevod v nemščino. Angleži so Koroški zbornik sistematično iskali pri številnih hišnih preiskavah pri funkcionarjih OF, Avstrijci pa so vložili mnogo truda, da bi knjigo čim prej dobili v roke. Prevod je bil dolgo »pod ključem«, potem pa dostopen v knjižnici deželnega muzeja, mnogo pred tem pa že v Študijski knjižnici na Ravnah. Marjan Linasi opozarja na to Škerlovo razpravo in jo imenuje »prvi tovrstni objavljeni zgodovinski zapis« (Marjan Linasi, Koroški partizani. Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte. Mohorjeva, Celovec, 2010, str. 721). Linasi represivne ukrepe v poglavju »Gestapovski vdor pri Hallerju, po domače pri Golobovi bajti, na Obirskem 11. novembra 1942, aretacije in celovški proces aprila 1943 (»selske žrtve«)« postavlja v isti okvir kot Škerl, dopolnjuje pa dogajanja z uporabo povojnega zapisa Johanna Sellaka, glavnega operativnega zasledovalca odpornikov tistih dni, in žandarmerjskih poročil, ki jih hrani Slovenski znanstveni inštitut v Celovcu. Prav na temelju te literature lahko sklepamo, da je dnevnik Tomaža Olipa igral na celovškem procesu in pri nadaljnjih procesih pomembno vlogo, čeprav ni bil edino obremenilno gradivo. Varnostne sile so zbrale vrsto drugih informacij, ki so jim služile pri ukrepih proti odporniški mreži. Baum Linasijevega obširnega besedila seveda še ni mogel uporabljati, bolj pa preseneča, da ni segel po Škerlu.

Drugo pomembno vprašanje, ki se odpira pri znanstveni obravnavi teme, je, da

do sedaj zgodovinska znanost ni odgovorila na vprašanje, koliko ljudi so akcije gestapa dejansko zajele. Kvantitativno se podatki zelo razlikujejo. Linasi govori o tem, da so ukrepi zajeli okoli 200 oseb in da so trajali od srede septembra 1942 vse do prvih dni februarja 1943. Škerl seveda ni mogel posegati po arhivskih virih in govori o okoli 80 oseb. Tako lahko le ugotovimo, da je raziskovanje tega vprašanja dolgotrajen, več desetletja trajajoč proces, ki niti ni končan. Raziskovalci so se soočali s številnimi problemi. Policijski viri dolgo niso bili dostopni, sodišče je dajalo na voljo svoje osnovne vire le z izrecnim pristankom generalnega državnega tožilca na Dunaju. Tako je bilo mogoče opraviti do začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja le izpis osnovnih podatkov iz dnevnika celovškega državnega tožilstva. Izpis je zajel 134 oseb. Obtožnice in procesni akti niso bili dostopni. Potem je Slovenski informacijski center aprila leta 1978 objavil brošuro »*Sämtlich Slowenen. Versuch einer Dokumentation aus den Akten des Volksgerichtshofes in Berlin*«. T.(one) J.(elen) je napisal njen uvod, objavljeni so deli obtožnice in sodbe ljudskega sodišča proti 35 obtožencem; 13 jih je bilo obsojenih na smrt in justificiranih 29. aprila 1943 na Dunaju, drugi pa so bili obsojeni na dolgoletne zaporne kazni. Pri številnih drugih, ki jih imenuje dnevnik državnega tožilstva, je bilo zapisano, da so bili izročeni »na razpolaganje« gestapu. To je pomenilo, da so bili še nadalje v ječi ali pa so jih odpeljali v koncentracijska taborišča. Usode vseh teh ljudi bodo zgodovinarji morali še raziskati. Te dostojne spominske publikacije izdajatelj niti ne navaja, kar je povsem nerazumljivo.

V prispevkih naletimo tudi na vprašanje o političnih izpovedih v dnevniku Tomaža Olipa in na ugotovitev, da je ena sama. Vprašanje je napačno in nerodno. Da je bil Tomaž Olip odpornik, nihče ne zanika. Njegov odpor sam je bil izraz politične drže, eminentne in neprekinjene. Celovski aprilski proces proti odpornikom je imel vse znake političnega in zastraševalnega ne glede na to, kako so se zagovarjali obtoženci, da bi se rešili smrtne kazni ali dolgoletnih kazni v kaznilnicah ali koncentracijskih taboriščih. Baum je natančno zabeležil, v kolikih primerih so se tožilstva na glavnem procesu aprila 1943 in njemu sledečem julijskem (22. in 23. 7.) ter procesu proti župniku Alojziju Vavtiju 13. oktobra 1943 sklicevala na dnevnik, in tako dokumentira, da Olipove beležke niso bile edino obremenilno gradivo. To obremenilno gradivo je gestapo začel zbirati dolgo pred razkritjem bunkerja in aretacijo Tomaža Olipa. Avtor na več mestih govori o mučenju pripornikov z namenom, da bi od njih izsilili priznanja. Opozarja, da so obtoženci deloma težko sledili procesu, ker so nekateri le v omejenem obsegu obvladali nemščino.

Nekatere napake, ki med drugim zadevajo nedoslednost pri krajevnih in hišnih imenih, lahko pripisujemo naglici, v kateri so očitno nastajala besedila. Na žalost izdajatelj ni objavil Olipovih komentarjev dnevnika, ki jih je moral po nalogu gestapa pisati po svoji aretaciji. Deloma so navedeni v opombah v kurzivi, pa tudi tega avtor ne počne dosledno. Med površne napake štejemo lahko tudi taki, kot sta, da je bil lovski čuvaj Hans Rohr likvidiran v Podnu (v resnici v Zavrhu) in da je bil obsojeni Franc Pristovnik član slovenskega kulturnega društva in planinskega društva »Planina« (prav: član kulturnega društva »Planina«). Ni povsem jasno, kaj

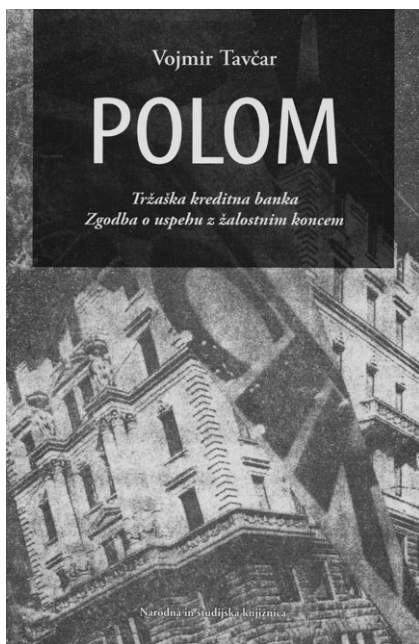
avtor misli, ko piše, da je prišlo na Koroškem po deportaciji slovenskih družin do »nemirov«, da pa je zavladal precejšen nemir in še večja potrtoost, pa je jasno razvidno iz žandarmerijskih poročil. Povsem prav je, da Baum opozarja, da je jezik obtožnice in je jezik drugih pisnih gradiv, »jezik represivnega sistema«, zato je nerazumljivo, da to besedišče, sicer redko, uporablja tudi sam (str. 46).

Nedvomno je Dnevnik Tomaža Olipa pomemben pomnik odporništvu, kot je v Sklepni besedi zapisal Valentin Inzko, ki je obenem podčrtal pomemben prispevek »malih ljudi« v odporu proti nacizmu. Založba je poskrbela za lepo in vsebini primerno obliko knjige.

Avguštin Malle

Vojmir Tavčar: Polom. Tržaška kreditna banka – Zgodba o uspehu z žalostnim koncem, Narodna in študijska knjižnica, Trst 2011, 437 strani.

Leta 1947 v Trstu rojeni Vojmir Tavčar se je kot novinar pri Primorskem dnevniku do upokojitve leta 2007 ukvarjal predvsem z družbenimi problemi in z italijansko politiko. Poleg spremljanja problematike narkomanstva in prestopništva ter ukvarjanja z novejšo zgodovino je veliko pisal tudi o dnevno-političnem dogajanju in o pojavu terorizma v Italiji. Leta 1976 je za Primorski dnevnik poročal o posledicah potresa v Beneški Sloveniji, leto pozneje pa je s skupino tržaških novinarjev ob mednarodnem shodu psihiatrov skrbel za bilten »Il circuito del controllo«.

V osemdesetih letih dvajsetega stoletja je pri časopisni agenciji Alpe Adria skrbel za obveščanje italijanskih medijev o življenju, delu in ciljih slovenske manjšine v Italiji. Leta 1982 je prejel priznanje Društva novinarjev Slovenije. Na začetku devetdesetih let je bil odgovorni urednik Primorskega dnevnika, od novembra 1992 do leta 1995 pa dopisnik iz Rima za Primorski dnevnik in Republiko. Je tudi sourednik dvojezičnih publikacij o Egonu Krausu in o zgodovini Padrič Utrip pod gričem – La vita sotto il colle.

Tavčarjeva knjiga »Polom. Tržaška kreditna banka – Zgodba o uspehu z žalostnim koncem«, ki je izšla leta 2011 pod okriljem tržaške Narodne in študijske

knjižnice, je posvečena zgodovini Tržaške kreditne banke (dalje TKB) od ustanovitve prek krize do likvidacije. Obsega 437 strani in ob spremni besedi, seznamu kratic, navedbi virov in literature vsebuje tri glavne dele. Tavčarjevo strokovno delo temelji na arhivskem gradivu, na dokumentih sodne preiskave in procesa, na pričanju nekaterih bivših uslužbencev banke in na časopisnih poročilih. Avtor je celotno dogajanje skušal postaviti v zgodovinski okvir. Opisuje pritiske iz Italije in Slovenije, ki jim je bila izpostavljena TKB, obenem pa opozarja na napake vodstva banke in vodstva tako imenovanega organiziranega gospodarstva. Knjigi dajejo dodatno težo tabelarni prikazi in obsežno fotografsko gradivo. V prvem delu avtor osvetli prve korake, rast in padec TKB. Drugi del vsebuje številne intervjuje z ljudmi, ki so bili na tak ali drugačen način povezani z delovanjem banke (npr. intervju s članom upravnega sveta, z deželnim svetnikom, s predsednikom Slovenske kulturno-gospodarske zveze, z generalnim direktorjem banke, z guvernerjem Banke Slovenije itd.). V zadnjem poglavju drugega dela avtor strne misli in ugotovitve, ki, kot pravi, »nočejo biti absolutna resnica, ampak samo vtisi novinarja, ki se je »pregrizel« skozi kopico sodnega in drugega arhivskega gradiva in ki je govoril z nekaterimi od takratnih upravnikov in uslužbencev TKB kot tudi z vidnimi predstavniki političnega in gospodarskega dogajanja«. V tretjem delu med drugim najdemo najpomembnejša pričanja v procesu o zadevi TKB, razsodbi sodnika Truncellita in sodni poziv likvidatorjem upraviteljem. Na koncu zadnjega dela je priložen še seznam osebja banke in članov upravnih svetov ter nadzornih odborov.

TKB je okenca svojega sedeža odprla 12. oktobra leta 1959. Dobri dve leti po ustanovni skupščini 22. julija leta 1957, kar je bila posledica zamud pri gradnji. Začetno glavnico so poleg ustanovnih članov vplačali tudi nekateri tržaški podjetniki in zasebniki. Kot piše Tavčar, je del glavnice prišel kot vojna odškodnina in kot pomoč iz Slovenije, del kapitala pa je prišel iz privatnega sektorja. Poslovanje je bilo na začetku skromno, a je postopoma raslo in krog strank se je počasi večal. TKB je bila od ustanovitve sestavni del organiziranega (uporabljala sta se tudi izraza neprivatno ali družbeno) gospodarstva Slovencev v Italiji, saj je večina delničarjev spadala med zaupnike, ki so bili samo formalni lastniki delnic, ki so jim bile zupane v varstvo. Za razvoj banke, katere poslovanje je bilo dolgo let omejeno samo na Tržaško, sta bili odločilni leti 1972 in 1976. Leta 1972 je banka pridobila prvo dovoljenje za poslovanje s tujino, štiri leta pozneje pa je bila priznana za »banca agente«, kar ji je omogočilo opravljanje vseh deviznih poslov. »Za banko, ki je hotela biti posrednica med italijanskim trgom in slovenskim oziroma jugoslovanskim zaledjem, je bila ta pridobitev odločilna,« piše avtor. V drugi polovici sedemdesetih in v osemdesetih letih dvajsetega stoletja so cveteli posredniški trgovski posli. Poleg tržaškega avtonomnega računa, ki je bil odprt v Italiji, je obstajal še goriški avtonomni račun, ki ga je neposredno vodila Banka Slovenije, partnerka Banke Italije. Omenjena računa sta bila za Jugoslavijo okno v Evropo in svet (prosta blagovna menjava). Poslovanje na obeh računih je vplivalo na pospešitev rasti zamejskega gospodarstva in stopnja zaposlenosti slovenske manjšine je v tej dobi dosegla najvišjo raven. Veliko je k rasti banke pripomogla tudi pridobitev izplačevanja ita-

lijanskih državnih pokojnin jugoslovanskim državljanom. S to storitvijo je banka začela leta 1988, do te vrste pokojnine pa so bili upravičeni jugoslovanski državljani, ki so bili do konca druge svetovne vojne italijanski državljani. Ocena inšpekcije Banke Italije, ki je obiskala TKB leta 1991, je bila kritična in je opozorila na vrsto pomanjkljivosti v poslovanju banke. Kljub temu da je bila banka ustanovljena z mednarodnim sporazumom, da je bila banka slovenske manjšine in da je imela pomembno vlogo predvsem v blagovnem prometu z vzhodnoevropskimi državami, so napotki inšpektorjev izražali željo, »da bi se banka z boljšo organizacijo utrdila in da bi bilo njeno poslovanje še bolj učinkovito«. Po tem poročilu se je upravni svet odločil za dokapitalizacijo. Ena od teh se je po letu 1991 zgodila tudi leta 1992, ko je bil kapital znova povišan za 50 milijard tedanjih lir. Povišanje naj bi izpeljali v dveh stopnjah. V prvi, leta 1992, so dvignili kapital na 35 milijard lir, v drugi, leta 1994, pa na 50 milijard lir. Ob osamosvojitvi Slovenije in uvedbi tržnega sistema so slovenski zamejski gospodarstveniki v Furlaniji - Julijski krajini ocenili, »da to ponuja možnost novega gospodarskega sodelovanja z matico in možnost naložb tudi v sami matični državi«. K temu jih je pripeljala tudi ugotovitev, da sta bili nemško in avstrijsko gospodarstvo zelo dinamični v izkoriščanju možnosti, ki jih je ponujala samostojna Slovenija, medtem ko je bila Italija sorazmerno previdna. Takšno razmišljanje je v Sloveniji naletelo na odpor in na pomisleke. Snovalce teh idej so v Sloveniji sprejeli kot »nevarne tuje konkurente«. Vendar po avtorjevem mnenju ni šlo samo za konkurenco. Po njegovem mnenju odnosi med slovenskimi pomladnimi strankami in Slovensko kulturno-gospodarsko zvezo že od samega začetka niso bili idilični zaradi vezi, ki jih slednja imela z razpadlo jugoslovansko socialistično oblastjo. V nadaljevanju avtor omenja projekte Safti (zamejska finančna družba), ki so bili zelo napadani, najostrejša faza napada na Safti in na podjetja, ki so bila z njo povezana, pa je sovpadala z obdobjem orožarske afere v Slovenji. Potem ko sta si po inšpekciji Banke Italije leta 1991 upravni svet in direkcija TKB prizadevala, da bi dokapitalizirala banko tudi tako, da bi privabila nove zasebne vlagatelje in najela podrejeno »podrejeno posojilo« pri Banci Popolare di Brescia, ki je po takratnih pravilih veljala za kapital, in potem ko se je v Sloveniji začela prej omenjena medijska kampanja in gonja proti družbi Safti ter tako imenovani udbomafiji, se je leta 1994 zgodila inšpekcija Banke Italije v goriški Kmečki banki. Če je bila inšpekcija v tej banki nekako pričakovana, pa je bila ponovna inšpekcija tudi v TKB »prava strela z jasnega«. Kot beremo, so inšpekcije Banke Italije potekale skoraj sočasno v treh slovenskih bankah, »v katerih so v vodstvenih organih imeli večino levičarsko usmerjeni predstavniki manjšine«. Jasnih dokazov o tem, da je ponovna inšpekcija v TKB leta 1994 sodila v okvir širšega načrta o rušenju stebrov organiziranega gospodarstva Slovencev v Italiji, ni, nobenega dvoma pa po Tavčarjevem mnenju ni o tem, da je bila ponovna inšpekcija v banki posledica inšpekcije v Kmečki banki. Po mnenju šefa inšpekcijske službe Banke Italije je inšpekciji botrovala tudi ugotovitev, da so se med delničarji pojavljale osebe, ki so veljale za slamnate može finančne družbe Safti. Inšpekcijsko poročilo je bilo zelo kritično in tako v direkciji TKB kot tudi v vodstvu Safti so se bali, da bo

Banka Italije odredila komisarsko upravo, saj bi to lahko bil prvi korak, po katerem bi slovenskim delničarjem postopno odvzeli upravo banke, nato pa še lastništvo. Generalni direktor TKB je v strahu pred tem iskal pomoč pri guvernerju Banke Slovenije in med drugim tudi pri Giuliju Camberju, enem od najvidnejših voditeljev tržaške desničarske Liste za Trst, ki je bil izvoljen v parlament. Slednji je za posredovanje v Rimu zahteval zajeten kup denarja. Ko je po inšpekciji leta 1994 Banka Italije odredila, naj TKB sprejme med svoje delničarje italijansko banko, ki bi prevzela vodilno vlogo, je to storila Banca Popolare di Brescia, ki pa ni dolgo ostala v Trstu. Kaplja čez rob za to so bila »nevnknjižena jamstva«. Zanimivo je, da za celotni obseg neregistriranih jamstev celo slovenski člani zadnjega upravnega sveta niso vedeli. Zatem se je v napore za sanacijo banke vključilo tudi Slovensko deželno gospodarsko združenje, a žal neuspešno.

Z odlokom Zakladnega ministrstva z dne 8. oktobra 1996 sta bila razpuščena upravni svet in nadzorni odbor TKB, sočasno so bila preklicana vsa pooblastila tudi vodstvenemu osebju in funkcionarjem. Uvedena je bila komisarska uprava in stvari so zatem šle samo še navzdol. 21. novembra 1996 je banka s strani italijanskega ministra za gospodarstvo dobila preklic za poslovanje in uvedena je bila njena prisilna upravna likvidacija. Likvidacijski postopek še sicer leta 2010 ni bil končan. Nekateri celo menijo, da se, dokler ne bo palača na Oberdankovem trgu, ki jo je banka svoj čas kupila, da bi tam uredila svoj novi sedež, prodana, postopek likvidacije ne more skleniti. Sodna preiskava o zadevi TKB je trajala nekaj let, a »od začetnih hudih obtožb ni ostalo veliko na koncu postopka«. Leta 2002 je bil namreč korenito spremenjen zakonski okvir in med drugim je bilo z njim odpravljen kaznivo dejanje prikazovanja lažnih bilanc. Slednje je po novem postalo le administrativni prekršek, tako da za to dejanje ni bila več zagrožena zaporna kazen, ampak le denarna globa. To pa je po oceni tožilca Tita »olajšalo pristop k alternativnim sodnim postopkom, kot so dogovorne kazni (paktiranje)«.

Vzroki, ki so banko v sredini devetdesetih let pahnili v krizo in končni propad, so številni. Eden od njih je vsekakor tudi razpad SFRJ. Z njim se je delokrog in delovanje banke v Italiji razširil, kar je bilo nujnost manjšine, saj bi sicer, kot je menil nekdanji generalni direktor banke Vito Svetina, njeno gospodarstvo tvegalo, da bi ga upad prometa v Jugoslaviji zadušil. Po mnenju Svetine pa je to banki tudi koristilo, »saj bi bil njen razvoj zavrt, če bi v spremenjenjih razmerah ohranila videz manjšinske banke«. Tavčar vendarle razloge za preusmeritev na italijanski trg vidi tudi v politiki, med drugim je padec berlinskega zidu vplival na oslabitev moči Komunistične partije Italije. Posledično je Slovenska kulturno-gospodarska zveza iskala večjo oporo pri italijanski socialistični stranki in pri Krščanski demokraciji. Razloge za propad banke je mogoče iskati tudi v zahtevah Banke Italije, v spornih naložbah in posojilih, v nesprejetju s strani italijanskih oblasti in v napačnem odzivu slovenskih oblasti, ki se niso odločile za odkup TKB in so s tem »dovolile«.

prevzem italijanski banki Antoniana Veneta.¹ Kot meni Vojmir Tavčar, bi »v tistem času za rešitev TKB lahko odločilno posredovala Slovenija, saj je Nova ljubljanska banka imela možnost, da odkupi del glavnice in da dokapitalizira TKB«, a slovenska vlada za to ni kazala interesa. Na tem mestu se mi zdi primerno omeniti odgovor dolgoletnega guvernerja Banke Slovenije, ki ga je dal v intervjuju, ki ga je mogoče prebrati v knjigi. Dejal je, »da je bila TKB glede na mednarodno kreditno pravo italijanska banka in je bila tako imenovana domača pravna oseba«, kar pomeni, da ni bila pod nobeno »ingerenco tuje države in da je bila z vidika kontrole pod popolno kontrolo Banke Italije in ne Banke Slovenije, ker je kapital v banki irelevanten za kontrolo banke«. Arhar je še dodal, da pa je glede na to, da je bila banka v lasti manjšine, vidik Slovenije do TKB vedno razumel kot skrb matične države Slovenije in da je, kot je njemu znano, vodstvo banke dejansko pri matici prek vlade in na koncu tudi prek državnega zbora dobiti materialno podporo za dokapitalizacijo. Kot že omenjeno, te podpore ni dobila. Ne glede na vse nosi vsekakor del odgovornosti po avtorjevem mnenju tudi vodstvo banke, ki je storilo dve strateški napaki, in sicer niso predvideli možnosti tako hitrega razpada Jugoslavije in da bodo v Sloveniji »ostali osamljeni, pravzaprav tarča ostrih napadov«. Poleg tega je bilo tudi veliko napak v samem poslovanju banke. Posebej sporno je bilo dodeljevanje visokih (slabih) kreditov. TKB naj bi po poročilu inšpektorjev Banke Italije 13 strankam priznala visoke kredite, ki so presežali 15 odstotkov premoženja banke. Zanimiv je podatek, da je finančna družba oziroma skupina Safti imela precejšen delež glavnice banke in da jo je v upravnih telesih banke zastopalo več upravnikov. Pomenljiv je podatek, da naj bi omenjena družba imela v banki za 84,7 milijarde lir rizičnih kreditov.

Tematika, ki jo obravnava knjiga »Polom. Tržaška kreditna banka – Zgodba o uspehu z žalostnim koncem«, bo vsekakor prispevala k osvetlitvi problematike TKB, a kot je zapisal Milan Pahor v spremni besedi knjige, ni rečeno, da je »s to knjigo celotna zadeva zaključena«, saj se bo morda še kdo našel, ki bo k vsemu napisanemu želel še kaj dodati. Kot lahko preberemo, »cilj knjige ni izzvati neke vrste izvensodnega procesa, ampak spodbuditi soočanje s tisto bližnjo preteklostjo, ki je ni mogoče enostavno pomesti pod preprogo«. Zlom TKB jeseni leta 1996 je za slovensko skupnost v Italiji pomenil tragičen in boleč trenutek, ki še po več kot 15 letih ni popolnoma pozabljen. Nasprotno, njegove posledice so še vedno občutne, o njem se še vedno krešejo mnjenja in zato je knjiga Vojmirja Tavčarja izjemno dobrodošla, saj njen izid pomeni velik korak naprej k razumevanju nastanka, delovanja in bridkega konca banke.

Aleksander Lorenčič

¹ Nekdanji direktor Nove tržaške kreditne banke, ki je nastala na pogorišču TKB, Gianluigi Baldassi, je dejal, da je banka Antoniana Veneta odkupila samo del kreditov v višini 175 milijard lir, da bi v čim večji meri omogočila plačilo upnikov. S tem je povezana tudi ustanovitev podjetja v San Marinu, saj banka Antoniana Veneta ni mogla prevzeti nase vseh kreditov.